Ali Şamil

QIRIM SEVGİSİ

Aqmescıt
2012

ББК
С

Azerbaycancadan qırımtatarcasına uyğunlaştırıp, neşirge azırlağan: **Ilgar**

С **Şamil A.**
Qirim Sevgisi. — Симферополь: КъДжИ «Къырымдевокъувпеднешир» нешрияты», 2012. — 320 с. : фото. — Къырымтатар тилинде.
ISBN 978-966-354- **ББК**

İnsan nasıl yaşağanını, neni tüşüngenini özü yaxşı añlasa da er daim etrafındakilerniñ de onıñ aqqında nasıl fikirde olmasına buyük meraq köstere. Şu cumleden, xalqlar ve milletler de böyle eken. Bu kitap da qırımtatarlarğa çetten – Azerbaycandan bir publitsist-alimniñ baqışlarıdır. Cıyıntıqta bir sıra oquyıcılarımızğa tanış olmağan faktlarnen beraber, belli faktlarğa farqlı, bazan ise hatta ilmiy mubaxase mevzusını doğuracaq yanaşma da bar.

Kitapta de tarixten, de edebiyattan, de ayırı-ayırı insanlarnıñ ömür yollarından subet açılsa da, esas mevzu xalqnıñ zulumğa, aqsızlıqqa qarşı köstergen muqavemeti ve alıp barğan azatlıq mubarezesidir. Maqalelerniñ ekseriyeti Azerbaycanda ve Türkiyede derc olunıp, internet saytlarına qoyulğanından aydınlarımız mubaxaseli dep sayğan meselelerge öz şaxsiy munasebetlerini bildire bileler.

С **Şamil A.**
Qirim Sevgisi. — Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав», 2012. — 320 с. : фото — Кримськотатарською мовою.
ISBN 978-966-354- **ББК**

ISBN 978-966-354-

Kiriş söz

Ta qadimiy zamanlardan berli mevcut olğan Azerbaycan — qırımtatar medeniy ve edebiy alâqalarınıñ tarixiy yaşını bugün tam belgilemek murekkep meseledir. Evel-ezelden qomşulıqta yaşap kelgen eki qardaş xalqnıñ iqtisadiy ve medeniy bağları umumiy tariximizniñ saifelerinde öz teren izlerini qaldırdı. Çeşit devirlerde tarixiy zamannıñ ve siyasiy muitniñ talabına uyğun tarzda şu sıq munasebetler bazan daha da küçlendi, bazan ise nisbeten zayıflaştı. Amma şu qardaşlıq ve medeniy bağlar bir zaman üzülmedi. İnce şekilde olsa bile, zaruriy ve sıcaq munasebetlerniñ barlığını duydurmağa qadir oldı. Atta qırımtatarlar tuvğan yurtlarından sürgün etilse de şu alâqalarımız unutılmadı. Kommunistlerniñ «men-men» degen devirinde de Azerbaycan evlâtlarınıñ toy-dügünlerinde, aşıq meclislerinde Aşıq Ömerniñ şiirlerini yırladılar. Bakuda em de başqa bölgelerdeki ilim ve medeniyet ocaqlarında İsmail bey Gaspralı, Bekir Çobanzade ve digerleri türk dünyasınıñ daiy mutefikkirleri kibi er zaman añıldılar. Olarnıñ zengin edebiy faaliyetleri Azerbaycan ziyalıları tarafından mutemadiy araştırıldı.

Bugün kene de evellerde olğanı kibi Azerbaycanda qırımtatar medeniyetine, edebiyatına buyük bir sevgi ve meraq bar. Azerbaycan ziyalılarınıñ qırımtatar xalqınıñ qadimiy medeniyetine ve zengin edebiyatına olğan araretli munasebetleriniñ kün-künden yükselmesi devam ete. Xalqlarımıznıñ qardaşlıq, şu cumleden, medeniy ve edebiy bağlarımıznıñ umumiy maxsulı kibi artıq soñ devirlerde bir qaç kitap

dünya yüzüni kördiler. Bir sıra eserler ise neşirge azırlana ve yaqın kelecekte olarnıñ da dünya yüzü körmesi bizde zerre qadar şube doğurmay. Qısqa bir zamanda Azerbaycan matbuatında qırımtatar medeniyeti ve edebiyatınen bağlı onlarnen araştırmalar derc olundılar. Qısmet olsa, matbuatta yarıqlanğan alâ nice-nice eserler Azerbaycan oquyıcılarınıñ dıqqatını özüne celp etecektir. Mevcut istiqametteki alınıp barılğan icadiy faaliyetler sözsüz ki, bizlerni ğayet quvandıra ve em de soñsız ilxamlandıra.

Al-azırda qırımtatar medeniyeti ve edebiyatı bir sıra Azerbaycan ziyalılarınıñ diqqat merkezinde özüne qaviy yer aldı. Olarnıñ ilimniñ çeşit saalarında alıp barğan ciddiy edebiy araştırmalarını önemli bir adise kibi degerlendirmek mumkün. Qalem saipleriniñ qırımtatar xalqına ve onıñ medeniyetine olğan saf sevgisi, sıcaq munasebeti olarnıñ eserlerinde öz aksini tapa.

Ali Hüseyn oğlu Şamil de qırımtatar xalqına ve onıñ zengin medeniy alemine buyük sayğı ve isteknen yanaşqan istidatlı qalem saiplerindendir. Bir tamırdan olğan qan qardaşlarına soñsız sevgi beslegen Ali bey ta yaşlıq çağlarından başlap qırımtatar xalqınıñ acınıqlı taliyini acıdı. Xorluqlar çekken ve zorbalıqlarğa maruz qalğan xalqnıñ muxteşem tarixine, onıñ zengin edebiyatına buyük meraq kösterdi.

Mevcut usullardan yararlanıp, bir çoq kerekli ve zarurlı materiallarnı, edebiyatlarnı qolda etti, emiyetli bilgilerge saip oldı. Qırımtatar ziyalılarınen bağ qurdı, olarnen sıq munasebetler yarattı. Azaplarğa ve zulumlarğa oğratılğan xalqnıñ musibetli taqdirini şaxsiy faciası kibi qabul etip, şu efkârnı qalbinde yaşattı. Qayda barsa — olsun toy-dügünlerde, olsun körüşüvlerde, olsun toplaşuvlarda qırımtatar mevzusından yan keçmedi. Subetdeşlerine qırımtatarlarğa qarşı olğan adaletsizlikten, xalqnıñ meşaqatından laf etti, olarnıñ buyük medeniy-edebiy mirasından söz açtı. Özüne nice-nice fikirdeş ve dertdeş buldı. Bayağı yıllar devamında Ali beyniñ xatırasında bir qırımtatar dünyası canlandı. Qırımtatarlarnen bağlı xatıralar ve şaxsiy tüşünceler bir yerge toplandı, tarixlerde yaşaycaq kitapqa çevirildi. Şimdi şu xatıralar aleminiñ dünya yüzü körmesiniñ vaqıtı ve zamanı keldi.

Qırımda Ali beyniñ qırımtatar alemine ilki ziyaret etmek maña nasip oldı. Daha doğrusı, onıñ xatıralar dünyasınıñ beyaz kâğıtlarğa

köçürilip, qırımtatar oquyıcısına taqdim etilmesi menim qısmetimge yazıldı. Afızalarğa siñgen kederli ve quvançlı xatıralar artıq bugün canlı tariximizniñ yañı saifeleridir. Nice-nice kereler şu saifelerniñ seyirine çıqtım. Bazan ğam-qasevet ateşinde alevlendim, bazan da sevinç deryasında yaldadım...

Ali bey «Qırım sevgisi» kitabını Azerbaycanda ve Qırımda aynı bir zamanda neşir ettirmekni qararlaştırdı. Şu maqsatnen muellif kitapnıñ elektron variantını bizge yolladı. Mezkür kitap bizim tarafımızdan Azerbaycan türkcesinden qırımtatar türkecesine çevirildi. «Qırım sevgisi»niñ Qırımda dünya yüzü körmesinde esas maqsat muelifniñ qardaş xalqnıñ acınıqlı taqdirine olğan munasebetini ve onıñ tarafından qırımtatar medeniyetiniñ Azerbaycanda nasıl şekilde taqdim etilmesini qırımtatar oquyıcılarına açıq-aydın köstermekten ibarettir.

Ali beyniñ «Qırım sevgisi» kitabı meni ğayet quvandırdı. Çünki muellifniñ şu kitabı Azerbaycan oquyıcısına xorluqlarğa oğratılğan qırımtatar xalqınıñ dramatik ve kergin ayat tarzından, olarnıñ muxteşem eski tarixinden, qadimiy ve zengin medeniyetinden tafsilâtlı bilgiler bermek imkânlarına maliktir. Aynı zamanda qalem saibiniñ araştırmaları meni em de qasevetli tüşüncelerge daldırdı. Qırımtatar faciasından laf ketkende er daim efkârlanam, qalp alemim sarsıntılarğa maruz qala. Aceba, uzun yıllar devamında nice-nice xorluqlarnı başlarından keçirgen qan qardaşlarımıznıñ meşaqatına, deşetli faciasına lâqayt qalmaq mumkün ekenmi? Zanımızca, yoq!

Evelceden maxsus qayd etmek kerek ki, kitap esasen Azerbaycan oquyıcısı içün közde tutulıp yazıldı. Qırımtatar qaynaqlarından ve çeşit menbalardan yararlanğan muelif oquyıcılarnı qırımatatar xalqınıñ uzunömürli faciasınen, zulumlı ayat tarzınen, yaqın ve uzaq keçmişinen, klassik ve zemaneviy edebiyatınen yaqından tanış ete. Söz kelimi, şunı da diqqatıñızğa yetkizmek kerek ki, kitaptaki bir sıra tarixiy, medeniy ve edebiy bilgiler qırımtatar ziyalılarına, keniş oquyıcı kutlelerine çoqtan belli eken. Meselâ, muelif Azerbaycan oquyıcısına qırımtatar xalqınıñ faciasından etraflı bilgiler bermek maqsadınen bir sıra maqalelerde şu mevzuğa keniş yer berdi. Aynı zamanda bazı bir maqalelerde qırımtatar qalem saipleriniñ tercimeialı tolusınen tasvirlendi. Qırımtatar oquyıcılarına çoqtan belli olğan bilgi ve malümatlarnı tekrarlamamaq maqsadınen

kitap neşirge azırlanğanda muellifniñ razılığınen bazı bir maqaleler bizim tarafımızdan qısqartıldı. Şu maqalelerniñ ekseriyeti Azerbaycanda ve çetel memleketleriniñ kutleviy informatsiya vastalarında derc olundı, radio yayınlarında seslendirildi.

Tetqiqatçınıñ araştırmalarınıñ arasında bir sıra yañı bilgilerni de rastketirmek mumkün. Meselâ, Azerbaycan teatr sanasınıñ sönmez yıldızlarından biri olğan Fatime Qadriniñ adı ve namı maña ta balalıqtan belli edi. Lâkin Fatime xanımnıñ babası qırımtatar olğanından ve buyük sanatkârnıñ keçken acınıqlı ömür yollarından xabersiz edim. Ali bey «Azerbaycan teatr sanasınıñ Cülleyttası — Fatime Qadri» maqalesinde Fatime xanım aqqında keniş bilgi ve malümatlar bermege muvafaq oldı.

Azerbaycanda muzıka tasili alıp, sıq medeniy bağlar yaratqan, bir muddet Bakuda ömür sürgen belli bestekâr Asan Refatov, körümli qalem saibi, pedagog, içtimayi-siyasiy xadim Asan Sabri Ayvazov ve «Millet» gazetiniñ Bakuda neşir olunması aqqındaki bilgiler de şubesiz ki, qırımtatar oquyıcılarınıñ diqqatını özüne celp etecektir. Noman Çelebi Cihan, Bekir Çobanzade, Cafer Seydamet ve Nasib bey Yusifbeyli aqqındaki araştırmalar eki qardaş xalq arasında faqat medeniy-edebiy munasebetlerniñ mevcutlığını degil de, aynı zamanda milliy istiqlâl qolda etmek içün alınıp barılğan mubarezede sıq siyasiy bağlarnıñ barlığını da delillernen isbatlay. Yigirminci asırnıñ evellerinde Azerbaycanda ceryân etken içtimaiy-siyasiy durumnen ve Azerbaycan Xalq Cumxuriyetiniñ yaranmasında önemli rol oynağan körümli devlet erbaplarınen bağı olğan bilgiler de oquyıcılarda keniş meraq doğuracaq.

Ali bey araştırmalarında keçken asırnıñ birinci yarısında Azerbaycan matbuatında basılğan qırımtatar yazıcılarınıñ eserlerinen xususiy bir ğurur duya ve türk xalqları arasındaki anâneviy medeniy-edebiy bağlarnıñ ilmiy maiyetini yüksek degerlendire. Azerbaycan şairi Ali Sengerliniñ adı Ali Şamilniñ seyleri neticesinde soñ devirlerde qırımtatar oquyıcısına tanıtıldı. Tetqiqatçı A.Sengerliniñ cesaretli icadından mağrurlanıp, şairniñ qırımtatar faciasınen bağlı eserlerini terenden araştırdı. O, şiir nümunelerini degerince qıymetlendirip, öz elemini muelifniñ feryadına qoştı. Şakir Selim aqqındaki maqalesinde araştırıcı şairniñ yaratıcılığınen bağlı nazar noqtasını oquyıcılarnen paylaştı. Araştırmalarda Yunus Qandımnıñ vaqıtsız vefatı Ali beyni ğayet qasevetli tüşüncelerge

daldırması duyulıp qala. İstidatlı şairniñ aydın sıması ve onıñnen bağlı olğan xatıralar muelifniñ tetqiqatında qaviy yer aldı.

Ali beyniñ Bekir Çobanzadenen bağlı araştırması uzerinde ise bir az keniş toqtalmağa ixtiyac duyula. Çünki tetqiqatçınıñ buyük türkolog-alimnen bağlı şaxsiy oyları ve mulâxazaları oquyıcılarda taacip doğurması, ya da birde-bir şaşqınlıq yaratması istisna degil. Şuna köre de muellifniñ baqışlarına ve şaxsiy tüşüncelerine aydınlıq ketirmege mecburmız. Evelceden xatırlatmaq isteymiz ki, Azerbaycanda ve bir çoq türk xalqlarına mensüp olğan devletlerde jurnalist, folklorşınas alim kibi tanınğan Ali Şamil aynı zamanda «türkçilik zenaatı»na da xızmet ete. Muellifniñ türkçilik baqışları mezkür kitaptaki ekseri maqalelerde öz parlaq aksini taptı.

Ali bey öz araştırmasında Bekir Çobanzadeniñ ilmiy yaratıcılığınen bir sırada siyasiy faaliyetini de qıymetlendirmege tırışa. Daha doğrusı, alimniñ pek murekkep ve dramatik devirdeki amansız rejimge qarşı olğan siyasiy baqışlarını, onıñ mevcut durumğa iddetli ğadapnen yanaşqanını açıqlamağa ıntıla. Muellif B.Çobanzadeniñ taxqiqat materialındaki ifadesini buyük alimniñ itirafı kibi qabul etip, yaza: *«KGB-niñ arxivinde araştırmalar alıp barğanımda körgen eñ kölemli taxqiqat materialı Bekir Çobanzadenen bağlı. Yani 1021 saifelik bir taxqiqat materialıdır. Şu taxqiqat materialı bir daha onı köstere ki, 1960-80-nci senelerde aytılıp yazılğanı kibi Bekir Çobanzade «iç neden», «nafile yerden», «birevlerniñ oña beftan yaqmasından» aps olunıp qurşunlanmağan edi. Onı böyle tarzda qorçalamaq asılında Bekir Çobanzadeni ve onıñ meslekdeşlerini urmetten tüşürmege, olarnıñ millet ve vatan qarşısındaki yapqan buyük işlerini küçükleştirmege xızmet ete.*

Bekir Çobanzade ve SSSR-niñ esareti astında olğan xalqlarnıñ yüzlernen milletsever oğulları Sovetler Birligini yıqıp, Vahit Türk- Tatar devletini qurmağa tırıştılar».

Tetqiqatçı maqalesinde türk xalqlarınıñ maariflenmesinde, olarnıñ siyasiy cehetten savatlanmasında muxteşem yeri olğan Bekir Çobanzadeniñ ve onıñ ğayedeşleriniñ iradelerini yüksek qıymetlendire, fedaiylerniñ cesaretli fedakârlığınen soñsız ğururlana: *«Bekir Çobanzade ve onıñ meslekdeşleri aps olunğan soñ da öz aliy arzularından qaçınmadılar, niyetlerinden çekilmediler. Apsxanede, dört divar arasında olsalar bile,*

olarnı suçlağanlarğa qarşı cesaretnen cevap berdiler. Olarğa ukΓΌm çıqarğanlar bile ittixam olunğanlarnıñ mantıqı qarşısında aciz olıp qaldılar».

Ali beyniñ yuqarıda qayd olunğan tüşünceleri birde-bir fikir ayırılığınıñ yaranmasına şarait yarata. Elbette, fevqulade istidatqa saip olğan Bekir Çobanzadeniñ ve onıñ meslekdeşleriniñ qaviy iradelerge, olarnıñ alğışlarğa lâyıq cesaretlerge malik olmalarına qarşı bizim iç bir itirazımız yoq eken. Amma muelifniñ «*Bekir Çobanzade ve SSSR-niñ esareti astında olğan xalqlarnıñ yüzlernen milletsever oğulları Sovetler Birligini yıqıp, Vahit Türk- Tatar devletini qurmaq»* fikiriniñ esaslı olmasına şubenen yanaşamız. Şu Ali beyniñ şaxsiy subyektiv tüşüncesidir. Sözsüz ki, araştırma olsun Azerbaycanda, olsun Qırımda ziyalılar ve hatta adiy oquyıcılar tarafından birmanada qarşılanmayacaqtır ve aksseda doğuracaqtır.

Biz Ali beyniñ şaxsiy oylarına urmetnen yanaşamız ve şu fikirniñ yañlış olğanını isbatlamaq meramında degilmiz. Amma aynı zamanda, sadece olaraq, biz bu tüşünceni em de desteklemeymiz... Çünki şu «itirafnı» bizim tarafımızdan ciddiy delil kibi qabul etilmesi mumkün degil. Hatta onı Bekir Çobanzade öz qolunen yazsa bile! Bugün artıq o devirdeki maxkemelerniñ nasıl vaxşiy şaraitte keçkeni epimizge belli. Ali beyniñ tüşünceleriniñ esaslı ya da esassız olğanını yalıñız tarixiy vesiqalarnen ve esaslı delillernen tasdıqlamaq mumkün. Bizimcesine, Bekir Çobanzade ve milliy tefekkürge xızmet etken yüzlernen, biñlernen türk xalqlarınıñ vatanperverleri aqsız ve suçsız yerden iftiralarğa maruz qalıp, casus adınen lekelendiler, amansızcasına qurşunlandılar...

Bugün de türkçilik baqışlarına malik olğan ziyalılarımıznı rastketirmek mumkün. Amma Ali bey kibi türk xalqlarınıñ birligini istegen şaxıslarnıñ aliy arzularınıñ kerçekleşmesi pek muşkül meseledir. Çünki buña iç bir zaman ne dünyanıñ iqtisadiy ve arbiy cehetten inkişaf etken küçlü devletleri, ne de türk xalqlarınen sıñırdaş olğan qomşu memleketler şarait ve imkân yaratmazlar. Doğrusını itiraf etmek kerek ki, dünyanıñ siyasiy arenasına yañıca qoşulğan genç türk devletleri de bu birlige azır degiller. Aynı zamanda türk xalqlarınıñ özleri de buña meyilli degiller ve onıñ zarurlığına ciddiy emiyet köstermeyler. Türkçilik baqışlarınıñ yükselişi milliy şuurnıñ inkişafına bağlı.

Muelifniñ yararlanğan qaynaqlarınıñ episi bizge belli degil. Şuna köre de mezkür kitapta birde-bir xata ve yañlışlıqlarnıñ olmasını istisna etmeymiz. Amma umumiylikte «Qırım sevgisi» Azerbaycan-qırımtatar medeniy ve edebiy bağlarınıñ inkişafına emiyetli tesir kösterecek itibarlı menba, anâneviy alâqalarımızğa qıymetli baxşıştır. Eki qardaş xalqnıñ arzu ve isteklerini, umüt ve maqsatlarını birlige seslegen «Qırım sevgisi» xalqlarımıznı ve dünyabaqışlarımıznı biri-birine yaqınlaştıracaqtır. «Qırım sevgisi» xalqlarımız arasındaki qardaşlıq bağlarınıñ qaviyleşmesiniñ xızmetinde olıp, adaletsizlikke qarşı birlikte kureş alıp barmağa, baba-dedelerimizniñ yollarını tutmağa davet etecektir.

Ali Şamilniñ ve onıñ ğayedeşleriniñ aliy, saf arzularınıñ bir zamanlar aqiqaten de kerçekleşecegine çin yürekten umüt besleymiz. Ulu tarix kösterdi ki, Muqaddes Tañrıdan ğayrı türk xalqlarını bir kimse biri-birinden ayırıp olamaz. Evel-ezelden qardaşlıq bağlarını yaşatqanlarınıñ ög sıralarında er daim türkçiler adımlaylar. Şu da türkçilerniñ baş yazısıdır.

Ali bey qırımtatar medeniyeti ve edebiyatınen bağlı araştırmalarını bugün de devam ettire. Onıñ qırımtatar alemi kün-künden zenginleşe. Demek, yaqın kelecekte muelifniñ yañı-yañı eserleri öz oquyıcılarını quvandırıp, olarğa sırdaş olacaqlar. Qısmet Ulu Tañrıdan olsun...

Ilgar

Ne içün Qırımnı şu qadar sevdim?!

Ösmürlik çağlarımdan Qırımğa içimde bir sıcaq sevgi bar. Aceba, bir zamanlar iç kendim de añlap olamağan edim ki, şu sevgi qaydan eken. Amma o, araretli muabet qalbimde bar edi ve daima içki alemimge yaqın sırdaş olıp qalmaqta edi. Şu sevgi göñlümni de quvandıra, de qasevetlendire, de telyaşlandıra, de ğururlandıra edi. Men öskenimce, qalbimniñ teren qatlarına siñgen şu saf sevgim de, mennen beraber yetkinleşti, öz sıcağınen köksümni sarıp aldı.

Men Qırımnı sevdim, şimdi de sevem ve yarınki kün de sevecegim iç bir şube doğurmay. Elbette, şu sevgim ne onıñ yalıñız guzel tabiatına, ne deñizlerine, ne de raatlıq ve şifalı tedaviyxanelerine köre degil. Sözsüz ki, men Qırımnı öz baba-dede yurtlarından marum olğan ve uzun yıllar devamında Qırımda yaşamağa yasaqlanğan, biñ-biñ xorluqlardan keçken qırımtatar xalqınen birlikte sevdim. Qırımda yaşamağanları zamanlarda da men olarnıñ aziz ruhlarını, sıcaq nefeslerini er daim Qırımda duydım. Şu kün olmasa da, yarınki kün olarnıñ sürgünden mıtlaq tuvğan yurtlarına qaytacaqlarına içimde qaviy bir işanç oldı. Mına, baq, şu işanç da içimdeki Qırım sevgisini daima alevlendirip, onı eminliknen yaşattı.

Dünyağa köz açqan, ösüp yetkinleşken tuvğan diyarım Göyçeni sevgenim kibi sevdim Qırımnı! Ana-babamnı, eñ aziz ve sayğılı doğmuşlarımnı sevgenim kibi Qırımnı, anda asırlardan berli yaşap kelgen asıl tamır xalqı olğan qırımtatarlarnen birlikte sevdim! Bazan da oylanıp qaldım ki, aceba, içimdeki şu sevgi qaydan eken? Ya ne içün Qırımnı men şu qadar sevem? Şu sırlı suallerge cevab bulmaq içün kimerde uzundan-uzun tüşüncelerge daldım…

Şu kitapnıñ yaratılmasına sebep ise Amerikadan maña unvanlanğan bir mektüp oldı. Meni yaqından tanığan ve yazılarımdan xaberdar olğan bir insannıñ ince duyğulı mektübinden çoq eyacanlandım ve ğayet qasevetlendim. O, mektübinde yazğan edi: *«Seniñ soravından (menim bir vaqıtlar ondan tamırları tatar olıp-olamağanını sorağanımnı közde tuta — A.Ş.) yayınğanımnıñ esas sebebi şu mevzudan aldığım aqaretlevler oldı. Sarsıntılarımdan sıqılqanımdan, yañlışlıq ettim, seni sıqmamaq*

içün anamnıñ tatar olğanını söylemekdense, susıp turmaqnı kerekli dep saydım. Susıp subetten yayınğan kün xatıramda. Meraqlısı şu ki, öyle bir ciddiy suçum olmağanı halda kendimni yalıñızlıqtaki kibi duyup qaldım.

...Maqaleñizni oquğanımdan soñ eski turmuşım közlerimniñ ogünde bir daha canlandı: Menim anam tatar edi. Sovetler devririniñ ab-havası maña da sirayet etken edi. Babam gemide çalışqan vaqıtta anamnen tanış olğan ve onı Bakuğa ketirip evlengen edi. Babamnıñ ailesi, xususen de, namlı muallim olğan alam şunu iç te xoş qarşılamağan edi. Aileniñ Bakunıñ köbeginde — Tezepir mescitiniñ yanında buyük mülkü olsa da, anamnı evge sığdırmağanlar. «Tatar!» — dep, agızlarını qıyışatqanlar. Qartanam babamğa öz baba mülkünde hatta kirayege böyle yer bermegen edi. Babam başqa yerde ev kiralav, qorantasınıñ keçinişni teminlegen edi.

Anamnı ne qadar künleseler de o, şu qıyınlıqlarğa çıdap, babamnıñ tuvğanlarınen mulayim munasebetlerde olmağa areketlengen edi. 1938-nci senede ailemizniñ tonğuçı, aptem dünyağa köz açtı. Balanı anamdan alıp, seve-seve östürtseler de, şu yıllar onıñ ayatınıñ eñ faciaviy añları kibi xatırasında qaldı.

Men biçare ise ağır cenk yıllarında doğdım. Babamnıñ cenkten qara kyağıtı keldi. Anamnıñ turmuş tarzı bayağı fenalaşsa da, o, tütün fabrikasında çalışıp, tek öz qorantasınıñ keçinişini teminlemek degil de, hatta imkyânı tüşkende qartanamnıñ ailesine de yardım qolunı uzattı. 1944-nci sene mayısta qırımtatarlarnıñ öz tuvğan yurtundan sürgün olunması tek bizim ailege degil de, SSSR-niñ er bir yerinde yaşağan qırımtatarlarğa buyükten-buyük felâketler ketirdi. İç bir suçları olmadan olarnı aqaretlediler, lekelediler, alçaqladılar. Tasavur etiñiz ki, hatta men aqayğa çıqqanımda bile, yani 1970-nci senelerde anam tatar olğanına köre qayınanamdan çirkin laflar eşitmege mecbur oldım. Butün şu tazyıqlarğa ve beftanlarğa baqmadan, men daima anamnen ğururlandım. Çünki o çoq sade ve pek emeksever bir insan edi.

Lâkin butün şularğa baqmadan, tuvğanlarım sanki anamğa köre utana ediler, onıñ barlığını qabul etmemege tırışa ediler. Orta mektepte oquğanımda alam meni episine öz qızı kibi taqdim etken edi. Sanki şunıñnen anamnı baykot etmege ıntıla ediler. Amma men ruhtan tüşmey, oquvımnı devam ettirdim. Babamnıñ tuvğanları qaysı bir universitette tasil

alğanımnen bile meraqlanmadılar. Faqat öz küçüm ve seylerim neticesinde arzularımğa iriştim. Ayatımnıñ çoq ağır ve acınıqlı keçmesine baqmadan, umütlerimni üzmeden, episinden baxıtlı olmağa areketlendim.

Xülase, sözümniñ asıl manası, ne yaxşı ki, seni tanıdım, ne yaxşı ki, seniñ kibileri barlar. Arxivlerde çalışıp, tatarlarnıñ ilim ve sanat adamlarını tanıtasıñız. Menim kibileri de sıqıla-sıqıla degil de, ğururnen «Evet, qanımda tatar qanı bar dep, ayta bileler»...

...Mektüpni oquğanımdan soñ Qırım mevzusında yazğan maqalelerimni bir yerge toplap, olarnı bir daha yañıdan közden keçirdim, bazı bir yerlerini araştırdım, redakteler ettim. Şu işlerni yapqanımda kene de qarşımda bir sual peyda olıp, öz cevabını bekledi: «Aceba içimdeki şu Qırım sevgisi qaydan eken?»

Birinci sırada esimge kelip tüşken, bayağı yıllardan berli afızamğa siñip qalğan xatıralar oldı. Oyladım ki, belki de şu sevgi tamırlarımnıñ qıpçaq qanı olması sebepmi?! Tuvğan Göyçe diyarında (şimdiki Ermenistan Respublikası. XIX asırğa qadar esasen Azerbaycan türkleriniñ yaşağan bu bölgede Rusiye özüne platsdarm yaratmaq maqsadınen ermeni devletini qurmağa tırışdı. Osmanlı ve Gacarlar devletlerinden ermenilerni köçirip mında yerleştirdi. XX yüzyıllıqta ise Rusiyeniñ ve xristian dünyasınıñ yardımınen ermeniler Azerbaycan türkleriniñ butünley mal-mülklerini qolundan tutıp aldılar, yüzlernen qabaatsız insanlarnı vahşiycesine öldirdiler, öz baba-dede yurtından mecburen çıqardılar. Bölgede Azerbaycan türklerine ve musulmanlarğa qarşı soñ basqın 1988-ci senede oldı. Bizim aile de biñlernen diger türk-musulman qorantaları kibi zorbalıqlarnen tuvğan diyarından quvuldı. Şimdi anda türk-musulman qalmağan), Gürcistan Respublikasınıñ kündoğuşında, Azerbaycan Respublikasınıñ künbatısında qıpçaq tamırlı qaraqalpaqlarnıñ yaşağanlarını qaynaqlardan qayta-qayta oquğan edim. Öz memleketini oğuzlarnıñ basqınlarından qorçalap olamağan gürci çarları şimdiki Rusiye Federatsiyasınıñ cenübinden miladiy esabınen XI yüzyıllıqta qıpçaqlarnı davet etkenler. Olarnı memleketniñ kündoğuşında yerleştirip, eki türk tayfasını savaştırıp, özleri ise raat ömür sürmege çalışqan ekenler. Qafqazlarda yurtlaşqan qaraqalpaqlar, qırımtatarlar, noğaylar, qaraçaylar, balqarlar, qumıqlar ve ğayrı türk xalqları da aynı şu soydanlar.

Soñ ise tüşündim ki, qırımtatarlarğa olğan içimdeki saf ve sıcaq

duyğularımnı belki de köyümizniñ qartları uyatqan ekenler?! Ekinçi Cian Savaşına zornen celp etilgen, Qırımda alman orduları tarafından esirlikke alınğan, esirlikten qaytqan soñ ise Sovetlerden biñ bir zorbalıqlar körgen qartlarımız ara-sıra köyümizniñ meydanına toplana, olıp keçkenlerni xatırlay ediler. Olar çoq vaqıt savaş yıllarından subet ete ediler. On-on eki yaşlarımdan olarnıñ nasıl savaşqa barğanlarını, Qırımğa nasıl etip tüşkenlerini ve qırımtatarlarnen ilk kere nasıl tanış olğanlarını eşitken edim. Şu subetlerde qartlarımız qırımtatarlarnı er zaman sayğı ve xoş duyğularnen xatırlay ediler. Belki de qırımtatarlarğa olğan qalbimniñ eñ teren qatlarındaki buyük sevgini qartlarımıznıñ xoş xatıraları aşlağanmı!? Qartlarımıznıñ söylegen meraqlı em de bir az kulkünçli adiseni iç zaman unutıp olamayım.

Avgustnıñ soñlarında cenkke barğan göyçelilerniñ çoqusını qısqa arbiy talimden soñ, Qırım cebesine yollaylar. Qartlarımızdan birisi olıp keçken künlerni böyle xatırlay: «*Bizni Qırımğa ketirgen soñ, okoplar qazdırıp, öz movqelerimizde turmamıznı emir ettiler. Soñ ise arbiy komandanlıq bizim bölükni tamam unutqandı. Bizler üç kün okoplarda aşsız-suvsız keçindik. Bir qurşun sesi bile eşitmeyip, açlıqqa çıdamayıp, çaresizlikten etraftaki qasabağa yol aldıq. Bizler qasabağa kirgenimizde apansızdan beş-on alman askerlerinen qarşılaştıq. Sovet askerlerini körgen almanlar şuña ayretlenip pek qorqtılar ve şaşqanlarından silâlarını taşlap, qollarını yuqarığa köterdiler. Biz zavallılar ise ne almanlarğa, ne de olarnıñ silâlarına baqtıq, tez çapıp ştapqa kirdik. Almanlarnıñ ştabında aş-suv qıdırıp, neni bulıp olsaq, paylaşmadan aşadıq. Bir muddet şaşqınlıq içerisinde olğan almanlar da taaciplerinden öz vazifelerini unutıp, aç askerlerge yemek qıdırmağa yardımçı oldılar. Aradan bir az keçken soñ almanlar terciman bulıp biznen qonuştılar, silâlarımıznı ise ayrı bir odağa qoydılar. Daha soñ almanlar birevlernen telefon bağlantısı qurdılar. Bayağı bir vaqıt keçken soñ qaydandır bir maşina silâlı alman askerleri keldiler.*

Kelgen almanlar da biznen mulayim davrandılar. Amma bir azdan bizge öz qollarımıznen tikenlı tellerden qora yaptırdılar ve epimizni onıñ içerisine saldılar. Şu yer bizim ilk esirlik lagermiz oldı. Andan da bizni saylap çeşit bölüklerge ayırıp başladılar. Seçim zamanı sünneti olğanlarnı bir tarafqa, sünnetsizlerni ise başqa bir tarafqa topladılar. Biz nelerniñ

olacağını añlap olamağan edik. Şu zaman qırımtatarlardan alman tilini bilgen birisi alman zabitine yaqınlaşıp oña añlattı ki, biz çufut-yehudi degil de, musulmanmız.

Qırımtatarlar şu yolnen tek bizlerni ölümniñ pancasından qurtaruvnen kifayetlenmediler. Alman tilini bilgen şu qırımtatar adamı zabitlerge añlattı ki, Sovet ukümeti dinni yasaq etkeni sebebinden biz hatta qorqañımızdan kelmeyi-şehadetni bile ögrenmegenmiz. Alman zabiti İslâm dinini añlağan bir qırımtatar adamına avale etti ki, o bizge kelmeyi-şehadetni, «fatihe» suresini ögretsiñ, seriattan az-çoq bir şeylerni añlatsıñ. Biz köyde ögrenip olamağan İslâm dinini esirlik lagerinde, ölümniñ qorqusından ögrenip başladıq.»

Balalıq çağlarımdan afızamğa siñgen şu xatıra — insanlıq boyun-borclarını yerine ketirgen, köydeşlerimizni, tuvğanlarımıznı amansız ölümniñ pancasından qurtarıp alğan qırımtatarlarğa sevgimnı daha da arttırdı.

Orta mektepte A.S.Puşkinniñ «Bağçasaray fontanı» eserinen tanış olğanda artıq men ve aqranlarım bile edik ki, bizimle aynı soydan olğan, bizim añlağan tilde laf etken insanlar Qırımda da yaşağanlar. Olarğa da qırımtatarlar deyler.

Aliy mektepte oquğan yıllarımda ise şu bilgilerimni daha da te-renleştirdim ve kenişlendirdim. İsmail bey Gaspralınıñ, Bekir Çoban-zadeniñ, Asan Sabri Ayvazovnıñ ve ğayrılarnıñ icadınen yaqından tanış olğan soñ qırımtatarlarğa urmet ve muabetim daha da köterildi. Olarnıñ, aynı zamanda Fatime Qadriniñ, Xayri Aliyevniñ Azerbaycan içün can-yürekten çalışqanlarını ögrendim. Hatta 1970-nci senede Azerbaycan Devlet Universitetiniñ SSSR mıqyasında ötkergen talebe ilmiy konferentsiyasında «Terciman» gazeti ve Nariman Narimanov» mevzusında maruza da yaptım.

Konferentsiyağa maruza azırlağanımda Meryem Necefovanıñ «Azerbaycam müellimi» gazetiniñ 1964-ci sene oktyabr 25 sayındakı «Azerbaycan-özbek edebiy alâqalarına dair» maqalesindeki bir fikir de diqqatımnı özüne celp etken edi. Meryem xanım yaza edi ki, 1902-ci senede Bağçasarayda A. Navainiñ «Mühakimet ül — lüğeteyn» eseri İ. Gaspralınıñ kiriş maqalesinen Azerbaycan tilinde kitap şeklinde neşir olunğan eken.

Qırımtatarlarnıñ, qaraçaylarnıñ, balqarlarnıñ, çeçenlerniñ ve digerleriniñ sürgün olunğanlarını, olarnıñ başlarına ketirilgen facianı ögrendim. Haqsızlıqqa qarşı içimde bir gadap ve nefret issi uyandı. Şu mevzuda qolumğa tüşken yazılarnıñ episini oqup çıqmağa tırıştım. Farqlı yazılarnı, fikirlerni saf-çürük etmege ıntıldım. Er zaman yürek ağrısınen taş yürekli cellâtlarnıñ emri ve amelleri sayesinde vahşiycesine sürgün olunğan insanlarnıñ başına ketirilgen meşaqatlarnı xatırladım, günaxsız xalqlarnıñ alını butün vücudımnen acıdım, daima olarğa birde-bir yardım qolu uzatmaqnıñ yollarını aradım.

Şimdiniñ özünde de bir çoqları Sovet devirinde baxıtlı ömür sürgenlerini qayd eteler. Men tek talebelik yıllarında degil de, hatta jurnalist olıp çalışqan zamanlarda da er vaqıt maddiy sıqıntılar içerisinde yaşadım. Şunı da qayd etmekni zarurlı dep sayam ki, xanımım da, özüm de jurnalist olıp çalışsaq da, epsi bir, alğan maaşlarımız tek çetel memleketlerine degil de, hatta SSSR-niñ cazibeli ve körmeli yerlerine birde-bir kezintige çıquvğa yetmey edi. Şu cumleden, bir çoqları da menim künümde ve hatta menden de beter künde ediler.

1982-nci sene dekabrde Naxçıvan Vilayet Partiya Komitetinde Qırımdakı Foros sanatoriyasına putyovkalar olğanını ögrendik. Naxçıvan Vilayet Partiya Komitetinde talimatçı olıp çalışqan xanımımnıñ yardımınen Qırımdakı Foros sanatoriyasına putyovkalarını qolda ettik. Havanıñ ayazlı keçmesine, maddiy durumımıznıñ qıyınlıqlarına baqmadan, eski istegimizni amelge keçirmek maqsadınen Qırımğa yol aldıq. Forostaki sanatoriyada aftanıñ beş kününi tedaviylene, cumaertesi ve bazar künleri ise Qırımnıñ cazibeli yerlerinde kezintilerde buluna edik. Şu kezintiler çoq vaqıt ğam-qasevetnen, asabiyliknen bite edi. Şuña esas sebep biz barğan muzeylerde, tarixiy abidelerde çalışqan yöneticiler içün azırlanğan metinler edi. Sanki qırımtatarlarnıñ sürgün etilmesi az olğanı kibi, muzey xadimleri olar aqqında çeşit türlü yalan iftiralar, beftanlar söyley ediler. Çıdamayıp olarnıñ yalanlarını betlerine aytıp bergenimde ziy-çuv ete ediler, butün alem biri-birine qarışıp kete edi.

Bağçasarayda olıp keçken bir adiseni iç zaman unutıp olamayım. Geray xanlar, olarnıñ sarayları aqqında SSSR-de basılğan kitaplardan, gazet-jurnal maqalelerinden az-çoq oquğan edim. Bizge muzeyde yöneticilik etken dülber yaraşıqlı bir rus qızı edi. O, nutqında tez-tez

«vahşiy tatarlar» ifadesinden faydalana edi. Doğrusını aytsam, onıñ qırımtatarlarğa qarşı olğan böyle suvuqqanlı ve amansız munasebeti menı ğaet qasevetlendirdi, em de ğadaplandırdı. Sanki bir ande butün sabırım bitip tükendi. Açuvımdan kendimni tutıp olamadım, asabiy alda ondan soradım: «Siz lafıñızda tez-tez «vahşiy tatarlar» dep, aytasıñız. Ya ne içün onda o, «vahşiy tatarlardan» tarixiy eksponat kibi muzeyde bile qaldırmadıñız?» Bilmeyim açuvlı olğanımdanmı, yoqsa da, rus tilini yaxşı bilmegenimniñ sebebindenmi sualim pek sart olıp çıqtı.

Sualimden qız sanki yerinde buz-buzladı, nefretnen közlerimniñ içine baqtı ve menim iddetli baqışlarımnı sezdi. O menim qırımtatarlarnıñ tuvğan vatanından vahşiycesine sürgün olunmalarına qarşı itiraz etkenimni körip, iç bir cevap bermeden, açuvlı-açuvlı qaydadır ketti. Doğrusı, sualimniñ sart qarşılanacağına, itiraz doğuracağına şubem yoq edi. Amma onıñ ta bu qadar da «antisovet» tebliğatı tesiri bağışlaması aqqında bir zaman tüşünmegen edim.

Yönetiçimiz ketken az soñ, sağlam kevdeli bir yaş kelip meni nezaketnen direktor muavinniñ odasına davet etti. Bizim bölügimizdekilerniñ ekseriyeti Orta Asiyadan, Tatarıstandan, Başqırtıstandan, Qafqazdan olsa da, episi susıp, ayretnen şu davetniñ nenen yekünleyecegini bekley ediler. Olarnıñ arasında ara-sıra sanatoriyanıñ foyesinde menimnen şahmat oynağan, uzun boylu bir qazax maña yaqınlaşıp, sakin tarzda ayttı: «Men de sennen baram. Sen anda fikirlerini rusça doğru añlatıp beralmayacaqsıñ. Açuvlanğanda ise daha da beter şaşmalayacaqsıñ. Sen anda ana tilinde laf et. Men ise nasıl kerek olsa, öyle de tercime yapıp berecem. Eger de tercimemni yañlış dep saysañ, menim aytqanlarımnı doğrultmağa tırışma. Men uquq fakültetinde tasil aldım. Sovet qanunlarını da senden yaxşı bilem».

Men, xanımım ve Uralsk Şeher Partiya Komitetiniñ kâtibi olğan yaş qazax Bağçasaraydaki Xancarayı muzeyiniñ direktorınıñ muavinniñ kabinetine bardıq. Meni davet etken yaş da anda oturdı. Adet uzre böyle teşkilâtlarda direktornıñ muavinleri vazifelerni becergen KGB zabitleriniñ olğanı çoqlarımızğa belli edi. KGB xadimleri böyle teşkilâtlarda ya muavin, ya da kadrlar bolüginiñ mudiri olıp çalışa ediler.

Direktornıñ muavini bizni pek mulayim tarzda qarşılap aldı. Tanışlıqnen başlanğan subet ket-kete ciddiyleşti. O, Azerbaycanda men rastketirgen

KGB xadimleriniñ bir çoqusından savatlı, em de sabırlı olıp, qonuşuvında bizimnen pek ixtiyatnen davrandı ve açıqtan-açıq qorqutuvlardan vazgeçti. Subetinde ziyalı, partiya xadimi olğanımıznı, kommunist partiyasınıñ siyasetini guzel bilgenimizni qayd etti. Memleketimizniñ tışındaki duşmanlarnıñ er bir küçük faktnı köpürtip bizge qarşı nasıl faydalanğanlarından söz açtı. Men bilmegen ve matbuatta basılmağan faktlarnı söyledi. Bağçasaraydaki Xansaray kompleksindeki muzeyge er yıl çetel memleketlerinden kelgen turistlerniñ sayısını aytıp keçti. Olarnıñ arasında çetel memleketleriniñ belli keşfiyatçılarınıñ (razvedçik) da olğanını, hatta bazı birevlerniñ ad ve soyadlarını da söylep berdi.

O, bar küçünen aramızda samimiyet yaratmağa, meni de subetke qoşmağa tırıştı. Onıñ maña bergen suallerine ve ritorik soravlarına aşıqmadan cevap bermeyip «tercimeçimni» bekledim. Direktornıñ muavini qayd etti ki, çetelden kelgen turistlerniñ arasındaki keşfiyatçılar sualimni başqaca añlamaları mumkün, şu ise maña kelecekte birde-bir qıyınlıqlar yarata bile. Yani böyle olıp çıqa ki, o meni çetel keşfiyatçılarından qorçalay eken. İxtiyatlana ki, olar soñdan meni bulup, öz çirkin niyetlerine qoşa bileler. O aynı zamanda muzeyniñ xadimleriniñ yeterli derecede savatlı em de tecribeli olmamağanından, olarnıñ maaşlarınıñ azlığından ve muzeyge maliye masraflarınıñ vaqıtlı-vaqıtında ayırılmağanından da söz açtı.

Subetimiz ket-kete uzana ve daha da ciddiyleşe edi. Daha doğrusı, o laf ete, ögüt-nasiat bere, ara-sıra da sorğu-sual yapa edi. Men Azerbaycan türkçesinde fikirlerimni ilmiy şekilde esaslandırmağa tırışa edim. «Tercimeçim» ise menim aytqanlarımnı uquqiyleştire, hatta bazan da men söylemegen birde-bir oylarnı da ilâve etip, subetimizge qoşa edi. Direktornıñ muavini biz söylegen laflarğa sart itiraz etmey, aksine fikrimizge qoltuta ve siyaset namine bazan ilmiy faktlarnı olğanı kibi taqdim etmekniñ bugün mumkünsizliginden söz açа edi. Bizim de siyasiy saada çalışqanımıznı, gazetlerde yazğanlarımıznıñ episiniñ aqiqatqa doğru kelişmegenini qayd etip, ayneciliknen kulümsire edi.

Daha soñ subetdeşim maña muracaat etip, Baykal-Amur magistralınıñ qurucılığınen bağlı maqaleler yazıp-yazmamağanımnı soradı. Digerleri kibi menim de şu mevzuda yazğanımnı tasdıqlağanımda, sanki o bir az da memnün olıp dedi:

Mına köresiñizmi keçmişte Sibirge insanlarnı zornen, ya aps etip, ya da sürgünnen yibergendiler. Çarizmniñ zamanında da böyle edi, hatta Sovet ukümetiniñ ilk yıllarında da şunıñ kibi oldı. O vaqıtları aps etilgenlerniñ ve sürgünge yollanılğanlarnıñ vesiqalarını, maxkeme, prokurorlıq, jandarma, militsiya, KGB xadimleri azırlay ediler. Şimdi ise yaşlarnı Sibirge siz gazetçiler ve komsomol xadimleri yibereler. Keçmişte ukümet iqtisadiy cehetten ağır vaziyette olğanı sebebinden adamlarnı anda zornen yollay ediler. Azırda ise iqtisadiy durum nisbeten yaxşılaşqanına köre adamlarnı şu meselege tebliğatnen celp eteler. Er ekisinde maqsat aynıdır. Esas mesele Sibirni işçi quvetinen teminlevdir! Siz gazetçiler aytasıñız ki, şu yolnen öz vazife borcuñıznı eda etesiñiz. Şu devirlerde maxkemeler de, prokurorlar da mına böyle usullardan faydalanıp öz vazife borclarını yerine ketire ediler. Sizlernen olar arasında ne farq bar?! Epiñiz öz vazife borcuñıznı yerine ketiresiñiz.

Şimdi keçeyik qırımtatarlarnıñ meselesine, olarnıñ vatanğa avdetine. Elbette, bir zamanlar olar da vatanğa qaytıp kelecekler. Amma, şuña belli bir vaqıt kerektir, memleketimizniñ iqtisadiyatınıñ küçlenmesi muimdir. Sizniñ, ya da menim istegimnen şu mesele çezilmeyecek. Özbekistanda eali suretnen çoqlaşa. Anda işçi quveti yeterli derecede olğanda, memleketimizniñ iqtisadiy durumı pekinleşken soñ, ukümet olarnı kerige qaytaruvğa mecbur olacaq.

Ekinçi Cian Cenkiniñ soñuna yaqın xalqlarnıñ kutleviy surette sürgün olunmaları da faqat memleketimizniñ iqtisadiyatınen bağlı edi. Suratnen ösip ketken arbiy sanayınıñ talabını ödemek içün pamuq istisalını kötermek vacip mesele sayıla edi. Şu devirde Orta Asiyada ealiniñ buyük bir qısmı kollektivleştirme zamanında açlıqtan, diger bir qısmı da Ekinçi Dünya Savaşında elâk olğan edi. Bölgeni işçi quvetinen teminlevge ise devletniñ maliye masrafları yetmey edi. Oña köre de zor kücüne, sürgünle adamlarnı anda yollap, pamuq istisalını şu usulnen köterip, arbiy sanayınıñ talabı ödenildi.

İtiraf ettim ki, subetdeşimniñ qırımtatar xalqınıñ amansızcasna sürgün olunmalarınen bağlı fanatik uydurmaları meni qatiyen qanaatlendirmedi. Xalqnıñ deşetli faciasınen iqtisadiy durumnıñ ne bağı bar eken!? Aceba, sen bir mantıqa baq! Demek, böyle olıp çıqa ki, qartlar, qadın-qızlar, sabiyler, xastalar buyük imperiyanıñ iqtisadiy

durumını ğayrıdan tiklemek içün bir gecede vahşiycesine sürgün olunğanlar? Ya ne içün onda faqat türk xalqları sürgün olundılar? Ya ne içün onda memleketniñ iqtisadiyatı namine diger xalqlarnı, ealisi sıq olğan şeherlerdeki adamlarnı da bir gecede sürgün etmediler? Ya ne içün onda Uraldan, Sibirden köçürilgen adamlarnı Orta Asiyağa degil de, Qırımda boş qalğan qırımtatar evlerine yerleştirdiler? Bir ande qalbimni onlarnen, yüzlernen sualler titretti. Lâkin şu suallerni bermekten vazgeçtim. Çünki er şey artıq maña aydın edi. Faydalı em de adaletli cevapnı eşitecegimge umütlerim yoq edi.

Bizim subetimiz taxminen üç saatqa qadar devam etti. Forostan bizni alıp ketirgen turizm idaresiniñ avtobusı artıq çoqtan ketken edi. Direktornıñ muavini subetini yekünleştirip ayaqqa turdı ve bizimnen sağlıqlaşmaqnen subetniñ bitkenine işaret berdi.

Xanımım ve tercimeçilik yapqan qazax ketmek içün ayaqqa köterildiler. Men ise oturğan yerimden iç qıbırdanmadım da. Direktornıñ muavini taacipnen betime baqıp qaldı. Meni sorğu-suallerden qurtarıp alğan qazax da ayaqqa turmağımğa işaret etti. Men ise oña Azerbaycan türkcesinde: «Avtobusımız çoqtan ketken, sanatoriyağa barmağa başqa marşurut da yoq. Ayda şimdi bizni nasıl isteseler, öyle de ozğarsıñlar,» — dedim.

«Tercimeçim» ayretnen yüzümge baqıp qalsa da, aytqanlarımnı olarğa tercime etti. Direktornıñ muavini mecbur olıp bizni idareniñ maşinasınen ozğarmağa qarar berdi. Subetten memnün qalmağanımdan men açuvlı-açuvlı sanatoriyadaki aqşam yemegine barıp yetiştiramamıznı söyledim. O, kösteriş berdi ki, bizni aşatqan soñ ozğarsıñlar.

Bizni Forosqa alıp barğan maşina Bağçasaraydaki bir işçi aşxanesiniñ qarşısında toqtadı. Men içerige kirgen kibi qapıdan kerige qaytıp keldim ve xanımımnı da qaytarıp aldım. Qazax dostum sebebini sorağanda men oña bizim raatlanğan sanatoriyanıñ aşlarınıñ restoran seviyesinde olğanını, mında ise aşlarnıñ keyfiyetiniñ aşağı seviyede olğanını söyledim. Mına böylece, bizge arqadaşlıq etken «muzey xadimi» istese de, istemese de mecburiyet qarşısında bizni alıp barıp restoranda aşatmalı oldı.

Bizni Bağçasarayda qaldırıp ketgenler sanatoriyağa qara «Volga»nen qaytqañımıznı taacipnen qarşılap aldılar. Bazı birevler bizlerni sorğu-sual etmege tırıştılar. Subetimizniñ mezmunı aqqında iç bir laf aytıp bermesek de, direktornıñ muavininen qonuşqanımıznı söylemeknen kifayetlendik.

Men Vorontsov sarayında da, «Qarılğaç yuvası»nda da özümni tutıp olamadım. Vorontsov sarayındaki mermerlerniñ Bağçasaraydaki Geray xanlarnıñ sarayından çıqarılıp ketirilgenini, «Qarılğaç yuvası»nı ise azerbaycanlı neft milyonçısı Esedullayev tarafından qurulğanını söyledim. Ancaq şu replikalarım sorğu-suallernen neticelenmedi. Naxçıvanğa qaytqan soñ Qırımdaki siyasiy sebatsızlığımğa köre meni qorqutıp tazirleseler de, öyle bir ciddiy ceza bermediler. Cünki amelimde cinayet terkibi yoq edi.

...Mustafa Cemilovnen bağlı bir adiseni ne men, ne de şu adiseniñ şaatı olğan zenaatdaşlarım unutqanlar. Bir kere gazetimizniñ «Edebiyat ve sanat» bölüginiñ mudiri, alçaqgoñülli, bazan da baladayın sadedil olğan şair Hüseyin Razi Mustafa Cemilovnıñ yañıdan aps olunğanını söyledi. O ve gazetimizniñ bir qaç xadimi muntazam çetel radiolarnı diñlep, andan eşitkenlerini zenaatdaşlarımıznen paylaşmaqtan özlerini tutıp olamay ediler.

Hüseyin Razige, onıñ bilgisine, şiirlerine, vatanperverligine, milletçilik islerni aşılamasına buyük merağım olsa da, meclisni qızıştırmaq maqsadınen özümni eñqastan siñirli tutıp: «Mustafa Abdülcemil oğlunı doğru yapıp qapatqanlar. Kerek onı iç apsten azat etmey ediler. Çünki o, dünyanıñ eñ «tınçlıqsever» ordusı olğan Sovet Ordusında xızmet etmekten boyun qaçırğan eken. Mustafağa ğururlanmaq kerek ki, «vatan xaini» dep sayılğan qırımtatarlarnı da Sovet Ordusına askerlikke alalar», dep ayttım.

Hüseyin Razi lafımnı bitirmege bile imkân bermedi. Asabiyliknen, az qala meni taxqir ete-ete, qırımtatarlarnıñ Ekinçi Dünya Savaşında köstergen qaramanlıqlarından, olarnıñ sebepsiz-sübutsız vahşiycesine sürgün olunğanından, aqsız-adaletsiz sürgün etilgen bir çoq xalqlarnıñ öz tarixiy vatanlarına qaytarıluvına razılıq berilgeninden, amma, qırımtatarlarnıñ alâ de baba-dede yurtuna avdet etip olamağanından, İsmail bey Gaspralıdan, onıñ neşir ettirgen «Terciman» gazetinden uzundan-uzun bir maruza oqudı. Söz meclisi daha da qızışıp qaldı. Qırım mevzusındaki subetimiz eki saatqa yaqın devam etti. Qırımtatarlarnı tuvğan vatanından sürgün yapqan Sovet ukümetinden çoq men tenqit olundım. Amma men olarğa ara-sıra itiraz etsem de, içimde quvandım ki, kommunist partiyasınıñ gazetinde çalışqanlar nasıl içten Qırım meselesini

muzakire eteler, qırımtatarlarnıñ taliyi içün raatsızlanğanlarını bildireler, passiv de olsa, olarnıñ aq-uquqlarını qorçalaylar.

Şu subetten maña çoq şeyler belli oldı. Ögrendim ki, qalemdeşlerim Mustafa Cemilovnıñ 40 yaşında olğanını, bir qaç kereler aps etilip, sürgünge yollanılğanını, defalarca açlıq etkenini bileler ve onıñ cesaretli kureşine sayğınen yanaşalar. Xülâse, Mustafa Cemilov aqqında çetel radiolarınıñ bergen xaberlerni diqqatnen izleyler.

Aradan bir qaç kün keçken soñ «Partiya eyetı» bolüginiñ mudiri Sexavet Kengerli meni öz odasına çağırıp aldı. O, evelceden menim Mustafanıñ babasınıñ adınıñ Abdülcemil olğanını, onıñ askeri xızmetni red etmesine köre aps olunğanını qaydan bilip turğanımnen meraqlandı. Men de kulip: «Sexavet muallim, er kün sizlernen birliktemiz de. Sizler bir şeyler aytasıñız men de qulaq asıp diñleyim,» — dedim. O, bir az tüşüngen soñ: «O künü isler alemi meni sarıp alğanından özümni tutıp olamadım, seniñ canını ağırttım. Amma, sen bizni aynecilikmen aldadıñ. Er şeyni bizge ayttıruvnen istegine nail oldın. Sen pek muqayt ol. Öyle belleme ki, er daim şu usulnen adamlarnı laf ettirip oturmağın keçip keter. Bir-eki kere böyle olması mumkün. Lâkin episi bir, soñra KGB duyıp qalacaq ki, sen de çetel radiolarına qulaq asıp diñleysiñ ve enqasten adamlarnı qızıştırtıp lafettiresiñ.»

Şu subetler Mustafa Cemilov mevzusını qapatmadı. Aksine ondan soñ da tez-tez muzakere mevzusına çevrilip qaldı. Mende bir daha qaviy işanç yaratıldı ki, epimizniñ içimizde qırımtatarlarğa sıcaq bir sevgi bar ve bizler olarnıñ aq-uquqlarınıñ ğayrıdan tiklenilmemesinden ziyade raatsızlanamız. Amma amansız rejimniñ yaratqan qorqu ve basqısından, şunı er yerde, er zaman tilimizde em de yazımızda aks ettirip olamaymız. Fikrimizni daha doğru ve daha da daqiq beyan etsek, adiy ayatta yazıp tasvirlegenlerimizniñ içimizde aksini tüşünemiz.

Qırımtatar xalqınıñ belli alimi, filologiya ilimleri doktorı Refik Muzaffarov aqqında «İzvestiya», «Kommunist» gazetlerinde derc olunğan maqale de mende buyük meraq doğurdı. Ensiklopediyalarğa qırımtatarlar aqqında maqaleler yazıp turğan meşhur professornı milletçilikte, Sovet devletiniñ siyasetine qarşı çıqmaqta suçladılar. Diger yerlerde olğanı kibi Bakuda da şu ilim adamını gazetler tenqit etse de, biz oña buyük sevgi beslep, yardım qolunı uzatmaq içün yollar arayıp, onıñ cesaretini er daim

alğışlap, ğururlana edik. Lâkin şunıñ kibi yazılarnıñ muim ve emiyetli bir tarafı da bardı. Böyle maqaleler gazetlerniñ saifelerinde qırımtatar mevzusını kün-künden canlandıra ve şu problemanıñ barlığını cemiyetke matbuat vastasınen bir daha isbatlay edi.

...Qırımtatarlarğa olğan sevgim, merağım kün-künden artmaqta edi. Olarğa yapılğan aqsızlıqqa qarşı öz itirazımnı bildirmekniñ birde-bir yollarını bulmağa areketlene edim. Aynı zamanda tırışa edim ki, eski zamanlardaki kibi bugün kene de Azerbaycanda qırımtatarlarğa soñsız bir sevgi ve teren bir itiramnıñ olğanını olar añlap bilsiñler. Taşkentte qırımtatar tilinde neşir olunğan «Yıldız» jurnalına ve «Lenin bayrağı» gazetine abune yazıldım. Dost-tanışlarımnıñ arasında anda derc olunğan yazılarnı tebliğ ettim. Böyle yolnen olarda da qırımtatarlarğa meraq uyandırmağa ıntıldım. Şu aynı bir vaqıtta maña fikirdeşlerimni bulmaqta yardımçı oldı. Böylece etip dost-tanışlarnı da şu neşirlerge abune yazdırtmağa aveslendirdim. Özüm de ara-sıra redaktsiyalarğa mektüpler yazıp, şaxsiy fikirlerimni bildirdim.

Qırımtatar tilinde neşir olunğan gazet ve jurnallardaki maqalelerimni oquğanlar maña mektüpler yazdılar. Meni efkârlandırğan, qasevetlendirgen şu edi ki, bu mektüplerniñ bir çoqusı apsxanelerden unvanlana ediler.

1993-nci sene iyunde Azerbaycanda yañı qurulğan milliy ukümet tış memleketleriniñ küçleriniñ tazyığınen devirildi. Sovet devirinde reber vazifede çalışqanlar yañı partiya yaratıp akimiyetni qolğa aldılar ve xalq kureşiniñ faallerini çeşit manaçıqlarnen sıqıştırdılar, birevlerni adaletsiz cezalandırdılar, digerlerini ise muxaciretke barmağa mecbur ettiler.

Akimiyetten ketken Abülfez Elçibeynen tuvğan köyü Kelekite (Ordubad rayonı) tez-tez körüşip, kelecek planlarımıznı muzakere yapa edik. O, Azerbaycanda tasil almağa davet etilgen uyğur, qazax, gagauz, qırımtatar ve Axıska (mesxeti) türklerinden olğan talebelerniñ problemalarınen oğraşmaq içün menim Bakuğa köçmemni munasip bildi.

Meraqlı tarafı şunda ki, universitette ve başqa aliy oquv yurtlarında çetelden kelgen talebelerniñ problemalarınen oğraşqan ştatlı xadimler bar edi. Şuña köre de talebelerniñ çoqusı menim iç bir resmiy vazifem olmasa da, olarnıñ problemalarınen yaqından meraqlanğanımğa taacipnen ve em de bir az işançsız yanaşa ediler.

Amma men beş yılğa yaqın vaqıt devamında talebelerniñ olsun tasil, olsun da maişiy şaraitlerinen oğraşmaqnen yanaşı, olar içün toplaşuvlar, milliy bayramlarını, facialı xatıra künlerni qayd etmekni teşkil ettim, radio-televideniyede, matbuatta olarnıñ ve mensüp olğan xalqlarınıñ problemalarınıñ keniş mıqyasta darqalmasına tırıştım. Şu devirlerde Azerbaycanda iqtisadiy durum ağır olğanı sebebinden, talebelerge ayırılğan nefaqa (stipendiya) hatta olarnıñ ötmeklerine bile yetişmey edi. Böyle olğan bir zamanda men ayırı-ayırı imkânlı iş adamlarından, şirketlerden olarğa ilâve nefaqa, yolparası ve ilâxre işlerde yardımçı olıp qaldum. Amma çoq yazıqlar olsun ki, talebelerniñ episi bizim ne etkenimizni ve şu işlerni ne içün yapqanımıznı kerekli seviyede añlap olamay ediler.

Bayramlarda talebelerni dostlarımnıñ, xususen, türkperverlerniñ — «Xalq gazeti»niñ bolük mudiri Alipenah Bayramovnıñ, Azerbaycan Televideniyesiniñ redaktsiya mudiri Akif Cabbarovnıñ, Azerbaycan Profsoyuzlar Birligi Konfederatsiyasınıñ reisiniñ muavini Kâzım Teymurlunıñ, Azerbaycan Sanat İnstitutınıñ prorektorı Müsevver Askerovnıñ, Azerbaycan Xalq Cebhesi Partiyası reisiniñ muavini Arif Rehimovnıñ, Sumgaitteki qurucılıq idaresiniñ yolbaşçısı Edvard Guliyevniñ ve başqalarınıñ evine musafirlikke yibere edim. Aynı zamanda olarnı evlerimizde olıp keçken doğğan künlerine, toy-dügünlerge, şeñliklerge de davet etip, doğmuşlarımıznen, dost-eşlerimiznen yaqından tanıştıra edik. Azerbaycan Xalq Cebhesi Partiyasınıñ faalleri Ogtay Baxşaliyev, Fikret Bağırov ve digerleri talebelerni Azerbaycannıñ guzel ve cazibeli yerlerinen yaqından tanıştırmağa yardım kösterdiler. İş adamı Abbas Rzayev talebelerge maddiy yardım köstermeknen yanaşı, aynı zamanda xastalanğanlarnıñ tedaviylenmesinen de oğraştı. Hatta Dilâra Ablâkimova xastalanğanda tedaviylenmek içün onı bir muddet Guba rayonınıñ Mirzemmed koyünde yaşağan, xanımımnıñ emcesiniñ qızı Metanet xanımnıñ evine yiberdik. Metanet xanımnıñ aqayı Hatem Stepov da qırımtatardır. Qorantası balaban, maddiy durumı ise pek ağır olsa da, şu sade ve alçaqgoñülli insan onıñ semereli tedaviylenmesi içün qolundan kelgenni yaptı, iç bir neni acımadı.

Maqsadım ve istegim tek talebelerniñ keyfietli ğıdalanması ya da keçinişlerine yaxşı şaraitniñ yaratılması degil edi. Aynı zamanda tırışa

edim ki, olar em de Azerbaycan ailelerinen yaqından qonuşsıñlar, milliy adet-anânelerimiznen tanış olıp, şu ailelernen alâqalarnı soñralar da devam ettirsiñler. Yani aliy oquv yurtunı bitirgen soñ da Azerbaycannen qardaşlıq bağlarını üzmesiñler.

Yalıñız Azerbaycanda yaşağan qırımtatarlarnen degil de, Türkiyege barğanda da andaki qırımtatarlarnen, olarnıñ derneklerinen, şu işke can-yürekten bağlı olğanlarnen, aliy oquv yurtlarında tasil alğanlarnen meraqlanıp, bir sıra toplaşuvlarda iştirak ettim. 1995-nci senede Türkiyede bulunğanımda qırımtatar derneeleriniñ liderlerinen, iş adamları ve alicenap xayriyeçilerinen körüşip, Türkiye muitinen yaqından tanış olmaq maqsadınen Bakuda tasil alğan qırımtatar talebelerni bir ayğa anda yollamaq aqqında añlaşmalar alıp bardıq. Butün masraflarnı da Türkiyedeki xayriyeçiler öz boyunlarına aldılar. Ancaq yazıqlar olsun ki, talebeler arasında fikir birligi yaranmadı. Xususen de, oğlan balalarnıñ qatiyetsizligi şu işke ayaq çaldı, niyetimiz amelge keçip olamadı.

Bakuda yaşağan qırımtatarlar da talebelerge birde-bir işlerde yardımçı olmağa tırışa ediler. Qırımdan Bakuğa tasil almağa kelgen talebelernen birlikte er yıl «18 Mayıs» xatıra kününi qayd ete edik. Böyle toplaşuvlarğa azerbaycanlılar da qatıla, qırımtatarlarnıñ derdlerine şerik olıp çıqa ediler. Evelce Bakudaki Şehitler Xiyabanına birlikte gül-çeçekler qoyıp, soñ ise bir salon bulıp anda toplaşuv keçire edik. Ukümet daireleri şu toplaşuvlarnı ne yasaqlay edi, ne de qoltuta edi. Şu sebepten de toplaşuvlarını keçirmek içün çeşit idare ve teşkilâtlarnıñ, partiya ve aliy oquv yurtlarınıñ salonlarından faydalana edik. Böyle toplaşuvlarğa Azerbaycanda yaşağan qırımtatarlardan — Lir Xalilov, Niyara ve Melâhet Aliyevalar, Zarema ve Ridvan Şerfedinovlar, Esma Emiraliyeva, Server Tevfikov, Amet İbrahimov, Azerbaycan Televideniye ve Radio yayınları Komitetinde rus tili yayınları redaktsiyasınıñ xadimi, jurnalist Leyla Hacıyeva, Fevziye xanım, Zemine xanım, Emine xanım ve başqaları faal iştirak ete ediler. Afsus ki, olarnıñ arasında fikir birligi olmaması sebebinden Azerbaycanda yaşağan qırımtatarlarnıñ cemiyetini meydanğa ketirip olamadıq.

Şunıñ başqa bir sebebi ise olarnıñ muxalifekâr milliy tüşünceli insanlarğa, em de siyasiy partiya ve içtimaiy teşkilâtlarğa ixtiyatnen yanaşması edi. Bir adiseni bugün alâ de yürek ağrısıynen xatırlayım.

Şehitler Xiyabanına gül-çeçekler qoyğan soñ, Qadın Aq-uquqlarını Qorçalav Cemiyetiniñ salonında qırımtatar xalqınıñ sürgüninen bağlı toplaşuv keçire edik. Matbuat, radio-ve tele-jurnalistler de davet olunğan ediler.

Azerbaycan Xalq Cebhesi Partiyasınıñ reisi, milliy azatlıq kureşiniñ lideri Abülfez Elçibey salonğa kirgende qorqu ve eyecandan esli nesilden olğan adamlarnıñ çırayınıñ bozulğanını sezdim. Añladım ki, Sovet ukümeti yıqılsa da, kommunist partiyası lyağu olunsa da, insanlar alâ de şu rejimniñ qorqusından butünley qurtulıp olamağanlar.

Elbette, olarnı añlamamaq menim içün qıyın mesele degil edi. Çünki şu devirlerde butünley añlı ömürini tuvğan xalqınıñ azatlıq kureşine bağışlağan Abülfez Elçıbeyniñ ve onıñ meslekdeşleriniñ aleyxine Azerbaycanda televideniye, radio ve gazetler keskin tebliğat alıp barırdılar. Men vaziyetniñ ket-kete kerginleşkenini, esli adamlarnıñ telâşlanğanını duyğanımnen Zemine ve Fevziye xanımlarnı taksige oturtıp evlerine yollamağa mecbur oldım. Yaşları seksenni keçken şu insanlar bir daha bizim toplaşuvlarımızda körünmey qaldılar.

Talebeler ketken soñ qırımtatar xalqınıñ «18 Mayıs» xatıra kününi qayd etmek içün Şehitler Xiyabanında pek az adam toplaşa edi. Lâkin biz olarnen bağlarını üzmemege ıntıla edik. Xususan da, rahmetli Abülfez Elçibey talebelerniñ taliyinen tez-tez meraqlana, olarğa kerekli seviyede yardım berip olamamızğa köre bizni daima tazirleydi. İtiraf etem ki, olarnıñ işnen teminlevine yeterli derecede yardım qolunı uzatıp olamadıq.

Niyara İsmet qızı Poloniyanıñ Poznan şeherinde çalışmağa ve aspiranturada oquvğa ketti. Aspiranturanı oqup bitirgen soñ Qırımğa qayttı, lâkin vatanda munasip işnen teminlenmegeni sebebinden Türkiyege bardı ve anda Afyon Karahisar şeherindeki universitette çalışmağa muvafaq oldı.

Niyara İsmet qızı Poloniyada olğanında Azerbaycanda ötkerilgen bir simpoziumda iştirak etmek içün Bakuğa kelgen, amma, afsus ki, bizni evde tapalmağandı. Mından soñ Niyara menim kursdaşım, «Xalq gazeti»nde çalışqan Alipenah Bayramovnıñ evine barğan. Alipenah muallimniñ ailesi de onı sevinçnen qarşılap alğan, raatlanması içün er bir şaraitni yaratqan ve simpoziumnıñ ötkerilecegi yerni bulmaqta oña yaqından yardım etken

edi. Niyara soñ bizimnen körüşüvinde: «Ali muallim, ne yaxşı ki, biz şu qorantalarnı bilip tanıymız, şimdi de sanki yaqın doğmuşlarımız kibi olarnıñ qapılarını cesaretnen açamız ,» — dedi.

Men ensiklopediyada çalışqanımda xanımımnen bir yerde uylege azırlaşqanımızda, apansızdan odamnıñ qapısı açıldı ve bir zamanlar Bakuda tasil alğan Arsen Aşıqov içerige kirdi. Biz onıñnen samimiy kopüşip, quçaqlaştıq. Arsen Azerbaycanda ötkerilgen saylavlarğa Ukrainadan bir nezaretçi kibi kelgenini qayd etti. Daha soñ Arsen bizni öz yapqan işlerinen ve Qırımda olıp keçken adiselernen malümatlandırdı. Subetimiz bir xayli muddet devam etti. Şu arada xanımım yarışaqa, yarıciddiy tarzda: «Mında oquğañızda Ali muallimden daim şikâyetlene ediñiz. Ya şimdi ne oldı sizge? Yoqsam oña şu qadar sağındıñmı? Bir az da menimle laf et, Leyladan, (Leyla da Bakuda jurnalistika fakültetini bitirip vatanğa qaytqan soñ, Arsenge aqayğa çıqqan edi — A.Ş.) qızından subet et,» — dedi.

Arsen de bir az şaşqınlıq içinde bulunıp soñ:

— Azize tize, doğrusını aytsam, biz anda barıp işke yerleşken soñ, Ali muallimniñ ne içün bizge açuvlanğanını, bizlerden ne istegenini añlap başladıq. Biz Ali muallimni er zaman xoş niyetnen xatırlaymız, onıñnen samimiy korüşüvni daim arzulaymız. Ali muallimniñ kerekli ogüt-nasiatlarına, onıñ talaplarına vaqıtında ve yeterli derecede qulaq asmamağımıznı şimdi peşmanlaymız, — dedi.

Bir qaç yıldan soñ ise Arsenniñ ömür arqadaşı Leyla xanım Bakuğa qız qardaşınıñ dügünine kelgende Türkiyede bir simpoziumğa qatnağanım sebebinden menimnen korüşip olamağandı. Xanımım onı qarşılap alğan ve birlikte Leylanıñ azerbaycanlı yaşqa aqayğa çıqqan qız qardaşınıñ dügüninde şeñlengenler.

Faqat yaqından bilip tanığanlarımnı degil de, uzaqtan-uzağa eşitip bilgen yaşlarnıñ tasillerinen de meraqlanıp, imkânım olamağanda ise dost-eşlerimniñ olarğa birde-bir problemalarına yardım etmelerini rica ete edim. Böyle yaşlardan numüne kibi Zagatala rayonınıñ İlahiyet kollecinde tasil alğan Eskender Edem oğlu Memetovnı, Emiraslan Sabri oğlu Umerovnı ve Şevket Qurtmemetovnı köstermek mumkün. Olar menim ne betimni körgenler, ne de ad-soyadımnı eşitkenler. Amma men olarnıñ tasil yıllarında olğanı kibi, tuvğan vatanalarına qaytqan soñ da

taliylerinen meraqlanam. Azerbaycanda tasil alğan er bir qırımtatar yaşınıñ muvafaqietiniñ sedasını eşitkenimde xususiy bir ğurur duyam, olarnıñ oğursızlıqlarnı xaber tutqanımda ise ğaet raatsızlanam ve qasevetlenem.

Yalıñız tek talebelernen degil de, qırımtatar ziyalılarınen de daima bağ tutmağa tırışam. Türkiyede, Qüzey Kıbrıs Türk Cumxuriyetinde, Turkmenistan Respublikasında, İran İslam Respublikasında ötkerilgen ilmiy simpoziumlarda İsmet Zaatovla, Nariye Seydametovanen, Remziye Berberovanen, İsmail Kerımovnen, Şevket Yunusovnen, Ayder Memetovnen, Enver Abdullayevle (Ozenbaşlı), öylece de içtimaiy-siyasiy toplaşuvlarda Rustem Çiyközle, Türk Assambleyasınıñ prezidenti İlmiy Umernen, İsmail bey Gaspralı adına qırımtatar kitapxanesiniñ direktor muavini Gülnar Yahyayevanen ve başqalarınen olıp keçken samimiy korüşüvlerimizde esas mevzu sürgün etilgenlerniñ vatanğa avdetleriniñ suretlenmesi, olarnıñ anda meskenleşme şaraitleriniñ qolaylaştırılması, tasilge diqqatnıñ yükselmesi ve diger meseleler oldı.

İrannıñ Çetel İşler Nazirliginiñ Tarixiy Diplomatik Merkezi 13-14 fevral 2001-nci senede Tehranda «İran ve Turan dünyası» mevzusında Uluslararası ilmiy konferentsiya keçirdi. Anda Aqmescitteki Tavriya Milliy Universitetiniñ qırımtatar tili ve edebiyatı fakültetiniñ dekanı, professor Ayder Memetovnen korüşip, bir sıra meseleler aqqında samimiy şaraitte subetleştik. Ayder bey Qırımda milliy kadrlarnıñ yetişmemezliginden şikâyetlenip, qırımtatarlarnıñ vatanda yerleşmesine ve inkişafına manialar yaratqan meselelerge toqunıp keçti. Fursattan faydalanıp, nice-nice yıllardan berli meni ğayet tınçlandırmağan bazı bir meselelerniñ mantıq ve maiyetine aydınlıq ketirmege tırıştım. Dostane şaraitinde olıp keçken subetimizde birde-bir problemalarnıñ çezilüvindeki baqışlarımıznıñ biri-birinden keskin farqlanğanını beyan ettim. Xususan, onıñ İranğa meyilli baqışlarınıñ uzerinde keniş toqtalıp, şu tüşüncelerniñ zaruriyetsiz em de menfaatsız taraflarını açıqladım.

Şu delillerini talebelerniñ maña yollağan gazetlerden alğan edim. G. Kerimovanıñ «Avdet» gazetiniñ 16 sentyabr 1996-ncı senede derc ettirgen «Persidskiye motivı» Aydera Memetova» maqalesindeki fikirlerniñ episinen olmasa da, bir çoqusınen razılaşqan edim. Hatta maqaleni közden keçirgenimde Ayder Memetovğa mektüp yazıp, doğru yolda olmağanını xatırlatmaq isteginde de oldım. Afsuslar olsun ki, buña

vaqıt tapıp olamağanımdan mektüpni yazıp yetiştiralmadım. Soñ ise şu mevzuğa menim de qoşuluvımnı manasız dep saydım. Amma qısmet öyle ketirdi ki, aradan bayağı bir vaqıt keçken soñ, maña da şaxsiy fikirlerimni söylemege sıra keldi. Ayder bey menim oylarımnı sabırnen diñledi, tekliflerimni yımşaq ve sakin tarzda qarşılap aldı.

Yalıñız Qırımda yaşağan musulmanlarnen degil de, aynı zamanda başqa dinlerge riaet etken ve sayıları yıl-yıldan eksilgen «Qırımçaklar» cemiyetiniñ reisi Viktor Lombrozo, Qırım qaraimleriniñ «Kırımkaray» Assosasiyası ilmiy şurasınıñ reisi Yuriy Polkanov, Aleksey Gayvoronskiy ve ğayrılarınen olıp keçken samimiy qonuşuvlarımız xatıralarda ozüne yer aldı.

...Azerbaycan Ensiklopediyasınıñ direktorı, professor İsmayıl Veliyevnen qararlaştırıp «Türk xalqlarınıñ belli adamları» ensiklopediya gruppasını yarattıq. Kelecek ensiklopediyanıñ sözlügini de azırladıq. Ancaq yazıqlar olsun ki, arzularımıznı reallaştırmağa imkân bermediler, bizni işten çetleştirdiler.

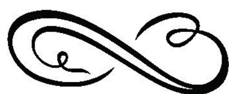
Al-azırda çetelde yaşağan eski tanışım, işxanemge kelgen talebeler içün qolundan kelgenni acımasa da, bizim türk xalqlarınıñ belli şaxıslarınen sıq bağlantımıznı, qırımtatarlarğa xususiy diqqat ve rağbet beslegenimizni izlese de, bir kere bile anasınıñ qırımtatar olğanını söylemegen edi. Aradan bayağı yıllar keçken soñ, maqalelerimni oqup, mezkür mektüpni yazğan. Onıñ arzusına binaen Qırım mevzusında yazğan maqalelerimni bir yerge toplap, kitap şekline ketirdim.

Kitapqa men yazğan ve maña yazılğan mektüplerden numünelerni, qırımtatar gazet ve jurnallarında menim em de talebelerimizniñ derc olunğan maqaleleriniñ fotokopiyalarını, aynı zamanda, Bakuda tasil alğan talebelerniñ taxminiy sayısını da qoştım ki, kelecekte Azerbaycan-Qırım bağlarını ögrengen araştırıcılar qıynalmadan çalışabersinler. Şu yazılar içün de bir ilâveler bölügi ayırdım.

Bu işlerni yapa-yapa daha bir kere tüşündim ki, içimdeki saf ve soñsız Qırım sevgisi qaydan eken? Soyum qıpçaqlarla bağlı qaraqalpaqlardan olğanımdanmı eken? Yoqsam da qırımtatarlarnıñ soydaşlarımğa etken yardımındanmı eken? İçimdeki aqsızlıqlarğa, zulumlarğa itirazdanmı eken?

Aceba, kitapqa kirsetilgen maqalelerim şu suallerge cevab berip olurmı eken?

YAQIN TARİXİMİZNİÑ ERBAPLARI

Qanınen şiir yazğan, milleti içün devlet qurğan — Noman Çelebi Cihan

Özet (annotatsiya): Ateşin vatanperver, istidatlı şair, içtimaiy-siyasiy xadim Noman Çelebi Cihannıñ şerefli ömür yolu kelecek nesillerge parlaq örnektir. Şehit olmasından 93 yıl keçse de onıñ aydın sıması xatıralarda ebediy yaşay. Lâkin onıñ ölümine fitva bergenler ve icracılar artıq çoqtan unutıldılar. Yaşlığından milletiniñ azatlığı ve xalqınıñ baxtlı ayatı içün tırışqan, gizli teşkilâtlar yaratqan bu cesaretli insan yalıñız doğğan ve mubareze alıp barğan memlekette degil de, dünyanıñ er yerinde tanıtılmalı, aq- adalet oğurında kureş alıp barğanlarğa nümune kibi kösterilmelidir.

1885-nci senede Canköy yaqınlığındakı Sonaq köyünde İbraim Çelebiniñ qorantasında doğğan Noman Aqçoqraqta, Aqmescitte ve Bağçasarayda medrese tasilini alğan soñ İstanbulğa bardı. Anda Mercan İdadiyesinde ve universitetniñ uquq fakültetinde tasil aldı.

Onıñ eñ çılğın faaliyeti ise Qırımda yañı devlet qurucılığı devirine tesadüf etti. Qırım, Poloniya ve Litva musulmanlarınıñ muftisi olğan Noman Çelebi Cihan Rusiye musulmanlarınıñ qurultaylarında da faal iştirak etti. 1917-nci senede yañı qurulğan ukümetke yolbaşçılıq yapqan Noman Çelebi Cihannı bolşeviklerniñ reberliginen 1918-nci sene 23 fevralde Aqyar matrosları ğaddarlıqnen öldürdiler.

Anaxtar sözler: *Noman Çelebi Cihan, Qırım, qırımtatar edebiyatı, Qırım Milliy Ukümeti.*

Kiriş

Azerbaycannen Qırım arasında sıq bağlantılar olmasına baqmadan, qırımtatar xalqınıñ tarixinde ve edebiyatında muim yer tutqan Noman Çelebi Cihan kibi bir milletsever şaxısnıñ adı mında ne içündir keniş oquyıcı kutlesine belli degil. Eveller tüşüne edim ki, şuña esas sebep amansız Sovet rejimidir. Lâkin zaman keçti, Sovetler Birligi yıqıldı, Azerbaycan mustaqillik qolda etti, amma, episi bir onıñ aqqında matbuatta

ne silsile yazılarnı, ne de radio-televideniye yayınlarını rastketirdim. Elbette, bazı bir türkçülerniñ şu mevzuda azsayılı gazet ve jurnallarda men oqup olamağan birde-bir maqalelerniñ derc ettirgeni de istisna degil.

Amma soñ xayalımda canlandı ki, XX yüzyıllıqnıñ başlarında, yani 1905—1920-nci senelerniñ Azerbaycan matbuatında da Noman Çelebi Cihan aqqında bir yazı bile oqumadım. Şu devirde Azerbaycanda basılğan gazet ve jurnallarda qırımtatarlarnen bağlı adden ziyade maqalelerni rastketirmek mumkün. Şu yazılar Azerbaycannen Qırım arasında sıq tarixiy, medeniy ve edebiy bağlarnıñ mevcutlığına delâlet ete.

Rusiye Qırımnı basıp alğan soñ kütleviy sürgünlerni, köçlerni ve apslerni ayatqa keçirmek yolunen Osmanlı devletinen sıñırdaş olğan türk xalqlarnı yoq etmege areketlendi. XVIII-XIX asırlardan başlap Qırımdan Osmanlığa ve Avropağa kütleviy mecburiy köçler etildi. Ancaq milletniñ ne azim ve iradesini, ne de azatlıq sevgisini söndürip olamadılar. Qırımtatarlar öz aq-uquqlarını de silânen, de qalemnen qorçaladılar. Vatan ve millet içün kureş meydanına atılğanlar hatta bazan biri-birine qarşı olıp çıqtılar. Şu qarşılaştırma asılında, aynı ğaye, aynı maqsat oğurında alıp barılğan mubarezeniñ usullarındaki farqtan meydanğa keldi.

Çılğın tabiatli Noman ömürini milletiniñ ve vatanınıñ yolunda meşâlge çevirgen, xalq arasında buyük sayğı saibi olğan insanlarğa da qarşı sart movqede turıp, olarnı çar idareçiligine qarşı qatiyetli kureş alıp barmamaqta suçladı. Ögündeki küçniñ buyükliginiñ, ğaddarlığınıñ farqına barmadan semetdeşlerini imperiyanıñ küçlerine qarşı açıqtan-açıq kureş alıp barmağa sesledi. Onıñ tasavurına köre tıştaki deliller, zaman, şarait şu qadar da önemli sayılmay. Eñ esası ve önemlisi milletniñ içki qudreti em de yeterli seviyede muqavemet kösterip olmaq beceriği eken.

1. Noman Çelebi Cihannıñ ömür yolu

Noman Çelebi Cihan 1885-nci senede Qırımnıñ şimalinde, Canköy yaqınlığındeki Sonaq köyinde İbraim Çelebiniñ qorantasında doğdı. O, başlanğıç tasilini köy mektebinde aldı. Lâkin mektep ukümet tarafından qapatılğanı sebebinden, evelce tasilini etraftaki Aqçoqraq medresesinde, soñ ise Aqmescitteki Rüşdiyede ve Bağçasaraydaki meşur Zıncırlı medresede devam ettirdi (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:249).

Onıñ teren bilgilerge saip olmasında ve dünya baqışlarınıñ

zenginleşmesinde şu devirlerde Qırımda pek namlı olğan Mustafa Efendiniñ emiyetli derecede xızmetleri oldı. Tasil yıllarında İsmail bey Gaspralınıñ «Terciman», Reşid Mediyevniñ «Vatan xadimi» gazetlerini ve İstanbuldan kelgen kitaplarnı diqqatnen oqudı. Qısqa bir zaman içinde rus tilini mukemmel ögrenip, şu til vastasınen inqilâpçılarnıñ eserleri ve ğayelerinen yaqından tanış oldı. İnqilâpçılarnıñ miting ve numayışlardaki ateşin nutqlarını diqqatnen izlegen Noman isyankâr bir ruxta pişkinleşip yetkinleşti. 1905-1907-nci seneleriniñ inqilâpları neticesinde xalqnıñ faydasına bazı birde-bir islâtlarnıñ ayatqa keçirilmesi, yaş Nomannı daha da ruxlandırdı. O, xalqını imperiyanıñ mustemlekeçiliginden azat etmekniñ, adaletsizlikke ve qanunsızlıqqa soñ qoyuvnıñ yollarını aradı.

2. Ayatınıñ İstanbul deviri

Yaşlıq çağlarından Qırımda ve İstanbulda neşir olunğan gazetlerge maqaleler yazıp turğan Noman soydaşları Abdülalim Çelebi ve Abubekir Çelebiniñ maliye yardımınen 1906-ncı senede tasilini devam ettirmek içün İstanbulğa bardı. Anda evelce Mercan İdadiyesinde diniy bilgilerni zenginleştirdi. Soñ ise universitetnıñ uquq fakültetinde oquvnı devam ettirdi. Universitette Cafer Seydamet Qırımernen tanış oldı. Şu tanışlıq dostluqqa cevirildi ve ömüriniñ soñuna qadar devam etti.

1908-nci sene 30 dekabrde Noman Çelebi Cihan, Cafer Seydamet, Alim Seydcemil, Abdülakim İlmiy ve Abduraim Sükuti ile birlikte «Qırım Talebeleri» Cemiyetini yarattılar. Teşkilâtqa Noman Çelebi Cihan yolbaşçı saylandı. Proggrama ve nizamnamede kureşni alıp barmaq yollarında fikir ayırılığı yarangânı sebebinden teşkilâtnıñ ömüri pek qısqa oldı. 1909-ncı seneniñ soñlarında Noman Çelebi Cihan, Cafer Seydamet, Yaqup Kerçi, Amet Şükrü «Vatan» Cemiyetini yarattılar. Teşkilâtnıñ azaları milletni uyandırmaq, Qırımnı azat etmek umütinen ikâyeler, şiirler, maqaleler, xalqqa muracaatlar yazıp, gizli şekilde bastırıp, Qırımda darqattılar. Olar aynı zamanda Rusiyeniñ esareti astındaki diger türk xalqlarınıñ milliy azatlıq kureşini de diqqatnen izley, olarnıñ ziyalılarınen sıq bağ tuttılar. Azerbaycandan Alibey Hüseyinzadeniñ redaktorı olğan «Füyuzat» jurnalına, «Hayat», «İrşad» gazetlerine xususiy meraq köstermeknen bir sırada, satirik «Molla Nesreddin» jurnalını da oqup, darqattılar. Gazenfer qızı Aynur, 2012:5-11 aprel).

1909-ncı senede İstanbulğa kelgen İsmail bey Gaspralınıñ qarşılanıp

alınmasında ve onıñ nutqlarınıñ diñlenilmesinde Noman em de arqadaşları xususiy faallik kösterdiler. Noman semetdeşi, genç şair, kelecekniñ buyük türkologı Bekir Çobanzade ile İstanbulda tanış oldılar. Olar mında ekisi bir yerde şiirlerini toplap, 1911-nci senede kitap şeklinde neşir ettirdiler (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:249).

3. İstanbul, Qırım, Peterburg arasında

1912-nci senede İstanbuldan vatanğa qaytqan Noman bilgilerini ve siyasiy faaliyetini daha da kenişlendirmek maqsadınen Peterburgqa barıp, anda Psixonevrologiya İnstitutunda tasil aldı. O, keçinişini teminlemek icün eñ ağır işlerde çalışmağa mecbur oldı. Noman anda yazğan «Tatar xasta» eserini dostu Cafer Seydametke yolladı. Eser uzun yıllar devamında öz aktualligini coymamağanı sebebinden 1917-nci senede «Terciman» gazetinde derc olundı. Aradan bir yıl keçken soñ, yani 1913-nci sene iyulde fikirdeşi ve meslekdeşi Cafer Seydametnen körüşmek içün yañıdan İstanbulğa bardı. Bir muddet İstanbulda bulunğan soñ Qırımğa qaytıp keldi ve Seytabdi Haciniñ qızınen qoranta qurdı (Şamil Ali, 2011:27, №10).

Meslek dostları 1914-nci senede «Vatan» Cemiyetiniñ bölügini yarattılar. Şu yılı kuzde Kezlevede Cafer Seydametle körüşken soñ, cemiyetniñ azalarınen Aqmescitteki Veli İbraimniñ qavexanesinde gizli bir toplaşuv keçirip kelecek faaliyetlerini belgilediler.

1914-nci sene 11 sentyabrde Bağçasarayğa, «Terciman» gazetiniñ redaktorınıñ cenaze merasimine kelgenlerniñ qarşısında İsmail bey Gaspralınıñ ğayelerini beyan etken Noman artıq inqilâpnıñ yaqınlaşqanını ve vaqıtnı qoldan qaçırmamaq içün yaranacaq oñaytlı şaraitten semereli yararlanıp, Qırımnı istilâcılardan azat etmekniñ vacipligini qayd etti.

4. Noman Çelebi Cihan arbiy xızmette

Birinci Dünya savaşında Rusiye mağlübiyetke oğrağanını duyıp, universitet talebelerini arbiy kurslarğa celp etti. Moskvada arbiy kursnı bitirgen Cafer Seydametni Bessarabiya cebesine, Kezlevede arbiy kursnı bitirgen Noman Çelebi Cihannı ise Aqmescitke yolladılar. Arbiy xızmetke ketken zaman çılğın tabiatlı Noman onı ozğarğan dostları ve soydaşları qarşısında apansızdan sol bileginiñ damarını kesip, qanı ile divarğa yazdı:

Sağlıqnen qal, tatarlıq!
Men ketemen cenkke,
Episiniñ başı aylandı axiret betke.
Seniñ içün yaşadım, sensiz ölsem,
Bilmem nasıl kirerim boş cennetke... (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:250)

5. Vatannıñ azatlığı ve mustaqilligi oğurında mubarezede

1917-nci sene fevralde Rusiyede siyasiy durum daha da keskin kerginleşti. Yarañğan akimiyet qarma-qarışıqlıqtan devletni xalâs etmek maqsadınen çar II Nikolay göñülli olaraq akimiyetten ketti. Rusiyede Kerenskiyniñ yolbaşçılığınen keçit ukümeti yaratıldı.

Qırımtatar vatanperverleri vatannıñ azat etmek yollarını aradılar. Gizli faaliyet köstergen «Vatan» Cemiyetiniñ azaları Nomannıñ xastalanğanını manaçıq etip, onı Odessadaki arbiy gospitalge yerleştirdiler. Bessarabiya cebesindeki Cafer Seydamet ve meslekdeşleri Xalil Çapçakçı, Amet Ozenbaşlı da onıñ yanına bardılar. Bayağı muzakerelerden soñ Qırımda faaliyet köstergen gizli teşkilâtlarnı birleştirmek ve xalqnı azatlıq kureşine kötermekni qararlaştırıp, vatannen sıq teşkilâti bağlantılar yaratmağa muvafaq oldılar.

1917-nci sene 25 martta Qırımnıñ şeher, qasaba ve köylerinden kelgen 1500 temsilciniñ iştiraginen qurultay ötkerildi. Qurultay Qırım Musulmanları Merkeziy İcra Komitetini yaratıp, onıñ erkânına 45 azanı sayladı. Komitet azalarınıñ ekseriyeti gizli teşkilâttan saylandılar. Şu komitet medeniy muxtariyet funktsiyasını yerine ketirmeli olğanı alda Qırımnıñ azatlıq kureşiniñ yolbaşçısına ve yañı mustaqil devletniñ qurulmasınıñ meydanğa kelmesine yol açtı (Kandımov Yunus, 1991).

Qırım Musulmanları Merkeziy İcra Komiteti Noman Çelebi Cihannı Qırım Muftiligine, Cafer Seydametni ise Vaqf İşleri Mudirligine sayladı. Böyleliknen, Noman Çelebi Cihan yalıñız Qırımnıñ degil de, aynı zamanda Poloniya ve Litva musulmanlarınıñ da muftisi oldı. Yañı yarañğan Rusiye ukümeti şu vazifelerni tasdıqladı. Odessada adiselerniñ ketişatını diqqatnen izlegen ve onı idarelegen Noman Çelebi Cihan Cafer Seydametle birlikte Qırımğa keldiler (Kandımov Yunus, 1991).

Noman öz vazife borcını eda etmege başlağan kibi sart tedbirlerden

faydalandı. 1917-nci sene aprelde Noman Çelebi Cihan, Seytcelil Xattat, Amet Ozenbaşlı ve Cafer Seydamet tarafından bir nizamname azırlandı. Qısqa bir zamanda savatsız, cesaretsiz, Rusiye meyilli, milliy tüşünceden çetleşken muftilerni, qadılarnı işten boşatıp, olarnıñ yerlerine genç vatanperverlerni tayinlep, milliy mekteplerniñ sayısını çoqlaştırdılar. Şu yılı mayısta Aqmescitte ötkerilgen muallimler kongresi açıqtan-açıq ruslaştırma siyasetine qarşı çıqtı. Rusiye ükümetiniñ basıp alğan erazilerde özüne küçük memurlar azırlamaq içün açqan rus-tatar mekteplerini milliy kadrlar azırlağan mekteplerge çevirdiler. Bu islâtlarnıñ reallaşmasında, mektepler içün metodik vasait ve programmlar azırlanmasında Asan Sabri Ayvazov kibi tecribeli pedagog ve yazıcınıñ teşkilâtçılıq beceriginden semereli faydalandılar.

Qırımda ana tilinde neşir olunğan gazet ve jurnallarnıñ sayısı çoqlaştırıldı. Asan Sabri Ayvazov Qırım Musulmanları Merkeziy İcra Komitetiniñ organı kibi «Millet» gazetini (Qaynaqlarnıñ yazğanına köre 1918-19-ncı senelerde Bakuda gazetniñ 187 sanı basıldı. Afsus ki, Azerbaycan kitapxanelerinde gazetniñ cemisi olıp 106 sanı saqlana — A.Ş.), X. Çapçakçı ve A. Bodaninskiy «Golos Kırıma», «Tatar sedası» gazetlerini neşir ettirdiler. Olarnıñ artından ise «Gökbayrak», «İşçi xalk» ve «Albayrak» gazetleri de neşir olundı.

Amelge keçirilgen belli islâtlar yarımadadaki mustemlekeçilik oylarından ayırılıp olamağan ruslarnı ve Rusiye meyilli ğayrı-ruslarnı da ziyade raatsızladı. Rustilli matbuatta amelge keçirilgen tedbirlerniñ aleyxine keskin maqaleler derc olundı.

6. Milliy Ükümetniñ yolbaşçısı

Yañı yaratılğan Tatar İrade-i Milliy teşkilâtı Qırımnı muxtar cumxuriyet kibi idarelemege başladı. Kernskiy ükümetiniñ Tavridadaki Ayaleti komissarı Bogdanov mından ğaet raatsızlanıp, teşkilâtnı qapattı. 1917-nci sene 20 iyulde Noman Çelebi Cihannı aps ettirip, Aqyarğa yolladı. Nomannıñ aps olunması yalıñız Qırımda degil de, Rusiyeniñ butün musulman-türk teşkilâtlarında buyük itiraznen qarşılandı. Miting ve numayışlar toqtamadı. Aradan 3 kün keçken soñ Çelebi Cihan apsten azatlıqqa çıqtı, Bogdanov ve muavini Biyanskiy ise öz vazifelerinden boşatıldılar. Tavrida Ayaleti İnqilâp Komitetiniñ reisi Novitskiy resmen

Noman Çelebi Cihandan afu soradı. Şu adise Qırımda xalqnıñ milliy azatlıq kureşine olğan işançını ve exval-ruxunı yeterli derecede köterdi.

1917-nci sene 1-11 mayısta Moskvada Rusiye musulmanlarınıñ qurultayı ötkerildi. Anda esaretke oğratılğan türk-musulmanlarnıñ xavfsızlığını, milliy-maneviy ve siyasiy aq-uquqlarını qorçalamaq maqsadınen «Arbiy qurumlar aqqında» qarar qabul olundı. 1917-nci sene 21—31 iyulde Qazanda ötkerilgen nevbetteki qurultaynıñ qararlarından ileri çıqqan vazifelerniñ reallaşması içün Askeri Şuranıñ yaratılması zarurlı dep sayıldı. Azerbaycanlı Esadullayevniñ de azası olğan Askeri Şura tez bir zamanda yalıñız musulman asker ve zabitlerinden ibaret arbiy birliklerniñ formalaştırılması istiqametinde ameliy faaliyetke başladı. Qurultaynıñ qararınen şu muim vazifeniñ icracısı umumtürk ve umummusulman meselelerinde faal movqeyinen belli olğan general Masey Sulkeviçke avale etildi. Masey Sulkeviç soydaşlarından farqlı olmamağanını köstermek içün İslâm dinini ve Mehemmed adını qabul etken edi. Qırımda o, «Süleyman paşa» kibi belli edi.

Birinci Rumıniya cebesinde uruşqan, Qafqaz-Volgaboyu musulmanlarınıñ çoqluq teşkil etken askeri birlikten «Musulman korpusını» formalaştırmaq qararğa alındı. Musulman cenkçilerinden ibaret üç diviziyanıñ yaratılması ve acele surette silâ-sursatnen teminlenilmesi aqqında general Sulkeviçniñ Memorandumı 1917-nci sene 10 noyabrde Umumrusiye Musulman Şurasınıñ «Xaberler»inde derc olundı. Memorandumda kösterile ki, «musulman ordusınıñ» esas vazifesi Rusiye imperiyasınıñ terkibindeki türk-tatarlarnı birleştirgen devletni yaratmaq eken. «Musulman korpusı» 1917-nci sene kuzde şimdiki Moldova erazisinde — Tiraspolde teşkil olunmağa başladı.

Rusiyede yaranğan qarışıqlıq neticesinde Qırımda da milliy, diniy, meslek çeşitliginen biri-birinden farqlanğan komitetler yaratıldı. Rusiyeniñ paytaxtı Peterburqta bolşevikler devrim vastasınen akimiyetni qolğa aldılar. Vaziyetniñ ket-kete daha da beter kerginleşecegini zanetken Cafer Seydamet Qırımnıñ mudafaasını teşkilâtlandırmaq içün 1917-nci sene 30 oktyabrde Qırım Erkân-i Harbiyesi (Mudafaa Nazirligi) yaratıp ve vaqıtnı coymamaq maqsadınen Kiyevge bardı. Cafer Seydamet Ukraina cebesindeki qırımtatar süvari arbiy birliklerni vatannıñ mudafaasına celp etmege areketlendi. Lâkin yaranğan qarışıqlıq, xalqara vaziyetniñ

kerginligi, demir ve şosse yollarınıñ kerekli kibi çalışmaması Cafer Seydametke öz isteklerini amelge keçirmege şarait yaratmadı (Guliyev Vilayet, 2009:323).

Qırımnı muxtar bir qurum kibi idarelegen yañı qurulğan ukümet yalıñız mudafaa meselelerini tüşünmeknen kifayetlenmedi. Gaspralı adına Darulfunni (Pedagogika texnikumı), Sanat ve Sanaye Mektebini, Bağçasaraydaki Xansarayında Milliy Müzeyni açtılar. Qırımnıñ er yerinde kök tüsli milliy bayraqlar yelpiredi. Qırımda idarelevniñ respublika forması seçildi. Şuña ciddiy azırlıqlar alınıp barıldı.

1917-nci sene 17 noyabrde Qırımda ilk kere qadınlarnıñ da tam uquqlı vatandaş kibi iştiraginen bir Qurultay keçirildi. Qırım Musulmanları İcra Komiteti adından Noman Çelebi Cihan olarnı selâmlap Qurultaynı açtı. Aralarında qadınlar da olğan (İsmail bey Gaspralınıñ qızı, Şefiqa xanım da deputatlar arasında edi — A.Ş.) 76 millet vekili ciddiy muzakerelerle qanunbericilik aktlarını azırladılar. Qurultay Qırımda yaşağan xalqlarnıñ, dinine ve tiline, urf-adetlerine sayğı kösterecek, olarnıñ diniy, milliy ve siyasiy aq-uquqlarını qorçalayacaq Qırım Xalq Cumxuriyetiniñ qurulğanını ilân etti. Yañı qurulğan ukümetni qorçalamaq maqsadınen I Dünya Savaşına celp etilgen qırımlı asker ve zabitlerni vatanğa ketirmek qararlaştırıldı.

Qurultayda Qırım Xalq Cumxuriyetiniñ Anayasasını (konstitutsiya) azırlamaq içün komissiya yaratıldı. Şu komissiyağa Noman Çelebi Cihan, Cafer Seydamet, Cafer Ablay, Asan Sabri Ayvazov aza saylandılar. Olarnıñ azırlağan Anayasa keniş muzakereden soñ Qurultay iştirakçileri tarafından 13 dekabrde qabul olundı. Şu Anayasasınıñ 3-nci maddesiniñ 1-nci bendine istinaden Qurultaynı Parlamentke çevirdiler.

Yañı qurulğan Milliy Ukümetniñ teşkili Noman Çelebi Cihanğa avale etildi. 26 dekabrde Noman Çelebi Cihan yañı ukümetniñ erkânını ilân etti: Noman Çelebi Cihan — Ukümet yolbaşçısı ve Adliye mudiri, Cafer Seydamet — Arbiy ve Xariciye mudiri, Ahmet Şükrü — Din İşleri mudiri, İbrahim Özenbaşlı — Maarif mudiri, Seytcelil Xattat — Maliyye mudiri.

Şu adiselerden soñ bolşevikler ğaet raatsızlandılar. Aqyardaki Arbiy İnqilâp Komiteti Qara Deñiz Donanmasınıñ (Çernomorskiy voyenno-morskoy flot) gemilerini yarımadanıñ liman şeherlerine doğru arbiy

ameliyatlarını alıp barmağa yolladı. Tınçlıqtan, xalqlarnıñ aq-uquq beraberliginden, sotsial adaletten laf yürsetken bolşevikler özlerine duşman bilgen, açıqtan-açıq savaşqa kirgen, beyazgvardiyacı adlanğan Rusiyeniñ silâlı birleşmelerine yetekçilik yapqan generallarnen ittifaqqa kirip, keçmiş Rusiyeniñ esareti astında olğan xalqlarnıñ mustaqillik qolda etmelerine qarşı çıqtılar. Faqat ekseriyeti ruslardan ibaret olğan muxalif menşevik partiyasınıñ yerli teşkilâtı yañı qurulğan ukümetni destekledi.

Tınçlıq yolunen yañı yarağan ukümetni özlerine boysundırıp olamayacaqlarnı añlağan bolşevikler arbiy usullardan faydalandılar. Şuña manaçıq kibi de Kezlevedeki eki vagon silânıñ Aqmescitke ketirilmesi oldı. Yarımadanıñ muxtelif yerlerinde — Kezleve, Yalta, Kefe, Kerç ve başqa yalıboyu şeherlerde arbiy ameliyatlar başlandı. Bolşeviklerniñ Aqyardaki 10 biñge yaqın arbiy birleşmeleri Aqmescitke ucum etti. Belbek stantsiyasınıñ yaqınlığındaki savaşta bolşevikler öz movqelerini bıraqıp, artqa çekilmege mecbur oldılar. Milliy ukümetniñ askeriy birlikleri silâ ve arbiy sursat yetişmemezliginden, nizam-intizamnıñ zayıflığından uruşnı soñuna qadar devam ettirip, Aqyarnı azat etip olamadılar.

Savaşnıñ şiddetli vaqıtında Aqmescitteki Narodnıy Dom (Xalq Evi) binasını milliy küçler basıp aldı. Şu ise yarımadadaki ruslarnıñ ekseriyetiniñ buyük ğadapına sebep oldı. Er yerden mulkiy (grajdanskiy) ve silâlı ruslar Aqmescitke kele başladılar. Kerginlikni aradan kötermek maqsadınen Milliy Ukümetniñ Nazirler Şurası Narodnıy Dom (Xalq Evi) binasını boşatmaqnı qararlaştırdı. Bunıñnen razılaşmağan Noman Çelebi Cihan istifa berdi. Siyasiy durumnı muzakerelemek içün parlament azaları Aqmescitke davet etildiler. Böyle bir zamanda bolşevikler şeherni basıp aldılar ve Noman Çelebi Cihannı aps etip, Aqyarğa alıp bapdılar.

Netice

Ordusını ve idareleme organlarını yañı formalaştırmaqta olğan genç Qırım ukümetini bolşevikler qan içinde boğdılar. Noman Çelebi Cihanğa apsxanede meşaqatlı azaplar bergen soñ, 1918-nci sene 23 fevralde vahşiycesine öldirip, cesedini deñizge attılar. Lâkin bolşevikler yarımadanı qolda tutıp olamadılar. Qırımda akimiyet qoldan-qolğa keçip, muvaqat ukümetler bir-biriniñ artından deñişti. 1920-nci sene noyabrde Sovet Rusiyesi Qırımnı yañıdan basıp alsa da, episi bir mında Qırım MSSR

qurmaq mecburiyetinde qaldı. Demek, Noman Çelebi Cihan ve onıñ meslekdeşleri silâlı kureşte mağlüp olsalar da, ğayeleri ğalip çıqtı. Hatta olarğa duşman olğan bolşevikler bile idarelevniñ Muxtar Cumxuriyet şeklinen barışmaqnı maqullediler.

Noman Çelebi Cihannıñ tillerde destan olğan «Ant etkenmen» şiiri ise artıq bugün qırımtatar xalqınıñ Milliy Gimnine çevrilip qaldı.

Qullanılğan edebiyat:

1. Gazenfer qızı Aynur. (2012). İslahatçı müfti Noman Çelebi Cihan, «Cemiyyet ve din» gezeti, 5—11 aprel.
2. Guliyev Vilayet.(2009). Son illerin yazıları. «Ozan» neşriyyatı, Bakı.
3. Kandımov Yunus. (1991). 1917 sene Qurultay. O nasıl olğan edi (oçerk). «Avdet» gazetiniñ neşri, Bağçasaray.
4. Fazıl Riza, Nagayev Safter. (2001). Qırımtatar edebiyatınıñ tarixi (Qısqa bir nazar), Aqmescit.
5. Şamil Ali. (2011). Qanınen şiir yazğan, milleti içün devlet qurğan Noman Çelebi Cihan, «Türk eli» jurnalı, № 10, Bakı.

(*Mezkür maqale «Türkiyeniñ sesi» radiosında «Türk dünyasınıñ meşurları» rubrikasınıñ 2010-ncı sene 6 avgustta saat 10.45-te efirde seslengen «Noman Çelebi Cihan» yayını ve «Türk eli» jurnalınıñ 2011-nci sene №10 derc olunğan «Qanınen şiir yazğan, milleti içün devlet qurğan Noman Çelebi Cihan» maqalesi esasında azırlandı).*

Ayatını Qırımnen bağlağan Azerbaycannıñ Baş Naziri — Nasib bey Yusifbeyli

Özet (annotatsiya): Azerbaycannıñ körümli içtimaiy-siyasiy xadimi ve belli devlet erbabı, alevli publitsist, Nasib bey Yusif bey oğlu Yusifbeyliniñ ömür yolu Qırımnen bağlı oldı. O taxminen 1903-04-nci senelerde İsmail bey Gaspralınıñ qızı Şefiqa xanımğa nişanlandı. Eki yaşnıñ — Nariman Narimanovnen Yusif bey Yusifbeyliniñ Şefiqa xanımğa birden sevda olması olarnıñ dostluğına nifaq saldı. Yaqın dost,

kursdaş ve meslekdeşlerden olğan N. Narimanovnen N. Yusifbeyliniñ özara munasebetleri Bağçasarayda bozuldı. Sevdalıq duyğularından peyda olğan zıddiyetli ve dramatik vaziyet o qadar kerginleşti ki, mezkür meseleniñ facianen neticelenmesiniñ telükesi peyda oldı. Şu adiseniñ faciasız, yani duelsiz keçmesine Şefiqa xanım sebep oldı. Şefiqa xanım Nasib bey Yusifbeylini sevgenini beyan etti ve şunıñnen mesele çezildi. Bu vaqiadan soñ eki dostnıñ ömür yolları ve dünyabaqışları ebediy ayırıldı.

Meraqlısı şu ki, taliyniñ emrinen er eki şaxıs soñdan Azerbaycannıñ tarixinde içtimaiy-siyasiy xadim ve devlet erbabı kibi teren izler qaldırdılar. Lâkin bu meselede de olar aks qutuplerde, biri-birine duşman olğan cebelerde oldılar. Nasib bey Azerbaycan Xalq Cumxuriyetinde nazir vazifesinde çalışqan, eki kere de baş nazir kibi kabinetni teşkil etti. Nasib beyniñ baş nazir olğan ukümetni silâh küçüne devirgen bolşevikler şu vazifege — Azerbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetiniñ reisligine N.Narimanovnı tayinlediler.

Bolşevikler Azerbaycannı işğal etken soñ Nasib bey Yusifbeyli muammalı şekilde ğayıp oldı. Onıñ ölüminen bağlı muxtelif mulâxazalarğa ve rivayetlerge araştırıcılar alâ de aydınlıq ketirip olamadılar. Nasib beyniñ ömür arqadaşı Şefiqa xanım ise bayağı qıyınlıqlarnen olsa da evlâtlarını alıp, Türkiyege bardı ve ayatınıñ soñuna qadar muxacirlikte yaşadı.

Anaxtar sözler: *Nasib bey Yusifbeyli, Şefiqa xanım Gaspralı, Azerbaycan Xalq Cumxuriyeti, Nariman Narimanov.*

Kiriş

Neft ve milyonlar saltanatı olğan Bakuda bir zamanlar milyoncılar samovarnıñ otluğına kömür, odun yerine para taşlap yaqqan ekenler. Bilip körmek istegenler ki, paranen yaqılğan samovarlardan qaysı birisi daha tez qaynaycaq eken. Ya da birde-bir yırcı xanımnıñ şerefine bir yılnıñ içinde balaban kontsert sarayını qurdırmaq isteginde olğan milyoncınen, böyle bir qocaman binanıñ bir yılda qurulacağınıñ mümkünsizliginiñ iddiasını etken başqa bir milyoncı arasında, kontsert sarayınıñ meblâğinden qavil etkenler. Xulâsa, qumarxanelerde, restoranlarda ve başqa yerlerde para suv kibi aqa edi.

Böyle bir maddiy baylıqlarğa, bitip-tükenmez servetlerge malik olğan

memleketni Rusiye imperiyasınıñ esaretiniñ pancasından qurtarıp almağa ıntılğan, Azerbaycan Xalq Cumxuriyetiniñ qurucılarından biri olıp, Nazirler Kabinetini teşkil etken Nasib bey Yusifbeyli ise özüne kostyum alması içün mektübinde babasından oña para yollamasını rica etken edi. Eki kere ukümetni teşkil etken Nasib beyniñ doğrulığı, saflığı, meslegine sadaqatı, milletseverligi ve vatanperverligi beşeriy alemge parlaq bir numünedir.

1. Nasib beyniñ tasil yılları

Nasib bey Yusif bey oğlu Yusifbeyli 1881-nci senede Azerbaycannıñ qadimiy medeniyet merkezi olğan Gence şeherinde dünyağa köz açtı. Onıñ soyadı qaynaqlarda Yusifbeyov, Usubbeyov, Yusifbeyli kibi yazıldı. Ziyalı ailesinde doğğan Nasib bey evelce başlanğıç mektebinde tasil aldı. Soñ ise tasilini «Medreseyi-ruhaniyede» ve gimnaziyada devam ettirdi. 1900-ncı senede Gence gimnaziyasını bitirip, müxendislik tasili almaq içün Peterburgqa bardı ve Texnologiya İnstitutuna qabul olundı. Amma ne içündir anda tasilini devam ettirmedi. 1902-nci senede Odessağa barıp, evelce Novorossiysk İmperator Universitetinin tibb, soñ ise uquq fakültetinde tasil aldı (Guliyev Vilayet, 2010:11 dekabr). N. Yusifbeyli N. Narimanovnen universitet yıllarında dostlaştı.

Şu devirde Odessa bir inqilâp beşigine çevirilgen edi. 1902-nci sene oktyabrde Odessada darqatılğan «Arqadaşlar!» adlı muracaatnamede yazılğan edi: «Çoqtan berli universitetimizde ayat şimdiki kibi böyle coşqun olmağan edi, cesaretnen aytmaq mumkün ki, iç bir zaman talebelerimizniñ içtimaiy fikri şu qadar kergin çalışmağan edi. Talebelerniñ ileri tabaqaları tüşünilgen, saf-çürük yapılğan yetkin dünyabaqışlarına malik olmaq ve qızğın inqilâbi faaliyetke keçmek zaruriyetini kün-künden daha da guzel añlaylar — olar şimdi bunıñnen yaşay, bunıñnen nefes alalar» (Ahmedov Teymur, 1982:68).

Novorossiysk İmperator Universitetinde çeşit xalqlarnıñ vekilleri tasil ala ediler. Olarnıñ arasında tatarlar ve qafqazlılar çoqluqnı teşkil ete edi. Oña köre de mında «Musulman Talebeleriniñ» cemiyeti yaratılğan edi. Qafqazlı gençler tatil vaqıtında tez-tez Qırımğa bara ediler. Şefiqa xanım xatıralarında N.Yusifbeyliniñ Bağçasarayğa ilk kelişini böyle tasvirley edi: «1902-nci sene qanunievel (noyabr-V.G.) ayı içinde Odessa

universitetiniñ Türk Talebeler Derneginiñ azaları (azeriler, şimaliy qafqazlılar, qırımlılar ve s.) körüşmek, tanış olmaq, ağıl paylaşmaq maqsadınen Qırıma keldiler. Bağçasarayda ve Aqmescitte olarnıñ şerefine ziyafetler berildi, toplaşuvlar keçirildi. Qırım gençleri lâzim olğan tarzda hüsnü qabuldan artta qalmadılar» (Guliyev Vilayet, 2010:11 dekabr).

Universitette tasil alğan Nariman Narimanov 1903-nci sene yanvarde olıp keçken Qırım seferleri aqqında Bakuğa yollağan bir mektübinde böyle yazğan edi: «...Daxi özümge borc bilip Bağçasarayğa ve Simferopolğa studentlerniñ seyâxatını yazam, yani 5 yanvarde sekiz adam olıp Bağçasarayda bulundıq. Şeherniñ mutexasıs adamlarınen tapışıp, biri-birimizniñ derdinden ve maqsadından xaberleştik. ...Soñ Bağçasaray muallimleri epimizni uylege davet etip, buyük sayğınen bizni sıyladılar. 7 yanvarde olarnıñ sayğı ve urmetleriniñ şerefine biz de Bağçasarayda musulmanlar içün teatr kösterip berdik. Bağçasaray xalqı studentlerden razı olıp qaldılar. Bağçasarayda olğan musulman mekteplernide ana tilinde bülbül kibi yırlağan tatar balaları bizni ğayet ayretlendirdi ve quvandırdı. Böyle ğayret, böyle fedakârlıq men alâ daa körmegen edim. Qaysı mektepke barsaq, episinde yedi ve sekiz yaşında tatar balaları anda serbest türkce yazıp oquylar. Şundan ilâve tarixten, coğrafiyadan ve ğayrı-dünyeviy ilimlerden bergen cevapları da insannı taaciplendire. Xulâsa, on yıl daha böyle devam etse, demek mumkün ki, Bağçasaray mekteplerinden eñ ğayretli, eñ maarifli ve malümatlı musulman balaları yetkinleşip milletni yaraştıracaqlar!

Bağçasaray mektepleri ve mında olğan muallimler bir ğayrı alemdir! Şu mekteplerden Qafqazda er şeherde bir mektep olsa, belki de bir az tez zamanda qaide-qanunnı, mekteplerniñ programmasını bilmek daha da qolay edi. Şular şimdiki vaqıtta vacip olğan işlerden biri sayıla. Bağçasarayda qız mektepleri çoq. Sağ ve var olsun Bağçasaray mektepleri.

12 yanvarde Bağçasaraydan Simferopolğa barıp, anda da musulmanlar içün teatr kösterip berdik. Simferopol faalleri bizlerge buyük sayğılarnen yanaştılar...» (Ahmedov Teymur, 1982:69-70).

Qırımda bulunğan talebeler arasında şu yıllarda N.Narimanovnıñ dostu ve meslekdeşi Nasib bey Yusifbeyli de bar edi. «Terciman» gazeti de talebelerniñ şu seferi aqqında 15 yanvar 1903-nci sene sayında

«Qafqazlılar Qırımda» maqalesinde keniş yer bergen edi. Maqalede talebelerniñ Bağçasarayda ve Simferopolda V. Medetovnıñ «Qırt-qırt», N.Narimanovnıñ «Nadanlıq» eserlerini temaşağa qoyğanlarını yazğanlar. Gazet onı da qayd etip köstergen ki, Simferopol polismeysteri «Nadanlıq» eseriniñ temaşağa qoyulmasına ruxset bermegen edi. Şu zaman N.Narimanov Qafqaz Senzor Komitetiniñ baş senzorı A.O. Kişmişovnen telegramma vastasınen bağlanıp, razılıq vesiqasınıñ kopiyasını ketirip taqdim etken soñ, temaşanıñ sanada kösterilmesine izin berilgen edi (Ahmedov Teymur, 1982:71).

Nasib beyniñ Qırımğa barması iç te tesadüf degil edi. O devirde Qırım buyük Rusiyeniñ ösüp, inkişaf etken medeniy merkezlerinden biri sayıla edi. Rusiyeniñ imkânlı adamları, yazıcı ve şairleri, sanat adamları mında kelip raatlana ediler. Qırımnıñ tamır xalqınıñ esas qısımını musulman dinine riayet etken türkler (qırımtatarlar) teşkil etken edi.

N. Narimanov ve Nasib bey Yusifbeyli sotsialistlernen meslekdeş ediler. Er ekisi de sotsial adalet oğurında kureşni alıp bara ve insanlar arasında beraberlik olmasına tarafdar ediler. Eki yaşnıñ — Nariman Narimanovnen Yusif bey Yusifbeyliniñ Şefiqa xanımğa birden sevda olması olarnıñ dostluğına nifaq saldı. Yaqın dost, kursdaş ve meslekdeşlerden olğan N.Narimanovnen N.Yusifbeyliniñ özara munasebetleri Bağçasarayda bozuldı. Sevdalıq duyğularından peyda olğan zıddiyetli ve dramatik vaziyet o qadar kerginleşti ki, mezkür meseleniñ facianen neticelenmesi telükesi yarandı. Şu adiseniñ faciasız, yani duelsiz bitmesine Şefiqa xanım sebep oldı. Şefiqa xanım Nasib bey Yusifbeylini sevgenini beyan etti ve şunıñnen mesele çezildi.

Bazı bir araştırıcılar Şefiqa xanımnıñ N. Narimanovnıñ fuqare qorantasında doğğanı içün saylamağanını, N. Yusifbeyliniñ ise zadekân neslinden olğanına köre, oña aqayğa çıqmasını munasip dep sayalar. N. Yusifbeylinen N. Narimanov arasındaki zıddiyet, N. Yusifbeyli Azerbaycanda Baş Nazir olğanda N. Narimanovnıñ oña unvanlağan keskin siyasiy suçla tolu mektübi de siyasiy baqışlarnıñ fikir ayırılığı kibi degil de, Şefiqa xanım içün yapılqan qovğanıñ tesiridayın da izalaylar.

Şefiqa xanım ise öz xatırlavlarında şu adiselerni tamamınen başqaca tasvirlegen edi. Onıñ fikrince, İsmail bey Gaspralınen Nasib bey Yusifbeyli arasında uzundan-uzun kergin subetler olıp keçken edi.

Gaspralı kommunist ğayeleriniñ aliyligine işanğan Nasib beyge añlatıp bermege muvafaq olğan ki, esaret astında iñlegen xalqnıñ evlâtları sınfiy kureşke qoşuluvınen sotsial adaletke nail olamazlar. Evelce vatannıñ ve esaret astında iñlegen xalqnıñ azatlıq qolda etmesi vacip em de pek muim meseledir. Şu qonuşmalarda Yusifbeyli sotsialistlerniñ menbalarından faydalansa da Gaspralınıñ mantıqı ve isbatlağan delilleri qarşısında aciz olıp qalğan edi. Bağçasaray ayatı Yusifbeyliniñ dünyabaqışlarında öz teren izlerini qaldırdı, o tedricen sotsial-demokrat ğayelerinden çetleşip, milletçi-türkçü kibi dünyabaqışlarını zenginleştirdi.

Novorossiysk İmperator Universiteti Rusiyedeki siyasiy durumnen bağlı ara-sıra qapanıp, açılğanından N.Yusifbeyli Bağçasarayğa köçe ve «Terciman» gazetinde çalışıp başlay. Nasib bey babası Yusifbey ve qardaşı Hemid beyle birlikte 1905-nci senede Gencede «Geyret» adlı gizli teşkilât ve şu teşkilâtnıñ nezdindeki «Difai» gruppasınıñ yaratılmasında faal iştirak etti. Rusiye xususiy xızmet organları vastasınen ermeni cellâtları musulmanlarnı kutleviy surette qırğanda «Difai» gruppası şu faciağa qarşı kureşni alıp barmağa qadir olğan, belki de yekâne musulman teşkilâtı edi.

2. Nasib beyniñ Qırımdaki içtimaiy faaliyeti

Nasib bey 1906-ncı sene yazda Bağçasarayda Şefiqa xanımnen qoranta qurdı ve ömür arqadaşınen birlikte Yelizavetapol (Gence) şeherine keldiler. Mında bir ayğa yaqın yaşadılar. Şefiqa xanım Gence ve Baku teessuratlarını Bağçasarayğa qaytqan soñ «Alemi-nisvan» (1907, №4) jurnalında derc ettirdi.

Jurnalnıñ «Bakuda qadınlar cemiyeti» serlevalı yazısında qayd olunğan edi: «Bu soñ vaqıtlarda Bakuda musulman qadınları «Elm ve heyat» adlı bir cemiyet teşkil etkenler. Mezkür cemiyet bugünden soñ qadın-qızlar arasında ilim ve maarifni darqatacaq eken. Toplanğan paralarnı Gencedeki aç ve fuqarelerge yollağanlar. Böyle cemiyetlerniñ teşkili bizim musulman qadınlarnıñ aqıl ve zekâlarınıñ yarıqlanğanını köstere... Böyle bir cemiyet butün Rusiye muslimeleri arasında birinci olmaqtan ğayrı, onıñ misliniñ (beñzeri) Türkiyede de, Mısırde de, başqa musulman memleketlerinde de bulunmağanı bellidir. Bu kibi işlerge igdam etmek içün ilim ve maarif nurunen munever olmaq ve milliyetçilik duyğularına saiplenmek dexi lâzimdir».

Nasib bey Qırımda çalışqan vaqıtında «Terciman» gazetine maqaleler yazmaqnen yanaştı, «Alemi-nisvan» jurnalınıñ neşir olunmasında da xanımına yaqından yardımcı oldı ve qırımtatarlarnıñ edebiy-medeniy ayatında faal iştirak etti. Bir sıra Azerbaycan dramaturglarınıñ eserlerini Qırımda sanalaştırılmasında, olarnıñ tebliğinde, yırcılarnıñ gastrol seferiniñ teşkilinde qolundan kelgenini yaptı. Hatta qırımtatar aveskârlarınıñ sanalaştırğan Abdürrahim bey Hagverdiyevniñ «Dağılğan tifaq» eserinde Necef bey rolini oynadı.

Şefiqa xanım xatırlavlarında yaza ki, «Nasib bey babamnen birlikte qavexanelerge, toy-dügünlerge, cemiyet toplaşuvlarına bara, muzıqamızdan, oyunlarımızdan pek memnün ola edi. Bir çoq toy-dügünlerde «toy ağası» seçile ve sabağace ziyafetni alıp bara edi».

Nasib beyniñ Qırımğa kelişi İsmail bey Gaspralığa Rusiye musulmanlarınıñ II ve III qurultaylarınıñ azırlanıp keçirilmesine, «İttifaqi-müsliman» partiyasınıñ yaratılmasına, Devlet Dumasına saylavlarğa, «üsuli-cedid» mekteplериniñ teşkiline, «Kitap şirketiniñ» tasisine ve diger meselelerge daha çoq vaqıt ayırmasına şarait yarattı.

3. Nasib beyniñ ömüriniñ İstanbul deviri

Çar xafiyeleriniñ taqibinden yaqasını qurtarıp almaq maqsadınen Nasib bey 1908-nci senede Şefiqa xanımnen birlikte İstanbulğa bardı. Anda publitsistika faaliyetini devam ettirmeknen yanaşı, içtimaiy işlernen de yaqından oğraştı. «Türk dernegi» cemiyetiniñ faal yaratıcılarından biri oldı.

Nasib beynen Şefiqa xanımnıñ 1908-nci senede ilk evlâdı — Zöhre adlı qızları dünyağa köz açtı. Aradan daha bir yıl keçken soñ ise olarnıñ Niyaz adlı oğlanları doğdı.

4. Gencedeki işi ve içtimaiy-siyasiy faaliyeti

1909-ncı senede Gencege qaytqan Nasib bey ösmürliginde tasil alğan «Medreseyi-ruhaniyede» muallim olıp çalıştı. Şu künlerni Şefiqa xanım böyle xatırlay: «Nasib bey universitette tasil alğan yıllarında Gencedeki «Medreseyi-ruhaniye» etrafında buyük faaliyetke kirişti, medreseniñ islâxı meselesini öz qoluna aldı. Mirze Ağası ve Mirze Mehemmed Pişnamazzadenen bayağı işler yaptılar. Evelce Türkiyeden muallimler

celp olundı. Bu işte taliy Nasib beyni quvandırdı. Odessada o, Akif beyni rastketirdi. Daha soñ ise kene de Akif bey kibi Abdülhemid rejiminiñ taqiplerinden Türkiyeden qaçıp ketkenlerden — Faig, Riza ve Zeki beyler peyda oldılar. Böyleliknen, muallim meselesi qısmen çezildi. Şu türklerge İran pasportları berildi, olar resmen medresede çalışıp başladılar. Nasib bey özü de medresede teneffüslernen bir yıl devamında rus tili muallimi olıp çalıştı. Tedris kitapları Türkiyeden ketirildi» (Guliyev Vilayet, 2010:11 dekabr).

Nasib bey aynı zamanda içtimaiy cemiyetlerniñ işinen de faal oğraştı, şeherde ilk kere türk tilinde kitapxaneniñ yaratıcılarından oldı. Nasib bey 1911-nci senesine qadar şeher belediyesine saylandı. İçtimaiy işlerde faal olğan N.Yusifbeyli «Molla Nesreddin» jurnalına ve diger gazetlerge maqaleler yazıp yolladı. Aynı zamanda «Musulman Xayriye» Cemiyeti, «Musulmanlarnıñ Maariflenmesi» Cemiyeti, «Aktyorlar» Cemiyeti kibi içtimaiy qurumlarnıñ yaranmasında yaqından iştirak etti. Onıñ Mehemmedemin Resulzade ile tanışlığı da evelceden ğıyabiy, yani matbuattaki maqaleleri vastasınen oldı. Tez-tez Bakuğa kelip turğan Nasib bey «Açıg söz» gazetinde redaktor olıp çalışqan Mehemmedemin Resulzade ile şaxsen tanış oldı ve şu tanışlıq olarnıñ arasında sıq iş birligine em de dostluqqa cevirilip qaldı.

İçtimaiy-siyasiy faaliyetinde numüneviy olğan Nasib bey aile munasebetlerinde musulmancasına davrandı, Eynülhayat xanım adlı genç, guzel ve ziyalı bir qadınnen de yaşadı. Şefiqa xanımnıñ mından xaberi olsa da, babasından gizli saqladı. Amma Gencede de qalmadı. O, 1912-nci seneniñ soñlarında evelce evlâtlarını Qırımğa yolladı, soñ ise özü bardı. Lâkin bu ayırılıq olar arasında teren uçurım yaratmadı. İsmail bey Gaspralınıñ yas merasiminiñ teşkilâtçıları sırasında N.Yusifbeyli de bar edi. Ulu mutefekkir dünyasını deñişkende «Terciman»nıñ saiplik uquqını evlâtlarına ve kievine bergen edi.

5. Yañı partiya yaratmaq oğurında mubarezesi

1917-nci sene martta Nasib bey Yusifbeyli «Difai»niñ yetekçi azalarından olğan Hesen bey Ağayev, Şefi bey Rüstembeyov, Xelil bey Xasmemmedov ve başqalarınen birlikte «Türk Edemi-Merkeziyet» Fırqasını yarattılar. Şu qurum Azerbaycannıñ siyasiy tarixinde keyfiyetce

yañı partiya dep sayıla edi. Partiyanıñ esas ğayesi Azerbaycannı Rusiyeniñ mustemlekesinden azat etip, mustaqil devlet kibi formalaştırmaqtan ibaret edi. 1917-nci sene aprelde Bakuda ötkerilgen Qafqaz ve şu yılı mayısta Moskvada olıp keçken Rusiye musulmanlarınıñ qurultaylarında iştirak etken Nasib bey esaret astında xorlanğan xalqlarnıñ uriyetke qavuşıp, mustaqil devletlerini qurmaq ideyasını ögge sürdi.

1917-nci sene iyulde şu partiya M.Resulzadeniñ yolbaşçılıq yapqan «Musulman Demokratik Musavat» Partiyasınen birleşip, «Türk Edemi-Merkeziyet Fırqası Musavat» dep adlandırıldı. Nasib bey şu partiyanıñ 26-31 oktyabrde Bakuda keçirilgen ve Azerbaycannıñ siyasiy ayatında buyük adisege çevirilgen I qurultaynıñ azırlanılıp ötkerilmesinde faal iştirak etti. Onı partiyanıñ merkeziy komitetiniñ azası ve Gence bölüginiñ yolbaşçısı sayladılar.

6. Nazir vazifesine yükselmesi ve Ukümetni teşkil etmesi

Bolşeviklerniñ Oktyabr devlet devriminden soñ Rusiye Muassisler Meclisine saylanğan vekiller Petrogradqa barıp olamağanlarına köre Zaqafqaziya Seymini yarattılar. Seymniñ ve 1918-nci sene 22 aprelde ilân olunğan Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası ukümetini meydanğa ketirgenlerden biri de Nasib bey Yusifbeyli oldı. Oña yañı ukümtte Maarif Nazirligini yaratmaq vazifesi berildi. N.Yusifbeyli qısqa vaqıtta çoqmilletli bir bölgede xalqlarnıñ ve etnik gruppalarnıñ episiniñ menfaatını közde tutıp olğan programmanı azırladı.

Amma tıştaki küçlerniñ tazyığı ve içkiy zıddiyetler neticesinde Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasınıñ ömüri pek qısqa oldı. 1918-nci sene 26 mayısta Gürcistan, 28 mayısta ise Ermenistan ve Azerbaycan Tbiliside mustaqil devletlerini qurğanlarını beyan ettiler. Yañı ilân etilgen Azerbaycan Xalq Cumxuriyetinde Nasib beyge Maliye ve Xalq Maarifi Nazirligini yaratmaq vazifesi berildi. (Feteli xan Xoyskiyniñ 2-nci ve 3-nci ukümet kabinetlerinde de o, Xalq Maarifi ve Diniy İtiqat Naziri vazifelerini eda etti.)

Nasib bey Yusifbeyliniñ amelge keçirgen ilk tedbirlerden biri Azerbaycan tiliniñ devlet tili kibi ilân etilmesi oldı. Bunıñ içün tasil sistemini milliy zemin uzerinde yañıdan tikledi ve Azerbaycan tilini mukemmel bilgen ixtisaslı milliy kadrlarnıñ yetiştirilmesine diqqatnı küçlendirdi.

1918-nci sene 28 avgustta Azerbaycan mektepleriniñ milliyleştirilmesi aqqında qarar qabul etildi. Xalq Maarifi Nazirliginiñ seyleri neticesinde artıq 1919-ncı seneniñ evellerinde Azerbaycanda devlet esabına 637 başlanğıç ve 23 orta ixtisaslı tasil mektepleri faaliyet kösterdi.

1919-ncı sene martta Feteli xan Xoyskiy ukümeti istifa bergen soñ, yañı ukümetniñ teşkili meselesi Nasib bey Yusifbeylige avale olundı. Şu devirde Baku Devlet Universiteti açıldı, 100-ge yaqın Azerbaycan gençi devlet esabına Avropanıñ aliy mekteplerinde oquvğa yollanıldı. Topraq islâxatı aqqında qanun leyxası azırlandı. Azerbaycannıñ milliy parası — manat peyda oldı.

Nasib beyYusifbeyli Baş Nazir vazifesinen yanaşı, aynı bir zamanda em de İçki İşler Naziri kibi de faaliyet kösterdi. Onıñ yolbaşçılıq etken ukümet tıştan Denikinniñ arbiy birleşmelerine, içten ise bolşeviklerniñ yapqan xavfsızlığına qarşı kureşmege mecbur oldı. 1919-ncı sene 5 iyunde keçirilgen parlament toplaşuvında Denikinniñ Göñülli Ordularınen bağlı mesele kündelikte tekraren muzakere olundı. Denikinniñ telükesinen bağlı Azerbaycan Xalq Cumxuriyetiniñ Ukümeti Devlet Mudafaa Komitetiniñ teşkili aqqında qarar qabul etti. Az bir zamanda Azerbaycan milliy ordusında xızmet etkenlerniñ sayısı 40 biñ adamğa yetkizildi.

Nasib bey 29 aprel 1919-ncı senede Qırımğa yollağan bir mektübinde Şefiqa xanımdan evlâtlarınen birlikte Bakuğa qaytmasını rica etken edi. Qırımda içtimaiy-siyasiy işlernen faal oğraşqan Sefiqa xanım Nasib beyniñ ricasını memnünliknen qabul etti ve 1919-ncı sene 15 avgustta Qırımdan yolğa tüşti, Sevastopol-Novorossiysk-Petrovsk (Mahaçgala-V.G.) yolunen Bakuğa qayttı. Mında kelgeni kibi de faaliyetke başladı. Xalq Maarifi Nazirligi yanında balalar bağçaları içün terbiyeciler azırlağan kurslarnı teşkil etti.

Nasib bey Qırımda ailesiniñ, ömür arqadaşınıñ soydaşlarınıñ, dost-eşlerniñ taliyinen yanaşı anda olıp keçken içtimayiy-siyasiy durumnen de ciddiy meraqlana, vacip meselelerniñ çezilmesine yardım etmege areketlene edi. Qırımtatarlar da Azerbaycana buyük sevginen yanaşa ediler. Vilayet Guliyev yaza: «Meraqlı ki, Qırım ukümetinde kifayet qadar yüksek movqe tutmasına baqmadan Cafer Seydamet kelecek siyasiy faaliyetini Azerbaycanda devam ettirmesini arzu ete edi. Onıñnen İstanbulda körüşken yazıcı-diplomat Yusif Vezir Çemenzeminli bu

aqta çetel işler naziri M.Y.Ceferovğa yazğan edi: «Cafer Seydamet Azerbaycana xızmet etmek arzusında olğanını bildirdi. Fikrimizce, onıñ kelişinen ziyalı qüvvelerimiz daha bir körümli şaxısiyet qazanğan ola» (Guliyev Vilayet, 2009:325).

N.Yusifbeyliniñ 1919-ncı sene dekabrde özüniñ teşkil etken ekinçi ukümet kabineti 1920-nci seneniñ martına qadar faaliyet kösterdi. Onıñ baş nazir olğan devirinde Azerbaycan xalqınıñ ve em de devletiniñ tarixinde eñ muim ve quvançlı adise olıp keçti. 1920-nci sene 11 yanvarde Azerbaycannıñ istiqlaliyetini buyük devletler defakto tanıdılar. M.Resulzade Nasib beyniñ milleti qarşısındaki xızmetlerini: «Azerbaycan ideyasını siyasiy bir metlep maddesi şeklinde formula etmek şerefi Nasib beyge maxsustır,» — dep degerlendirdi.

Nasib bey Yusifbeyli Azerbaycannıñ istiqlaliyetiniñ buyük devletler tarafından tanığandan üç kün soñ xalqqa muracaatında aytqan edi: «Azerbaycannıñ mustaqilligi Buyük Avropa milletleriniñ Aliy Şurası tarafından birlikteki reynen tanınğandır. Azerbaycannıñ Ğarp xalqları ailesiniñ tamuquqlı azalığına kirsetilmesi onıñ tarixinde eñ yarıqlı kündir. Şu künden itibaren onıñ maneviy küçleriniñ yañı çeçeklenme deviri başlay. Ukümet işana ki, butün vatandaşlar yañıdan birde-bir mania ve telüke yaratilsa bile, azat ve mustaqil Vatannıñ baxtlılığını teminlemek içün birleşecekler. Yaşasın mustaqil Azerbaycan xalqı!»

Azerbaycannıñ iqtisadiy durumı ağır vaziyette olmasına baqmadan Nasib bey Yusifbeyliniñ ukümeti Qurtuluş savaşına yardım olaraq 1 milyon frank, 19 biñ türk liresi ve bayağı mıqdarda rus altını yolladı.

7. Nasib beyniñ ölüminen bağlı araştırmalar

1920-nci sene 28 aprelde Sovet Rusiyesi Azerbaycannı basıp alğan soñ, milliy ukümetniñ qurucılarınıñ ve faalleriniñ taqibi başlandı. Bir çoq araştırıcılar yazğanlar ki, Nasib bey «inqilâpnıñ yaqınlaşqanını duyıp qalğan ve ömür arqadaşı Şefiqa xanımnı İstanbulğa yollağan edi». «Özü ise Azerbaycannı terk etkeninde, Ucarnıñ demiryolı stantsiyasında tüşip, dostu Eşrefniñ musafiri oldı. Eşref Nasib beyniñ uzaqtan yıltıravuq sakvoyajınıñ içinde bayağı mıqdarda altun ve para olğanını bellep, geceyken dostunı öldirdi ve cesedini Kür ozenine taşladı».

Rus tilinde neşir olunğan «Kommunist» gazeti ise 1920-nci sene

30 iyun sanında yaza: «Gence. 28 iyunde Tiflisten kelgen arqadaşlar söylegenler ki, Azerbaycannıñ aksinqilâpçılarınıñ episi Tiflisniñ soqaqlarında boş-boşuna kezineler. Azırda Rafiyevler ailesiniñ episi, general Cavad bey Şıxlinskiy, Teymur bey Novruzov ve butün Şamxor beyleri andadırlar. Nasib bey Usubbeyov Konstantinapolğa barğan eken. Tifliste böyle bir emiş-demiş keze ki, Feteli xan Xoyskiy musavatçılar tarafından öldirildi…»

Gürcistan uquq muafaza organlarınıñ çoqqa barmadan alıp barğan taxqiqatı neticesinde bes-belli ola ki, Azerbaycan Xalq Cumxuriyetiniñ Nazirler Kabinetine reberlik yapqan ve Tışqı İşler Naziri vazifesini becergen Feteli xan Xoyskiyni musavatçılar degil de, bolşeviklerniñ muzdlı qatili (nayomnıy ubiytsa), ermeni menşeli Aram Yevkanyan tarafından 1920-nci sene 19 iyunde Tifliste sırtından qurşunlandı.

Nasib bey Yusifbeyliniñ ölümine ait kitabında xususiy diqqat ayipağan Nazif Qahramanlı yaza: «Bu aqta Memmedemin Resulzade, Feyzi Ağüzüm, Nağı Şeyxzamanlı, zemaneviy araştırıcılardan Mövsüm Aliyev, Hafiz Sadıg, jurnalist Şemistan Nezerli, Ahmed İsayev, tetqiqatçı Nazim Mustafa, Nasib beyniñ qız qardaşınıñ torunı Azer Abdullayevniñ ve başqalarınıñ fikir ve mulâxazaları bardır. Mulâxazalarda qatlniñ aşağıdaki yerlerde yapılğanı extimal oluna: 1. Kürdemirde, 2.Yevlaxda, 3. Gürcistannıñ Sığnaq bölgesinde, 4.Tifliste, 5. Tiflisnen Baku arasında»(Qahramanlı Nazif, 2008:34—35).

Qaynaqlardan yararlanğan Nazif Qahramanlı soñda fikirini böyle yekünleştire: «…Nasib bey Yusifbeyliniñ qatliniñ yeriniñ Azerbaycanda degil de, Gürcistanda olğanını extimal etip, siyasiy cinayetniñ mında yapılğanı tüşüncesini ögge çekemiz. Birincisi, M.Resulzadeniñ qolda etken malümatı daha daqiq olması mumkün edi. Ekincisi, tek Tifliste eki siyasiy qatl adisesi (Feteli xan Xoyskiy ve Hesen bey Ağayevniñ öldirilmesi) yapıldı.

…Asif Rüstemliniñ basqan vesiqa da tesadüfiy degil eken. Fikirimizce mında yañlışlıq Nasib beyniñ Tifliste degil de, Gürcistannıñ başqa bir erazisinde (şu cumleden tarixen mubaxaseli erazi dep sayılğan ve azerbaycanlılarnıñ sıq yaşağan Sığnaq bölgesindeki qatlinen bağlıdır» (Qahramanlı Nazif, 2008:43—44).

Tetqiqatçılar Nasib beyniñ yardımcısı Yusif İbrahimnen birlikte Gürcistannıñ Sığnaq bölgesine keçkeni aqqında da yazalar.

Araştırıcı Vilayet Guliyev de «Baş nazirniñ xanımı» («525-nci gazet, 2010-ncı sene 4 dekabr) serlevalı maqalesinde Nasib beyniñ qatle yetirilmesine xususiy diqqat ayırdı. Lâkin çalışmada daqiq bir fikir qayd etilmedi.

Şu devirde Nasib beyniñ Türkiyede olğanı aqqında uydurmalar da kezip dolaştı. Türkiyede Nasib beyniñ keçinişiniñ çoq fena olğanını söylep, oña alıp barmaq maqsadınen babasından para alğanlar da tapıldı.

Nasib bey Yusifbeyliniñ qızı Zöhre xanım 1990-ncı yıllarğa qadar İstanbulda yaşadı. O, qorantalarınıñ İstanbulğa köçmesini böyle xatırlay: «1920-nci sene 27 aprelde geceden bayağı keçken soñ, babam perişan alda rus menşeli aydavcısınen evge keldi. Çoq teşvişnen ayttı ki, fena bir zaman keldi. Er tarafta adamlarnı qapatalar!...

Soñ ise cebindeki paranıñ bir qısımını stolnıñ ustüne qoyıp, «özünizni qorçalañız» — dep, biznen vedalaştı. Bizge qayda baracağını söylemeden, aşıqıp ketti ve bir daha biz onı körip olamadıq. O zamandan bugüngece babamdan iç bir türlü xaber-teber çıqmadı.

Ertesi künü bolşevikler bizni Bakuda Filarmoniyanıñ yanındaki evimizden çıqarıp taşladılar. Bir az keçken soñ xayırxaq insanlarnıñ yardımınen şeherniñ çetinde bir bozuq ve küçük evde meskenleşip, qıyınlıqlar içinde yaşap başladıq. Aradan eki yıl keçken soñ Türkiyeniñ o zamanki Baku konsulı, qartbabam İsmail bey Gaspralınıñ eski dostu Memdux Şevket bey ailemizniñ accı taliyinden xaber tuttı. O, anamnıñ yanına adam yollap, İstanbulğa barıp-barmamaq niyetini bilip ögrendi. Anam da babamnı İstanbulda bulmaqnı tüşünip, anda barmağa razı oldı. Memdux Şevket bey ailemizge vesiqalar azırlap, bizni Rusiyeden vagonlarnen kelgen türk esirlerinen bir yerde Batumğa ozğardı. Men, qardaşım Niyazi ve anam Şefiqa zar-zornen Batumğa yetip keldik. Andan da küçük bir gemide bayağı qıyınlıqlarnen Trabzonğa barıp yettik.

Trabzonda xoş bir tesadüf neticesinde Azerbaycan Xalq Cumxuriyeti parlamentiniñ azası, o devirde rusça neşir olunğan «Azerbayjan» gazetiniñ baş redaktorı olıp çalışqan Şefi bey Rüstembeylini rastketirdik. Ş. Rüstembeyli ailemizge buyük urmetnen yanaştı ve bizni İstanbulğa alıp ketirip, anda yaşağan Gaspralılarnen körüştirdi. İstanbulda yaşağan

sayğılı Gaspralı neslinden olğan soydaşlarımız bizge yeterli derecede yardım ettiler. Anamnıñ alası Nigar xanım bizge qolundan kelgenini yaptı. Anam İstanbulda «Qızıl ay» cemiyetinde işke yerleşip, ömüriniñ soñuna qadar anda çalıştı».

Sovetler Birligi yıqılğan soñ alıp barılğan araştırmalar bir daha isbatladı ki, Nasib bey Yusifbeyli ömür arqadaşı Şefiqa xanımnı İstanbulğa yollamağan eken. Şefiqa xanım ise xatırlavlarında yaza ki, Nasib beyniñ Kürdemirden yazğan küçük bir mektübini alğan edim. Mektüpni ketirgen adam menden, men de ondan qorqa-qorqa açıp oqudım. Nasib bey sağ-selâmet Kürdemirge kelip yetkenini ve Kür ozenini keçmek içün beklegenini yazğan edi. Ondan soñ ne bir ses, ne de bir nefes keldi...

Araştırıcılar bugün de onıñ qayda ve qaysı bir şaraitte şehit olğanını daqiqleştirip olamasalar da, Nasib bey 1920-nci sene 31 mayısta öldirildi dep yazalar. Meraq doğurğan şu ki, Nasib bey evden rus menşeli aydavcısınen çıqıp ketken edi. Şu aydavcını soñralar İstanbulda körip, onıñnen laf etkenler de olğan edi. Lâkin o, Nasib beyniñ taliyinen bağlı iç bir bilgiler bermegen edi. Nasib beynen evden çıqıp ketken soñ qayda barğanlarını, qayda biri-birinden ayırılğanlarını, özüniñ ise nasıl etip İstanbulğa tüşkenini söylemegen edi. Şu aydavcınıñ da soñki taliyi aqqında araştırıcılarnıñ qolunda daqiq malümatlar yoq eken.

Netice

Nasib bey Yusifbeyli gizli ve muammalı şekilde ğayıp olsa da, qorantası deşetli facialarnen qarşılaşsa da, onıñ ğayelerini maxv etip olamadılar. 1991-nci sene 18 oktyabrde Azerbaycan Respublikasınıñ parlamenti suverenlik aktını imzalamaqnen Nasib bey Yusifbeyli ve onıñ meslekdeşleriniñ qurğan devletiniñ varisi olğanlarını butün dünyağa beyan ettiler.

1918-nci sene 22 aprelde ilân olunğan Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası ukümetinde Maarif Naziri, Azerbaycan Xalq Cumxuriyeti qurulğandan soñ ise F.x. Xoyskiyniñ teşkil etken 1-nci ukümet kabinetinde Maliye ve Xalq Maarifi Naziri, F.x. Xoyskiyniñ 2-nci ve 3-nci ukümet kabinetlerinde de Xalq Maarifi ve Diniy İtiqat Naziri vazifelerini eda etken, 1919-ncı senede 4-nci ve 5-nci ukümet kabinetini

teşkil etken, Baş Nazir vazifesinden ğayrı, İçki İşler Naziri vazifesini de becergen bir insannıñ şubeli şekilde ğayıp olmasınen afsus ki, alâ de ukümet organları yeterli seviyede meraqlanmaylar.

Yazıqlar olsun ki, Azerbaycannıñ suverenliginiden 20 yıl keçse de Nasib bey ve onıñ meslekdeşleriniñ ömür yollarınıñ ciddiy şekilde ögrenilmesine, siyasiy faaliyetleriniñ qıymetlendirilmesine, adlarınıñ ebediyleştirilmesine akimiyet daireleri tarafından birde-bir resmiy teşebbüs yoq. Şu işlernen ayırı-ayırı fedakâr araştırıcılar oğraşalar, olarnı ise akimiyetdekiler «muxalifçi dep», muxtelif vastalarnen sıqıştıralar.

Qullanılğan edebiyat:

1. Ahmedov Teymur. (1982). Nariman Narimanov, «Yazıçı» neşriyyatı, Bakı.
2. Guliyev Vilayet. (2010). Baş nazirin xanımı. 525-ci gazet, dekabr.
3. Guliyev Vilayet. (2009). Son illerin yazıları, «Ozan» neşriyyatı, Bakı.
4. İbrahimli Xaleddin.(1996). Azerbaycan siyasiy mühacireti, «Elm» neşiriyyatı, Bakı.
5. Nağı Şeyxzamanlının xatireleri (1997). (Tertib edenler ve çapa hazırlayanlar: filologiya elmleri namizedi Celal Gasımov ve Mirze Enserli (Lembeli)), «Qartal» neşriyyatı, Bakı.
6. Nasibzade Nasib. (1996). Azerbaycanın xarici siyaseti (1918-1920), «Ay-ulduz» neşriyyatı, Bakı.
7. Oruclu Meryem. (2001). Azerbaycanda ve muhaciretde Musavat partiyasınıñ faaliyeti (1911-1992), «Azerneşir», Bakı.
8. Topçibaşev A.A.. (1994). Diplomatiçeskie besedı v Stanbule (1918-1919). «Ergün» neşriyyatı, Bakı.
9. Yaqublu Nasiman. (1997). Musavat partiyasının tarixinden, «Ay-ulduz» neşriyyatı, Bakı.

(Mezkür maqale «Türkiyeniñ sesi» radiosında «Türk dünyasınıñ meşurları» rubrikasınen 2011-nci sene 29 aprelde saat 10.35-de efirde seslengen «Nasib bey Yusifbeyli» yayını esasında azırlandı).

Azerbaycannen sıq bağı olğan Asan Sabri Ayvazov

Özet (annotatsiya): Çoqsaalı icadınen oquyıcılarnıñ rağbetini qazanğan Asan Sabri Ayvazov yalıñız tuvğan vatanı Qırımda degil de, butün türk dünyasında belli olğan körümli şaxsiyetlerden biridir. Sovetler Birligi devirinde sayğılı qalem saibini urmetten tüşürmek maqsadınen onıñ aqqında adaletsiz tenqit ve taxqir tolu maqaleler yazıldı. Lâkin şu aqsız tenqitler öz aks tesirini kösterdi ve Asan Sabri Ayvazovnıñ icadı unutılmadı, namı xatıralarğa siñip qaldı. Sovetler Birligi yıqılğan soñ araştırıcılar yañıdan türk dünyasınıñ milletsever evlâdınıñ ayat ve yaratıcılığınıñ ögrenilmesine ve tebliğine diqqatnı küçlendirdi.

A.S. Ayvazov yaratıcılığınıñ çiceklengen çağında, eñ maxsuldar yazıp-yaratqan bir zamanda Sovet repressiya maşinasınıñ qurbanı oldı, eserleri ise yasaqlandı. Amma onıñ ideyaları yaşadı. Yañı devir öz ukümini oqudı. A.S. Ayvazovnıñ eserleri eski gazet ve jurnallarnıñ saifelerinden, kitapxanelerden, arxivlerden, mutxiş devirniñ qorqubilmez insanlarınıñ şaxsiy arxivlerinden toplanıp, yañıdan neşir olundı. Çünki bu eserlerniñ ekseriyeti alâ daa öz aktuallıgini coymadı.

Anaxtar sözler: *Asan Sabri Ayvazov, Qırım, Azerbaycan, milliy mesele, türkçilik.*

Kiriş

Azerbaycannen sıq bağı olğan qırımtatar ziyalılarından biri de Asan Sabri Ayvazovdır. Kursdaşlarımız kimerde Asan (onıñ ad ve soyadını Azerbaycanda adeten Hesen Eyvazov kibi yazalar — A.Ş.) Sabriniñ azerbaycanlımı, ya da qırımlımı dep olması aqqında davalaşıp otura ediler. Çünki Azerbaycanda da Eyvaz adı, Eyvazov soyadı pek darqalğandır. Bazı bölgelerimizde ise şu adnı Ayvaz kibi telafüz eteler ve yazalar.

1. A.S. Ayvazovğa qarşı aqsız ucümler

Sovet devirinde Azerbaycannıñ orta ve aliy oquv yurtlarındaki derslik programmasına Asan Sabri Ayvazovnıñ adı kirsetilmese de, kimer maqale

ve monografiyalarda tenqitke oğratılğan Alibey Hüseyinzade, Ahmed bey Ağayev (Ağaoğlu), Haşımbey Vezirov ve digerlerinen bir sırada onıñ da adı añılıp keçile edi. Böyle xatırlamalar çoq vaqıt tenqit seviyesini aşıp, hatta taxqir sıñırına barıp yete edi. Meselâ, A.S.Ayvazovnıñ 1907-nci sene Bakuda «Füyuzat» jurnalında (29 aprel, №15) derc olunğan maqalesi aqqında G.Mustafayev yazğan edi: «A.S.Ayvazov *arsızcasına* bildire edi ki, «bugün aramızda taqlit olmağan nasıl bir şey bardır ki, lisanımız da taqlit olunmasın? Elbisemizni firenklerden, qalpaqlarımıznı yehudilerden, botinlerimizni rumlardan alıyoruz, lisanımıznı da osmanlı türklerini taqlit edersek, ne lazım kelir? Osmanlılar...çalışmışlar, çabalamışlar, araptan almışlar, farstan exz etmişler... mukemmel bir lisan sahibi olmuşlar... Lisanımızda qullanılğan arabi, farsi sözlerine kelince muabbeti milliyesi olğanlar ögrene bilerler» (Mustafayev Gadim, 1973:49).

G.Mustafayev ve Sovet devriniñ terennümçileri ömürlerini ortaq türk tiliniñ, em de ortaq türk medeniyetiniñ tebliğine bağışlağanlarnı tenqit ve taxqir etmeknen yanaşı, olarnıñ maqalelerini basqan gazet ve jurnallarğa da ucümler etmege areketlendiler. Mezkür kitapnıñ 32-nci saifesinde oquymız: «Kaspi»niñ, «Terciman»nıñ milletçilik, islâmçılıq meyillerine qarşı çıqış etken gazet («Şergi-Rus» — A.Ş.), aynı zamanda panislâmist, pantürkist Abdürreşid İbrahimovnıñ, şu cumleden, Ertoğrul oğlunıñ (Qazan), Reşid bey İsmayılovnıñ (Buxara), Asan Sabri Ayvazovnıñ (Qırım) ve başqalarınıñ milletçilik ve diniy ideologiyanı tebliğ etken maqalelerine yer bergendir» (Mustafayev Gadim, 1973:32).

Muelif tek bir-eki gazet-jurnalnı tenqit etmeknen kifayetlenmedi. XX yüzyıllıqnıñ ilk onyıllıqlarında neşir olunğan milliy ruxtaki matbuatnı közde tutıp yazğan edi: «Şergi-Rus» gazetinden başlap butün klerikal, feodal-burjua, liberal-burjua matbuatında A. İbrahimov, A.S. Ayvazov, Y. Akçuraoğlu, S. İbrahimov, İ. Gasprinskiy ve başqa tatar ziyalıları panislâmizmniñ, pantürkizmniñ tebliği içün keniş faaliyet kösterdiler» (Mustafayev Gadim, 1973:150).

Sovet devrinde eñ çoq tenqitke oğratılğan «Füyuzat» ve füyuzatçılar edi. Azerbaycan Devlet Universitetiniñ ocası Gadim Mustafayev «Füyuzat»nı tenqitlep yazğan edi: «O, («Füyuzat» — A.Ş.) milliy mecmua olmaqtan çoq, tek umumrusiye musulmanlarınıñ degil de, hatta umumdünya musulmanlarınıñ mecmuası olmaq iddasını öz boynuna

alğan edi. «Füyuzat»ta A.Hüseyinzadeniñ, «Abdulla Cövdet», «Midhet paşa», «Şamil ve hefidi», «Bageyi-alemge bir nazar», «Ehvali alem», «Mecnun ve Leylayi-islâm», «Tolstoyçılıq ne eken?», «Türk tiliniñ vazifeyi-medeniyesi» ve i. A.S. Ayvazovnıñ «Hayatı-egvam», «Telimi-etfal» ve i. kibi silsile maqalelerini, «Neden bu xala qaldıq?» adlı diniy-milletçi mezmunını taşığan pyesasını, A.Y. Talıbzadeniñ «Cameyi-islâm ne demektir?» ve i. maqalelerni, şu cumleden, onıñ «İslâm ve mezahib» adlı «risalesi» aqqında A.Kamalnıñ Türkiye, Mısır ayatına, «edebiy-tenqidi» meselelerge ait maqaleleri derc olunğan edi. Şu maqalelerde «islâmnıñ keçirgen buxrannıñ» sebepleri, «ittihadi-islâmnıñ» mezmunı, ilimnen islâmnıñ barıştırılması diniy idealist-milliyetçi movqeden izalana, «islâm medeniyeti» Avropa medeniyetine qarşı qoyula, musulman aleminde içtimaiy-siyasiy ayatnıñ sanki «özünemaxsus yolla» ösecegi kösterile, «necat muabette» şiarı ögge sürülip «sınfiy sulx» ideyası tebliğ etile edi (Mustafayev Gadim, 1973:103—104).

Şu tenqitler, yasaqlar kimerde aks tebliğat rolini de oynap, meselege meraqnı daha da küçlendire edi. Menim de Asan Sabri Ayvazovnıñ ömür ve icadı yolunı araştırmağımğa ve oña buyükten-buyük sevgiler beslemegimge şu yasaqlar şarait em de istiqamet yarattı.

2. Tenqitnıñ aks tesiri

Azerbaycan Devlet Universitetiniñ jurnalistika fakültetinde tasil alğan yıllarımızda ilmiy ateizmden ders bergen Gadim Mustafayevle ara-sıra körüşkenimizde, kitabında yazğanlarınen bağlı mubaxasege (diskussiya) kirişmek istegenimizde onıñ közleriniñ terenliginde bir sevgi ve quvanç duyğuları sezilip tura edi. Amma qısqa lafında ise o: «Kitabımnı diqqatnen oquğañızğa köre çoq sağ oluñız!» dep, subetten çetleşe edi. Tek Gadim muallim degil de, milletçilerni, pantürkist ve panislâmistlerni tenqit etken ekseriyet muellifler olarnıñ maqale ve kitaplarını diqqatnen oquğañımızdan memnün olsalar da, amma, birde-bir muzakerelerden er daim vazgeçe ediler.

Aliy mekteplerde ana tilindeki bir sıra dersliklerniñ yetişmemesi sebebinden esas bilgi menbamız ocalarımıznıñ oquğan muhazereleri (lektsiya) edi. Bazı atik olğan talebeler ise ocalarnıñ muhazerelerinen kifayetlenmey, ilkin menbalardan faydalanmağa tırışa ediler. İlkin

qaynaqlarnıñ ise bir çoqusını ne kitapxanelerde ne de arxivlerde rastketirmek mumkün edi. Çünki olarnıñ ekseriyetiniñ uzerine «gizli» (sekretno), «eñ gizli» (soverşenno sekretno) grifleri yazğanları sebebinden faqat talebeler degil de, hatta ocalar bile faydalanıp olmaq imkânlarına qadir degil ediler. Ocalarımıznıñ muhazerelerinde, bazı alimlerniñ araştırmalarında milletçi burjua ideologları arasında tez-tez İsmail bey Gaspralı, Ali bey Hüseyinzade, Âhmed bey Ağayev, Haşım bey Vezirov, Aliabbas Müznib ve başqa ideologlarnen yanaşı, Asan Sabri Ayvazovnıñ da adı añıla edi. Şu mevzunen bağlı ocalarımızğa sualler bergeñimizde ise daqiq ve tafsilâtlı cevaplar alıp olamazdıq.

Respublika kitapxanesinde, universitetniñ ve İlimler Akademiyasınıñ kitapxanelerinde, bazı aile arxivlerinde XX asırdan evel neşir olunğan gazetlerniñ saqlanıp qalması arap elifbesini bilgenlerniñ işini bayağı qolaylaştıra edi. Olar şu gazetlerniñ saifelerinde ocalarından eşitkenleriniñ tamam aksinen yaqından tanış ola ediler.

Aqiqatlarnı bilip ögrenmek, yazılğanlarnı oqup bilgi qolda etmek içün ve em de özüm netice çıqarmaq içün, bayağı qıyınlıqlarnen olsa da, arap elifbesini ögrendim. Şundan soñ istegen vaqıtımda «Terciman», «Hayat», «İrşad», «Açıg söz» ve başqa gazet-jurnallarnı közden keçire edim. Asan Sabri Ayvazovnıñ ömür yolu ve yaratıcılığınen de mına böylece, eski gazetlerniñ saifelerinden tanış oldım.

İnsafen, onı da qayd etmek kerek ki, ocalarımıznıñ episi Asan Sabri Ayvazovnı keskin tenqit etmey edi. Olar xususiy xızmet organlarınıñ, reberlikniñ cezasından qorqsalar da, mulayim şekilde böyle şaxıslar aqqında xoş sözler söylep ve soñ qoşıp, «eger de olar tenqit yazmağan olsalar, siz çoqlarınıñ adını iç bilip tanımazdıñız da», — dep, milliy tüşünceli aydınlarnı tenqitlegen muelliflerni de çılğın gençlerniñ ucümından qorçalamağa tırışa ediler.

3. A.S. Ayvazovnıñ Azerbaycandaki faaliyeti

Bakuda 1963-nci senede neşir etilgen «Azerbaycan kitabı»nıñ (Bibliografiya) 3-nci cıltınıñ, 31-nci ve 53-nci saifelerinde Asan Sabri Ayvazovnıñ aqqında böyle malümat berildi:

Ayvazov Asan Sabri. «Usuli-Tedris ve talim terbiye». Muharriri Asan Sabri Ayvazov Alupka mektebi muallimi-sabiqi Qırım, Bakı, «Kaspi

metbeesi», 1906, kitabxaneyi — «Hayat» edeb. 233, saife. 23x15.

Ayvazov Asan Sabri. «Neden bu xala qaldıq?» Teatr muharriri ve naşiri Asan Sabri Ayvazov 1907, 78 saife. 1 portret 21X14 sm.

Azerbaycannıñ pedagogika tarixiniñ araştırıcısı A.Abdullayev 1966-ncı senede neşir ettirgen «Azerbaycan tiliniñ tedrisi tarixinden» kitabında yazdı: «Muelif şu eserde (Subet «Usuli-Tedris ve talim terbiye» kitabından kete — A.Ş.) ders usullearı ve pedagogika aqqında keniş malümat bergendir. Asan Sabri til muallimlerine 12 qaide boyunca ders bermekni mesleat kördi. Meselâ, o köstere ki:

1. Muallimniñ nutqı qısqa ve aydın olmalı;
2. Tedriste ayanilikke emiyet berilmeli;
3. Muallimniñ izaatı işandırıcı olmalı;
4. Ögretilgen birde-bir saanıñ sebebi şegirtke aydınlaştırılmalı;
5. Şegirtlerge qısqadan, lâkin teren malümat berilmeli;
6. İlimlerniñ esasını ögretkende nazariye ile ameliy iş arasında bağ yaratılmalı ve ameliy cehetke daha çoq diqqat ayırılmalı;
7. Er mevzunı keçken soñ, şegirtlerge şu mevzuğa ait muayen neticeler qolda ettirilmeli;
8. Tedris tedricen qolaydan qıyınğa doğru, tekmilleştirmege doğru ilerilemeli;
9. Derste mulaaza, sual-cevap usullarına keniş yer berilmeli;
10. Meşğuliyetlerde şifai ve yazılı suallerden qullanılmalı;
11. Muallim mevzunen bağlı sınıfnıñ seviyesine munasip olğan usullarnı saylamalı;
12. Yazı işlerine diqqat etilmeli, yazısız ders alınıp barılmamalı, elifbeden başlap ta yuqarı sınıflarğa qadar daima yazı işlerine xususiy emiyet berilmeli;

Şulardan soñ muellif «Usuli-sevti» serlevasınen sevti usulınıñ maiyeti ve alıp barılması yollarını da keniş surette izalağandır. Kitapnıñ soñunda «Mektepniñ muallimlerine ait nizamnamesi», «Mektepniñ şegirtlerge ait nizamnamesi» adınen mektep rejimi aqqında talimat berilgen ve kitapqa tasil muddeti 5 yıl olğan mektepler içün programma numünesi de ilâve olunğandır» (Abdullayev A. 1966:255).

Sovet devirinde A.S. Ayvazov keskin tenqit olunğanına baqmadan, şu tenqitlerniñ arasında guzel itiraflarnı da rastketirmek mumkün. Meselâ,

Azerbaycan Devlet Universitetiniñ professorı, deviriniñ nüfuzlı alimi ve pedagogı sayılğan Ali Sultanlı 1964-nci senede özüniñ «Azerbaycan dramaturgiyasınıñ inkişaf tarixi» kitabında yazdı: «Füyuzat» dramaturgiyası romantizmniñ eñ seciyeviy alâmetlerini özünde toplağan bir dramaturgiya edi». (Sultanlı A., 1964:194).

«Şu dramaturgiyanıñ esası ise A.S.Ayvazovnıñ «Füyuzat» jurnalınıñ № 12 (Asılında pyesa jurnalnıñ 1907-nci senede neşir etilgen № 12 187—190-ncı saifelerinde, № 14 217—222-nci saifelerinde, № 15 232—235-nci saifelerinde, № 16 254—256-ncı saifelerinde, № 16 287—288-nci saifelerinde, № 20 317-320-nci saifelerinde, № 21 335—336-ncı saifelerinde, № 22 334—352-nci saifelerinde derc olundı — A.Ş.) basılğan «Neden bu xala qaldıq?» pyesasınen qoyulğan edi. Andan soñ 15 yıl devamında yazılğan 20-ge qadar pyesanıñ «umumiy xususiyeti ondan ibaret edi ki, olar tarixiy keçmişke qaytmaqta ediler. Olardan bir qısımı islâm tarixine, ekinçi qısımı ise Türkiyege ve Türkiye tarixine nazar taşlap, olardan özlerine mevzu saylamaqta ediler» (Kengerli-Aliyeva Aybeniz, 2008:58-59).

4. Medeniyet melegi

Şu cumleler bizni quvandırıp, içimizde birde-bir raatlıq yaratqanı kibi, onıñ mueliflerine sayğı ve urmetimizni de köterir edi. D.P. Ursunıñ A.S.Ayvazovnı «Medeniyet melegi» dep adlandırması milletsever gençlerniñ tillerinde destan olıp qaldı. Sovet devirinde çoq vaqıt ukümet dairelerinden ve ya yanımızdaki insannıñ xaberçiliginden ixtiyatlı davranıp, A.S.Ayvazovnıñ adınıñ yerine «medeniyet melegi» dep, aytmaqnen kifayetlene edik.

O zamanlar çoqlarımız içün belli degil edi ki, 1878-nci sene 6 mayısta Alupkadaki fuqare bir qorantada doğğan, oqup bitirgen medresede ocalıq yapqan, İstanbulda, Qaxirede tasilini devam ettirgen, «Terciman» gazetine maqaleler yazıp turğan, hatta bir muddet gazetniñ redaktorı olıp çalışqan Asan Sabri Ayvazov ne içün Azerbaycannen şu qadar sıq bağlı olğan eken? Aqmescitte 1917-nci senede basmağa başlağan, kündelik olıp çıqqan içtimaiy-siyasiy, iqtisadiy, edebiy «Millet» gazetini 1918-1919-ncı senelerde ne içün Bakuda neşir ettirgen eken?

Peterburgtaki Merkeziy Devlet Tarixiy Arxivindeki 821-nci fond-

nıñ 133 sayılı, 472 işinde olğan Rusiye İçkiy İşler Nazirliginiñ bir malümatında yazılğan edi: «İstanbul musulman cemiyetiniñ rusiyeli yolbaşçıları, meselâ, Abdürreşid İbrahimov, şair Aqçurin ve publitsist Ağayev soñ zamanlar öz ideyalarınıñ darqalması yolunda buyük seyler köstereler. Rusiye musulmanları arasındaki küçlü ösüv olarnıñ işi içün elverişli zemin yaratqan. Olar Rusiye musulman ealisi arasında belli olmalarından faydalanalar. Türkiye ve Mısır deviri matbuatında türk ve arap tillerinde derc etilgen kinli russofob maqalelerniñ episi olarnıñ qalemine maxsustırlar. Añılğan şaxıslar Rusiyeni daimi terk etseler de, azırda şaxsiy yazışmalar yolunen rus musulmanlarınen qaviy bağ tutalar. Aynı zamanda olar İstanbuldaki panislâmist teşkilâtınıñ körümli xadimleridirler».

«Rusiye musulmanları arasındaki küclü yükseliş»ni teminlegenler ise Asan Sabri Ayvazov ve onıñ meslekdeşleri edi. Rusiyeniñ akimiyet organları Bakudan A. Ağayevni, A. Hüseyinzadeni, Ahmed Kamal Rasim oğlunı, Xalid Xürrem Sabribeyzadeni, em de Rusiyeniñ başqa yerlerinden A. İbrahimovnı, A.S. Ayvazovnı, Y. Aqçuraoğlunı ve digerlerini vatanlarını terk etip, İstanbulğa barmağa mecbur etti. Şu zamanlarda Asan Sabriniñ Qırımda olğanı kibi Azerbaycanda da meslekdeşleri yeterli derecede edi. Olar Rusiyedeki meslekdeşleriniñ tayağınen İstanbulda «İttihadi-islâm» (1909), «İttihadi Mehemmediye» (1909), «Türk dernegi» (1908), «Türk ocaqları» (1910), «Türk yurtu cemiyeti» (1911), «Cemiyeti-ilimiyeyi-islâmiye» ve i. yaratıp, «Taarifi-musulman» (1910), «Siratül mustegim» (1908), «Sebil ül-Reşad» (1911-nci seneden «Siratül mustegim» devamı kibi), «Türk yurtu» (1911-nci seneden) kibi gazet-jurnallarnı neşir ettirip, muxtelif yollarnen vatanlarında darqattılar. Butün bular ise Rusiyeniñ akimiyet organlarını ğayet ziyade raatsızladı.

«Terciman»da, «Füyuzat»ta, «Vatan xadimi»nde, «Millet»te ve ğayrı gazet-jurnallarda A.S.Ayvazovnıñ derc ettirgen maqaleleri şimdigece öz aktualligini coymadı. «Füyuzat» jurnalınıñ 1906-ncı senede neşir olunğan «Hayat»nıñ ğurubından «Füyuzat»nıñ tülulından hasil olğan tesuratım» (№ 2, 25—27 s.), «Hayati-egvan nenen qaimdir?» (№ 3, 42—43 s., № 4, 59—60 s., № 7, 106—108 s.), «Beşer ve sey» (№ 5, 74—76 s.), «Qırımlılar ne içün tenqit etilgendir?» ve «Hayatı aile ve aileçilerimiz» (№ 6, 93—96 s.), 1907-nci senede neşir olunğan «Qivai

meneviye» (№ 7, 107—108 s.), «Talimi-etraflı meselesi» (№ 13, 200—203 s.), «A.S.E. lisan qovğası» (№ 16, 251—254 s.), «Esaret qurbanları» (№ 17, 263—265 s.), «Qadınlar ve qadınlarnıñ emiyeti» (№ 25, 415—416 s.) maqaleleri muelifniñ semereli maxsuldar yaratıcılığından xaber bere («Füyuzat», 2002).

Köylüler tarafından Rusiye II Devlet Dumasına deputat saylanğan istidatlı publitsist, islâtçı baqışlarınen digerlerinden farqlanğan Reşid Mediyev 1906-ncı sene 1 mayıstan başlap Qarasuvbazarda «Vatan xadimi» gazetini neşir ettirdi. Aftada dörd sayısı çıqqan şu gazetke redaktorlıqnı Asan Sabri Ayvzaov yaptı. Milletniñ ğaflet yuqusından uyanmasında, tarixiy keçmişini ögrenmesinde, azatlıq oğurında savaşqa azırlanmasında gazetniñ roli emiyetli derecede oldı. Mından qorqqan ukümet daireleri «Vatan xadimi» gazetini 1908-nci senede qapattılar.

Özüni daima İsmail bey Gaspralınıñ talebesi sayğan Asan Sabri onıñ em de yaqın yardımcısı ve meslekdeşi oldı. «Terciman» gazetiniñ redaktorlığını da İsmail bey Gaspralı tek A.S. Ayvazovğa avale etken edi. İsmail bey Gaspralı dünyasını deñişkende de onıñ başı uzerinde turıp, daiy sımanıñ soñ sözlerini butün türk dünyasına beyan etken de Asan Sabri Ayvazov oldı.

Xalqnı ğaflet yuqusından uyandırıp, olarnı zulumlarğa, istismarğa, esaretke qarşı mubarezege seslegen Asan Sabri taqip ve tazyıqlardan qurtulmaq maqsadınen bir muddet Moskvağa bardı. Andaki Lazarev adına Şarqşınaslıq İnstitutında ders berdi. Lâkin Azerbaycannen bağlarını üzmedi. Bakuda neşir etilgen gazetlerniñ Moskva muxbiri kibi de faaliyet kösterdi.

1910-ncı senede Osmanlı Türk devletiniñ Sedrezemi (Baş Naziri) olıp çalışqan Hüseyin Hilmi Paşa ekinçi kere istifa bergen soñ, Avropa seyâxatına çıqtı. Andan da Rusiyege qaytqan Hüseyin Hilmi Paşa Rusiye çarı II Nikolay ve xanımı, em de o zamanki Baş Nazir Stolıpin tarafından sayğı ve itiramnen qarşılanıp alındı. Rusiyege sefer etken Osmanlınıñ ilk baş naziri Hüseyin Hilmi Paşa Peterburqnen tanış olmaqnen kifayetlenmedi. O, 1910-ncı sene 8 aprelde Moskvağa keldi. Moskvada A.S.Ayvazov Hüseyin Hilmi Paşağa tercimanlıq yapmaqnen yanaşı, onıñ aqqında xaberlerni ve alğan musaxabelerni Bakuda neşir etilgen «Hegiget» gazetine yolladı. Diqqatnı celp etken şu ki, Osmanlı

devletiniñ istifadaki baş nazirini Rusiyeniñ devlet reberleriniñ degil de, azerbaycanlı milyoncılar — Murtuza Muxtarov ve Şemsi Esedullayevge maxsus avtomobiller kezdirip aylandırdı.

Moskvada mescitlerge barğan, musulman önderlerinen körüşken Hüseyin Hilmi Paşa andan Nijniy Novgorodqa ketti. Qazan şeherinde oña kösterilgen sayğı ve diqqatqa köre üç kün anda bulunğan H.H.Paşa Qazandan da Samarağa bardı. O, Heşterxanğa (Astraxan) da barmasını evelceden közde tutsa da, lâkin ne içündir Samaradan keri qaytıp, Rusiyeniñ tabiliginde olğan Varşavağa, andan ise İstanbulğa bardı. Osmanlı devletiniñ istifadaki sedrezeminiñ Rusiye seferiniñ Qafqazda, Türkistanda, İranda ve başqa yerlerde tebliğinde Asan Sabriniñ Bakuda derc ettirgen maqaleleriniñ semereli ve muim emiyeti oldı.

5. Siyasiy mubarezeniñ ögünde

Asan Sabri Ayvazov birde-bir yerde yaşamasına ve çalışmasına baqmadan er daim maarifçiliknen yanaşı, ictimaiy-siyasiy işlernen de faal oğraştı. Vatannıñ ve milletiniñ ağır künlerinde ona yaqın olıp, bar küçüni milliy kureşke bağışladı. 1917-nci sene fevraldeki Rusiyeni sarsıtqan inqiâp Qırımdan da yan keçip olamadı. Milletniñ vatanperverleri ve azatlıqseverleri tuvğan yurtunı mustaqil körmek içün ayaqqa turdılar. Qırımda çağırılğan meşur I Qurultaynıñ esas teşkilâtçılarından biri de Asan Sabri Ayvazov edi.

1917-nci sene 26 noyabrde Qurultay vekilleri Qırım Xalq Cumxuriyetiniñ Anayasasını azırlamaq içün komissiya yarattılar. Şu komissiyağa Noman Çelebi Cihan, Cafer Seydamet, Cafer Ablay, Asan Sabri Ayvazov aza saylandılar. Qurultay Qırımda butün saalarını idarelemek içün ciddiy adımlar atıp, memlekette Parlamentli Respublika yaratılğanı ilân olundı. Asan Sabri Ayvazov yañı yaratılğan Parlamentke yolbaşçı saylandı (Kandımov Yunus, 1991:16).

Qırımnıñ mustaqilligini qorçalamaq içün bir qaç istiqamette ardı-sıralı ve tüşünilgen faaliyet kösterilse de, xalqara durum pek merekep ve kergin olıp qalmaqta edi. Bir taraftan Ukraina Radası Qurultaynıñ iştirakçilerine xayırlav mektübini yollay, o biri taraftan ise Qırımnı «tarixiy topraqları» kibi öz terkibine kirsetmege ıntıla edi.

Asan Sabri Ayvazovnıñ 1917-nci sene 27 iyulde neşirine başlağan

kündelik ictimaiy-siyasiy, iqtisadiy, edebiy «Millet» gazetiniñ 132 sayını dekabrniñ 19-na kibi basmağa muvafaq oldı. Yañı qurulğan ukümetniñ bolşevikler tarafından qan içinde boğulıp maxv etilmesi, akimyetniñ yolbaşçısı Noman Çelebi Cihannıñ şehit olması, memlekette yarañğan qarışıqlıq Asan Sabrini yañıdan Bakuğa barmağa mecbur etti. Nazim Axundov öz araştırmalarında «Millet» gazetiniñ Bakuda 1918-nci sene 1 fevralden, 30 dekabrgece 186, 1919-ncı sene 15 avgustte ise yalıñız bir sayınıñ neşir etilgenini açıqladı (Axundov Nazim, 1965).

Sovet akimiyeti yıllarında daima tenqitke oğratılğan «Millet» gazetiniñ Azerbaycannıñ kitapxanelerinde 65, 67, 68, 70—86, 89, 91—176 sayılarınıñ saqlanıp qalmasını önemli bir adise kibi degerlendirmrek mumkün.

1918-nci senede Alman orduları bolşeviklerden yarımadanı azat etken soñ, qırımtatar milletçileri ve antibolşevik Rus siyasetçileri Süleyman Sulkeviçniñ reberliginde bir ukümet qurdılar. Siyasiy baqışlarınen biribirinden çoq farqlanğan şu grupplar arasında daima kerginlik uküm sürdi.

Yarañğan kergin ve dramatik vaziyetten faydalanğan Getman Skoropadskiyniñ yolbaşçılıq etken Ukraina ukümeti Qırımnı terkibine qoşmaq maqsadınen çeşit vastalardan yararlanıp, 1918-nci sene iyulde yarımadanı iqtisadiy blokadağa aldı. Durumnıñ ket-kete ağırlaşqanını körgen Cafer Seydamet, Seytcelil Xattat, Asan Sabri Ayvazov, Amet Özenbaşlı, Amdi Bekirzade ve Xalil Çapçaqçınıñ iştiraginen gizli bir toplaşuv ötkerildi. Toplaşuvda A.S.Ayvazovnıñ Osmanlı devletine sefir yollanılması qararlaştırıldı. Olar Osmanlı devletine duşman közünen baqqan ruslarnıñ bunıñnen razılaşmayacaqlarını evelceden bile ediler. Şuña köre de olar öz qararlarını yalıñız Baş Nazir Süleyman Sulkeviçke aytıp ve ondan rica ettiler ki, mesele çezilmegenge qadar bir kimsege iç bir söz söylemesiñ.

Asılında ise şu mesele yañı degil edi. Tışqı İşler Naziri Cafer Seydamet 1918-nci sene aprelde Osmanlı Devletiniñ Sedrezemi (Baş Naziri) Talât Paşadan Qırımda sefirlik açmalarını rica etken edi. O da şunıñ çezilmesi içün Qırım ukümetiniñ İstanbulda bir elçilik açmasınıñ zarurlığını qayd etken edi.

1918-nci sene 1 avgustta İstanbulğa kelgen A.S. Ayvazov acele surette matbuat konferentsiyasını çağırıp, kelgeniniñ maqsadını beyan

etti ve Qırım Ukümeti Dersaadet Mümessili Siyasiligi adınen konsullıq faaliyetine başladı. Türkçülikniñ ideologlarından biri kibi belli olğan Asan Sabri İstanbulda buyük urmetnen qarşılandı. O, Qırımnıñ mustaqilligi ideyasına Osmanlı devletiniñ maneviy-siyasiy destek bermesine nail oldı. Azerbaycan ukümetiniñ yolbaşçısı Mehemmedemin Resulzade Osmanlı paytaxtındaki Azerbaycan vekilleriniñ reberi, Tışqı İşler Naziri M.H.Hacınskiyge 1918-nci sene 4 avgustte yazğan mektübinde de qalemdeşi ve meslekdeşi Asan Sabri Ayvazovnıñ İstanbuldaki diplomatik faaliyetinen sıq bağlar yaratmalarını tevsiye etti (Guliyev Vilayet, 2009:324).

Qırım ukümetiniñ rus azaları A.S. Ayvazovnıñ İstanbulda çalışmasından ğadaplanıp, onıñ faaliyetini qanunsız dep saydılar, lâkin Asan Sabri ruxtan tüşmeyip, öz faaliyetini devam ettirdi. O, bar küçünen Qırımnıñ Almaniyanıñ koloniyasına çevirilmemesine tırıştı. Osmanlı ukümetiniñ azalarınen, İstanbul ziyalılarınen yaqından tanışlığı ve dostluq bağları onıñ semereli faaliyetine keniş meydanlar açtı. Osmanlı Arbiy Nazirliginiñ gizli taxsisatından Qırımtatar Milliy İdaresine 100.000 Osmanlı liresi ayırılmasına nail oldı. Birinci Dünya Savaşında Almaniyanıñ ve Osmanlınıñ mağlübiyetke oğraması, Talât Paşanıñ istifası, ayırılğan paranıñ Qırımğa ketirilmesine mania olıp çıqtı. Lâkin o kene de öz faaliyetini devam ettirip, Ahmed İzzet Paşanıñ yolbaşçılıq yapqan ukümetnen, xususen, Tışqı İşler Naziri Nabi beynen alâqasını üzmedi. O, 1919-ncı sene yanvarnıñ ortalarına qadar İstanbulda bulunıp, Qırımnıñ uquqlarını qorçaladı.

Yañı qurulğan ve pekinleşmege doğru areketlengen Azerbaycan Xalq Cumxuriyeti de Qırımdaki soydaşlarınıñ taliyinen diqqatnen meraqlana edi. «1918-nci sene 1 noyabrde Azerbaycannıñ Ukrainadaki diplomatik vekili Mir Yusif Vezirovğa (Çemenzeminli) Azerbaycan Xalq Cumxuriyetini Qırımda da temsil etmek vazifesi berildi. Qırım ukümeti de bir sıra siyasiy, iqtisadiy meselelerniñ çezilmesi ve qarşılıqlı bağlar yaratmaq maqsadınen öz vekili Ali Aleksandroviçni 1918-nci seneniñ noyabrniñ başlarında Azerbaycanğa yolladı.

Azerbaycan ukümetiniñ elçisi M.Y.Vezirov 1919-ncı sene yanvarde Simferopolda Qırım türk parlamentiniñ yolbaşçısı Seyt Camal Xattatovnen ve milliy direktoriyanıñ reberi S. Misxarlınen körüşti ve Cum-

xuriyetniñ Qırım türkleriniñ milliy mustaqillik oğurında alıp barğan kureşini mudafaa etkenini bildirdi. Azerbaycan Ukümetiniñ yolbaşçısı Feteli xan Xoyskiy 1919-ncı sene 14 yanvarde Qırım türk milliy direktoriyasınıñ reberi S.Misxarlığa yollağan mektüpte onıñ ukümetiniñ Qırımnı mustaqil devlet kibi körmek arzusında olğanını ve Paris tınçlıq konferentsiyasında Qırım vekiliniñ Azerbaycan vekillerinen sıq alâqada faaliyet köstermesiniñ zarurlıgını beyan etti.

1919-ncı sene 19 martta doktor Cafer bey Rüstembeyov Azerbaycan Xalq Cumxuriyetiniñ Qırımda ve Kubande diplomatik vekili ve ticaret agenti tayinlendi. Lâkin 1919-ncı sene 9 aprelde Qırımnıñ Qızıl Ordu tarafından basılıp alınması ve onıñ 1 iyulden yañıdan Denikin ordusınıñ qoluna keçmesi, Qırımnıñ mustaqilligine soñ qoydı ve şu sebepten de C.Rüstembeyovnıñ bu missiyanı becermesi mumkün olmadı. Şuna köre de Azerbaycan Tışqı İşler Nazirligi bölgede olıp keçken adiselerni yaqından izlemek maqsadınen 1919-ncı sene 22 sentyabrde iqtisatçı alim Şeyx Ali Hüseynovnı Azerbaycannıñ Qırımda konsul agenti tayinledi» (Azerbaycan Xalq Cumxuriyet Ensiklopediyası, 2004: 203—204).

6. Siyasiy faaliyetinden içtimaiy faaliyetke

1920-nci sene noyabrde bolşevikler beyazgvardiyacılarnı yeñip, Qırımnı yañıdan basıp aldılar ve 1921-nci sene 18 oktyabrde RSFSR-niñ terkibinde Qırım Muxtar Sovet Sosialist Respublikasını yaratqanını ilân ettiler. Zor küçünen akimiyetni qollarına alğan bolşeviklerniñ sıralarında devlet idarelerinde ve diger saalarda çalışacaq kadrları kifayet qadar olmaması sebebinden, olar burjua kadrları adlandırılğan mutexasıslardan faydalanmağa mecbur oldılar.

Bolşevikler Asan Sabri Ayvazovnıñ eski faaliyetini yaxşı xatırlasalar da, episi bir onıñ yardımına muxtac oldılar. Evelce onı Qırım MSSR Merkeziy İcraiy Komitetiniñ tercime bölügine işke aldılar. Lâkin bölgeniñ iqtisadiy durumınıñ adden ziyade ağırlığı, uküm sürgen deşetli açlıq bolşevik reberlerini maddiy yardım soramaq içün Türkiyege muracaat etmege mecbur etti. Qırım Merkeziy İcraiy Komitetiniñ 1922-nci sene 2—4 martta ötkergen ekinçi sessiyasında Türkiye Buyük Millet Meclisine maddiy yardım içün muracaat etmekni ve şu maqsatnen vekillerniñ anda yollanılması qararlaştırıldı. A.S. Ayvazov yañıdan genç Türk Res-

publikasına elçi olıp yollanıldı. O, Türkiyedeki Sovet buyük elçisi Semyon Aralovnıñ muşaviri vazifesinde, Mamut Nedim ise onıñ kâtibi olıp çalıştılar. Bir qaç künden soñ ise Qırımdakilerge maddiy yardım toplamaq maqsadınen C.Seydametniñ yolbaşçılığınen Ankarağa daha bir vekiller eyeti keldi.

A.S. Ayvazov ve C. Seydametniñ birlikte alıp barğan faaliyeti neticesinde Türkiyede Qırımğa yardım toplama kampaniyası başladı. Qırımdaki açlıq çekken xalqqa yardım içün teşkil etilgen merkeziy komitet kenişlendirildi. Mında mebuslar, paşalar, Ankara gubernatorı, Ankara Muftüsi ve başqa nüfuzlı şaxıslar iştirak ettiler. Teşkilâtnıñ reberligine belli generallerden Refet Paşa saylandı. Onıñ yolbaşçılığınen 25 aprelde ötkerilgen ilk toplaşuvda butünley Anadolu ve İstanbul xalqına yardım içün muracaat olundı. Toplanacaq yardımlarnıñ Hilal-i Ehmer (Qızılay) Cemiyeti esabına cıyılması qararlaştırıldı. Şu toplaşuvlarda Azerbaycannıñ Türkiyedeki elçisi İbrahim Ebilov, yazıçı ve ictimaiy-siyasiy xadimlerden Yunus Nadi, Yusuf Aqçura ve Ağa Gündüz, deputatlar Mahmut Esad ve Tevfik Rüşdü kibi belli adamlar iştirak ettiler.

Türkiyeden Qırımğa yollanılğan birinçi yardım kampaniyasında Anadoludan ve İstanbuldan toplanğan 1000 çuval un, ekinçi kere ise 2000 çuval un, 696 sandıq sebze ve et konservleri oldı. Xalqını açlıqtan qurtarğan, bunıñnen de bolşeviklerniñ problemasını bayağı yengilleştirgen A.S. Ayvazov 1922-nci seneniñ soñunda vatanğa qaytıp keldi. Lâkin ket-kete savatsız sovet memurlarınıñ A.S. Ayvazov kibi nüfuzlı, işkir ve becerikli insanlarğa munasebetleri deñişip turdı. Tecribesiz, maxdud dünya baqışlı, tasili olmağan adamlarnıñ reberligi astında çalışmaqnıñ mumkünsizligini añlağan, üç cılıtlı «Qırımtatar tili ve edebiyatı tarixı»nıñ muelifi Asan Sabri Ayvazov 1922-nci seneniñ soñlarında Qırım Pedagogika İnstitutında arap ve türk tillerinden derslernı alıp bardı.

Daima Azerbaycannen sıq bağları olğan Asan Sabri Ayvazov 1926-ncı sene 26 fevralde Bakuda keçirilgen I Türkologiya Qurultayınıñ 131 vekiliniñ arasında eñ faal iştirakçilerden biri oldı. Qurultay iştirakçisi milliyetce alman olğan T. Menzel Qurultaynı meşur türkoloq V. Radlovnıñ şerefine, Türkiyeli vekiller ise İsmail bey Gaspralınıñ şerefine keçirilmesini teklif ettiler. Er eki teklif qabul olunğan soñ, Türk xalqlarınıñ tiline, tarixine, etnogenezine, etnografiyasına, edebiyatına

ve medeniyetine bağışlanğan 17 toplaşuvda 38 maruza diñlenildi. Asan Sabri mında türk xalqlarınıñ tilleriniñ añlayışlı olması aqqında fikir yürseterken, qayd etip kösterdi ki, Türkiyede, Qazanda, Özbekistanda birde-bir ziyalı, medeniy türk yoq ki, Navainiñ eserlerini avesnen oqup olamasın (1926-ncı sene, Bakı Türkoloji…, 2006:206).

7. İlmiy pedagogik faaliyeti

1926-ncı sene 6 martta yekünlengen Qurultayda qırımtatar xalqınıñ vekillerinden Asan Sabri Ayvazovnen yanaşı Useyn Aqçoqraqlı, Şevqi Bektöre, İsmail Lemanov, Mamut Nedim, Abibulla Odabaşı, Bekir Çobanzade ve Yaqub Yaqubkemal iştirak ettiler. Şu da o zamanlar ealisiniñ sayısına köre qırımtatarlarnıñ daha da çoq olğanına delâlet ete edi.

Türk xalqlarınıñ latin elifbesine keçmesinde buyük xızmetleri olğan, 1927—29-ncı senelerde keçirilgen I ve II Umumqırım til konferentsiyalarında maruzalernen çıqışta bulunğan Asan Sabri Ayvazov 1927-nci senede «Latin elifbesine dair», «Oktyabr inqilâbı ve tatar muneverleri», 1928-nci senede «Qıraat kitabı», «Meyüs şairlerimiz» ve başqa eserlerini tab ettirdi. «Yeni dünya», «İleri», «Oquv işleri» kibi gazet-jurnallarğa tilşınaslıqnen bağlı silsile maqaleler yazdı, latin elifbesinen neşir olunğan «Közaydın» jurnalına redaktorlıq yaptı.

V. Şeksprniñ «Otello» faciasını Haşımbey Vezirovla birlikte tercime etken (Azerbaycan teatriniñ salnamesi, 1975:565) Asan Sabri Ayvazov İ.S. Turgenevniñ «Babalar ve balalar» eserinden parçalarnı, A.P. Çexovnıñ 20-den ziyade ikâyesini, L. Tolstoynıñ ve başqa rus klassikleriniñ, Longelliniñ «Tayfun», K. Gamsunnıñ «Yarım ay astında» dramasını ana tiline tercime etti (Fazıl Riza, Nagayev Safter 2001:226).

Netice

Azerbaycannen daim bağ tutmağa tırışqan Asan Sabri Ayvazov Azerbaycan teatrlerinde sanağa qoyulğan eserler aqqında «Na rubeje Vostoka» jurnalına ve diger rustilli matbuatqa kerekli em de çoq degerli maqaleler de yazdı (Cavid-ömüri boyu, 1982., 207—219). Şu maqalelerden böyle qanaatlenmek mumkün ki, A.S. Ayvazov 1927—28-nci senelerde Bakuda bulunğan ve şu teatr sanalarını canlı seyir etken edi.

Asan Sabri Ayvazovnı eski içtimaiy-siyasiy ve icadiy faaliyetine köre 1932-nci senede çalışqan pedagogika institutından işten boşattılar. Lâkin bunıñnen de onı tınç qoymadılar. 1937-nci senede 59 yaşlı vatanperver edipni aps etip, 1938-nci sene 4 aprelde qurşunladılar (Fazıl Riza, Nagayev Safter 2001:227).

Diqqatnı celp etken şu ki, 1937-nci senede Azerbaycanda aps olunıp, qurşunlanğan aydınlarnıñ taxqiqat materiallarında da Asan Sabri Ayvazovnıñ adı tez-tez añıla. Demek, KGB-niñ xadimleri taxqiqat materiallarında da onı azerbaycanlı meslekdeşlerinden «ayırmaqnı» kerekli dep, saymağan ediler.

Qullanılğan edebiyat:

1. Abdullayev A. (1966). Azerbaycan tiliniñ tedrisi tarixinden, «Maarif» neşriyyatı, Bakı.
2. Axundov Nazim (1965). Azerbaycan matbuatı, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakı.
3. Azerbaycan kitabı (1963). (Bibliografiya) 3 cılıtta I cılıt 1720—1920. (I cılıtnı tertip ekeni A.Y. Aliyev), Bakı.
4. Azerbaycan teatriniñ salnamesi.1850-1920 (toplağanı, tertip etkeni ve izaalarnıñ muelifi Gulam Memmedli). (1975). Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakı.
5. Azerbaycan Xalq Cümhuriyyet Ensiklopediyası. (2004). İki cildde, I cild, «Lider» neşriyyatı, Bakı.
6. Cavid-ömrü boyu (Hayat ve yaratıcılıq salnamesi 1882—1941). (1982). «Yazıçı» neşriyyatı, Bakı.
7. Kandımov Yunus. (1991). 1917 sene Qurultay. O nasıl olğan edi (oçerk). «Avdet» gazetiniñ neşiri, Bağçasaray.
8. Kengerli-Aliyeva Aybeniz. (2008). Azerbaycanda romantik türkçülük, İstanbul.
9. Guliyev Vilayet. (2009). Polşa tatarları Azerbaycan devletçiliyinin xidmetinde: General Masey Sulkeviç, Son illerin yazıları, «Ozan» neşriyyatı, Bakı.
10. Mustafayev G. (1973). XX esrin evvellerinde Azerbaycanda islam ideologiyası ve onun tenqidi, «Maarif» neşriyyatı, Bakı.
11. Sultanlı A. (1964). Azerbaycan dramaturgiyasınıñ inkişaf tarixi, Bakı.
12. Fazıl Riza, Nagayev Safter. (2001) Qırımtatar edebiyatınıñ tarixı. (Qısqa bir nazar), Aqmescit.

13. «Füyuzat» jurnalı. (2002). Bibliografiya (tertib etkeni Aydın Xalilov), Az.Ata.M. neşriyyatı, Bakı.

14. 1926-ncı senesi Bakı Türkoloji qurultayı (Stenogramma materialları, bibliografiya ve foto senetler) (2006). Rusçadan tercime, ön söz ve şerxlerniñ muellifleri professor Narimanoğlu Kamil Veli, elmi işçi Ağakişiyev Aliayder. «Çinar Çap» neşriyyatı, Bakı.

(*Mezkür maqale «Türkiyeniñ sesi» radiosında «Türk dünyasınıñ meşurları» rubrikasınen 2010-ncı sene 18 oktyabrde saat 10.38-de efirde seslengen «Asan Sabri Ayvazov» yayını ve «Kimlik» (№ 7, 2012) dergisinde derc olunğan «Azerbaycannen sıq bağı olğan Asan Sabri Ayvazov»maqalesi esasında azırlandı.)*

Vahit Türk-Tatar Devletini yaratmaq oğurında şehit olğan Bekir Çobanzade

Özet (annotatsiya): 1893-nçi sene 15 mayısta Qırımnıñ Qarasuvbazar qasabası yaqınlığındaki Argun köyünde dünyağa köz açqan ve 1937-nci sene 12 oktyabrde Bakuda, KGB-niñ apsxanesinde qurşunlanğan Bekir Çobanzadeniñ yaratıcılıq qabiliyetine, işkirligine ayretlenmemek mumkün degil. Macarıstanda Budapeşt Universitetini bitirip, Şarqşınaslıq Akademiyasında «Codex Cumanicus»da körüngen aenk qanunnıñ bozuluvı ve Türk tillerinde telâfuznıñ temel problemaları» mevzusında ilmiy dissertatsiya yazdı. 1919-ncı sene 18 mayısta dissertatsiyanı qorçaladı ve felsefe doktorı ilmiy unvanını aldı. Bekir Çobanzade Bakuda yaşağan ve çalışqan yıllarda Buyük Britaniya ve Erdebil nusxaları esasında Xatainiñ divannıñ teñeştirilgen metinni azırladı. «Türk tili ve edebiyatınıñ tedris usulı», «Türk grameri», «Qumıq tili ve edebiyatınıñ tetqiqleri», «Türk-tatar dialektologiyası», «Türk-tatar lisaniyetine medxel», «Qırımtatar edebiyatında qurultayçılıq ve milletçilik», «Azeri edebiyatınıñ yañı deviri, natsionalizmden internatsionalizmge» ve i. kibi ilmiy eserlerini derc ettirgen alim er daim Sovetlerniñ taqip ve tazyıqlarınen qarşılaştı. Muntazam surette matbuatta onı ve yaratıcılığını keskin tenqit eken

maqaleler derc olundı. Butün bularğa baqmadan A. Tahirzade ve V. Xuluflu ile birlikte üç cılıtlıq azerbaycanca-almanca-rusça luğatnıñ uzerinde çalıştı.

B. Çobanzade SSSR-de türk xalqlarından filologiya saasında Sovet ukümetiniñ professor unvanı bergen ilk alim oldı. O, universitetlerde Azerbaycan türkcesinde, özbekçe, qumuqça, tatarca, türkmence derslerni alıp bardı. Universitetlerde kurslarnı teşkil ettirgen ilk alim olmaqnen yanaşı edebiyat tarixiy ve nazariyesinden, tilşınaslıqtan 150-den çoq maqale yazdı. Olarnıñ da 100-ge yaqını Azerbaycan türkcesinde edi. O, «boş bir yerde yüzlerle tilşınas ve edebiyatşınas kadr yetiştirgenini, olarnıñ arasında SSSR-de ve çetelde belli olğan onlarnen yüksek ixtisaslı ilmiy xadimler, assistentler olğanını » yazdı.

O, em de SSSR-ni yıqıp, Vahit Türk-Tatar devletini qurmaq isteginde olğan gizli teşkilâtnıñ reberlerinden biri edi.

Anaxtar sözler: *Bekir Çobanzade, Qırım, Azerbaycan, Vahit Türk-Tatar devleti.*

Kiriş

Universitette tasil alğan yıllarımızda Bekir Çobanzadege olğan munasebet birmanalı degil edi. Mubaxaselerde oña can-yürekten sevgi ve sayğı beslegenler de, aqqında keskin tenqitiy fikir söylegenler de bar edi. Onıñ aqqında fikir yürsetilgende bazı birevler ise indemeyip, subetten çetleşe ediler. Xulâse, Bekir Çobanzade ve onıñ kibileriniñ ömür ve icadiy yolları bir mutxiş qarışıqlıqnıñ, añlaşılmağan xaosnıñ içinde edi. Şu qarışıqlıq yalıñız ilim aleminde, edebiy muitte degil de, cemiyetniñ butünley tabaqalarını sarıp alğan edi.

Sanki birde-bir burulmalar, furtunalar içinde bulunmaqta edik. Bir taraftan Stalin ve onıñ devirinde reber vazife başında oturğanlarınıñ buyük ekseriyeti pek keskin tenqit etile edi. O biri taraftan ise insanlar Stalinni ve onıñ zamanını açıq-aşkâr maqtaydılar ve tüşüncelerni meraqlı delillernen esaslandıra ediler. Maşinalarnıñ ög camlarına yapıştırılğan Stalinniñ resimlerine, evlerni yaraştırıp turğan buyük portret ve büstlerine tez-tez rastkeline edi. Kitap tükânlerinde ne Stalinniñ resmi, ne de kitapları satıla edi. Şeherlerniñ soqaq ve meydanlarında onıñ eykeline ya da büstine rastkelmek mumkün degil edi. Amma küçük qasabalardan

başlap ta buyük şeherlerniñ bazarlarınıñ kiriş-çıqışında, soqaqlarnıñ çetlerinde Stalinniñ resimleri ve büstleri serbest satıla edi. Şularnı nezaret organlarınıñ xadimleri ve yüksek vazife başında oturğanlar körseler de, olarnıñ yanından indemeyip keçip kete ediler.

1. Bekir Çobanzadege munasebet

1956-ncı senede çağırılğan KPSS-niñ XX Qurultayında demek mumkün ki, onyıllarnen cemiyette olıp keçken butün facia ve günaxlar tek Stalinniñ adına yazıldı. 1920—50-nci senelerde aps olunıp qurşunlanğan insanlarnıñ buyük bir qısımınıñ aqlanılması beyan etildi. Birde-bir siyasiy sebeplerge köre aps etilip, cezalanğanlarnıñ ekseriyeti sözde aqlanıldı. Amma aqiqat ise tamamınen başqaca edi. Şu aq qazanmaq da siyasiy bir kampaniya edi. Şuña köre de insanlar bu aqlanılmanı birmanalı qarşılap almadılar. Çünki qurşunlanğan, apsxanelerde biñ bir xorluqlarnen öldirilgen insanlarnıñ aqlanılmasına ixtiyac da yoq edi. Uzundan-uzun meşaqatlı qıynavlardan soñ apsxanelerden azat olunğanlar öyle bir ağır künde edi ki, biçarelerniñ yañıdan içtimaiy-siyasiy, ya da ilmiy-edebiy faaliyetnen oğraşmağa istek ve taqatları bile qalmağan edi. Söz kelimi, şunı da qayd etmek zarurlı ki, aq qazandırılğan mueliflerniñ eserleri aqlanılmay qaldı. Olarnıñ aqqında olğan arxiv vesiqalarınen yaqından tanış olmağa bir kimsege ruxset berilmegen edi. Hatta eñ sayğılı ve nüfuzlı alimlerniñ yüzüne bile şu vesiqalarnıñ ekseriyeti qapalı edi.

Buña köre de digerleri kibi Bekir Çobanzadeniñ de eserleri bayağı yıllar devamında neşir olunmadı, ilmiy nazar noqtasından araştırılmadı. 1920-30-ncı senelerde basılğan kitaplarnıñ çoqusı vaxşiycesine maxv etildi, gazetlerde, jurnallarda derc olunğan maqalelerniñ buyük bir qısımı ise yırtılıp alındı. Anda-mında qalğan azsayılı kitaplarnı ise kitapxanelerniñ maxsus bölükleirnde, nadir fondlarında qapalı tarzda saqlap tuttılar.

Lâkin episi bir butün qıyınlıqlarğa ve yasaqlarğa baqmadan yetkinleşip pişkinleşken yañı neslin az bir qısımında olsa da, Bekir Çobanzadege ve onıñ meslekdeşlerine yeterli derecede meraq bar edi. Gazet ve jurnallardan, qolumızğa tüşken eski kitaplardan oqup, bilgilerimizni biri-birimiznen paylaşa edik. Derslerde, şair ve yazıcılarnen, içtimaiy xadimlernen keçirilgen körüşüvlerde Bekir Çobanzade ve onıñ fikirdeşleri aqqında sualler bergenimizde faqat bir cevapnı eşite edik: «Qabaatsız

insanlar nafile yerden öldirildiler! Olar iç bir yaramay iş yapmadılar, Sovet ükümetiniñ aleyxine iç bir tebliğat alıp barmadılar. Olar sotsializm qurucılığına bar küçlerinen xızmet yaptılar. Olarğa iftiralar ve beftanlar yaqıp maxv ettiler!»

Kimer alimler, ziyalılar, partiya-sovet xadimleri, adiy kommunistler ise olıp keçkenlerni tamam özcesine añlap, oylarını gizletmeden açıqlay ediler. Böyle şaxıslar Bekir Çobanzadeni pantürkist, xalq duşmanı, sotsializm qurucılığına ayaq çalğan, hatta çetel memleketleriniñ xususiy xızmet organlarınıñ casusı kibi suçlandıra ediler.

Biz Bekir Çobanzadege qoltutqanlarnı desteklep, onı sebepsiz suçlağanlarğa ise lâyıqlı cevap bermege tıraşa edik, amma, öz munasebetlerni gizli tutıp, subetten çetleşkenlerni ise iç nasıl añlap olamaz edik. Milliy degerlerni yüksek qıymetlendirgen ve «Qızıl terrorğa» oğratılğan alim ve ziyalılar aqqında ara-sıra matbuatta xoş meramlı maqaleler yazğan qalem saiplerinden tüşüncelerimizniñ aydınlaşmasına, oylarımıznıñ tınıqlaşmasına yardım bermeleri içün ricada bulunğanımızda ise olardan birde-bir qanaatlendirici cevaplarnı alıp olamaz edik. Milletsever kibi tasavur etken sayğılı ziyalılarımıznıñ pervasızlığını, indememezligini böyle degerlendire edik:

1. Olarnıñ canından 1930-ncı senelerniñ qorqusı alâ de çıqmağan. Qorqalar ki, şu yıllar kene de qaytadan tekrarlanacaq ve olarnı da aps etecek ekenler.

2. Olar maxkemelerde yalğandan şaatlıq etmeknen günax işletkenlerini yaxşı añlaylar. Oña köre de şimdi vicdan azabına oğrap, daima qorqu içinde yaşaylar ki, ya eger de maxkeme ve taxqiqat vesiqaları belli olsa, onda olar nasıl olacaq ekenler.

3. Olar aps olunğanlarnıñ ve qurşunlanğanlarnıñ eserlerini xırsızlap öz adlarından basqanlar. Qorqalar ki, subetke qoşulıp bu ve ya başqa bir tarafnıñ movqeyine qoltutsalar edebiy, ilmiy xırsızlığı aşkârlanacaq eken.

Çoq vaqıt böyle xırsızlarnıñ adlarını da dep, hatta maxkemege berdiklerinden de söz kete edi. Kitapları aliy ve orta mektep derslikleri olğan ilim xırsızları cemiyette buyük urmetke malik ediler. Er kün dersliklerinden faydalanğan alimlerimizniñ xırsızlıqta suçlanması iç de xoş bir adise degil edi. Amma men ve fikirdeşlerim bu ittixamnı

memnünliknen qarşılap alıp, aqranlarımız arasında suretnen darqalmasına tırışa edik. Çünki, ilimimizniñ, medeniyetimizniñ nasıl buyük darbeler alğanını ağrısız añlamaq mumkün degil edi.

Biz talebe olğanımızda Bekir Çobanzadeniñ deşetli ve facialı ölüminden 30 yıldan ziyade bir vaqıt keçken edi. Aradan bayağı bir vaqıt keçse de, onıñ yerini toldurıp olacag, onıñ becerip olğan işlerini yapa bilecek alim alâ de yetişmegen edi. Onı yaqından tanıp bilgenler bu buyük alimniñ yalıñız eserlerinden degil de, pedagogik mearetinden de ayretnen laf yürsete ediler. Buyük bir yürek ağrısınen biz yaşlarğa añlata ediler ki, ertemi-keçmi bir zaman kelecek, eserlerini oqup, Bekir Çobanzadeniñ nasıl meşur bir alim olğanından xaber bilip tutacaqsıñız, amma, onıñ pedagogik mearetinden, auditoriyada özüni nasıl alıp barmasından, diñleyicilerni nasıl qolğaalma beceriginden ise bir zaman xaberiñiz olmayacaq eken!

O, yıllarda Bekir Çobanzadeni onlarnen alimniñ nafile yerden aps etilmesine sebep olmasında suçlağanlar da bar edi. Bizler ise şu yalğan iftiralarğa qarşı muqavemet köstermege areketlene edik. Amma çoq yazıqlar olsun ki, şu devirlerde uydurma fitne ve beftanlarnıñ aksini tasdıqlağan mulâxaze ve tüşüncelerimizni isbatlayacaq delillerni qoldaetmege muvafaq olamadıq. Yıllar keçti, Sovetler Birligi yıqıldı, KGB-niñ arxivleri açıldı. Taxqiqat materiallarınen yaqından tanış olğan soñ añladım ki, Bekir Çobanzadeni onlarnen alimniñ ve reber vazifeli şaxısnıñ nafile yerden aps olunmalarına şarait yaratmaqta suçlağanlar qaysı bir delillerden yararlanğanlar.

Bekir Çobanzade ve onıñ meslekdeşleri aps olunğan soñ da öz aliy arzu ve niyetlerinden çetlenmediler. Apsxanede, dört divar arasında olsalar bile, olarnı suçlağanlarğa qarşı cesaretnen cevap berdiler. Olarğa uküm çıqarğanlar bile ittixam olunğanlarnıñ mantıqı qarşısında aciz olıp qaldılar.

Bekir Çobanzade öz ifadesinde 1937-nci sene 28 yanvarde aps olunğanğa qadar Sovet akimiyetine qarşı mubareze alıp barğanını, Zeki Yaqup, Kentagoy Bilal, Askerzade Salman Mümtaz, Adıgözelzade Alekber, Şirinskaya Reveda xanım, Termatevosov Aleksandr Grigoryeviç, Hagverdiyev Abdürrehim, Axundov Ruhulla, Hesenov İdris, Bukşpan Aleksandr Semyonoviç, Zeynallı Henefi, Zifeld Artur Rudolfoviç, Bagri

Aleksandr Vasilyeviç, Bilenderli Hüseyin, Giyasbeyli Medine xanım, Feyzullayev K., Abbasov İsmayıl, Askerov Baba, Akimova Asya, Refatov Asan, Axundov Ağa, Sultanov Rüstembey, Alim Paşa-Solgar, Abusufyan, Edem Fevzi, Şevqi Bektöre, Yunusov Fitret, Hadi Alim, Aliyev, Tulâganov Dusura, Geyyum Ramazan, Haşimov Ataxan, Şakircan Rakim, Konkinbek Abdulla, Dursun, Keldenov, Borkev, Perenganev ve başqalarınen birlikte teşkilât qurğanlarını söyledi (Babayev Adil, 2003:86—89).

Bekir Çobanzade 100-ten çoq qırımlı talebeniñ Bakuda tasil almasını teşkilâtlandırğan edi. Olarnıñ episi aynı bir dünya baqışlarına malik degil edi. Biz Bekir Çobanzadeniñ izaatından qırımlı milletçi talebelerni tanıp bildik. Bekir Çobanzadeniñ reberi olğan ekinçi qırımlılar gruppası Zeki Yaqup, Kürkçi Useyn, Akimova Asya, Toplu Osman, Ametov İsmail, Refatov Reşit, Enan Abduraman, Refatov Asan, Tanabeyli Aqmolla, Gegarbayev Osman, Tarki Zeki, Bayasanov Bilal, Bayasanov Osman, Şeyxamirov Osman, Celilov Receb, Hacı oğlu Mehemmed ve Yurqçi Ömerden ibaret edi (Babayev Adil, 2003:88).

O, sadece olaraq memleket içinde gruppalar yaratıp, olarnı istiqametlendirmeknen yanaşı Tatarıstan, Qırım, Özbekistan, Türkmenistan, Qazaxıstan ve Azerbaycan antisovet teşkilâtlarınıñ işini alâqalendirip, olarnı merkeziy birlikten idarelemege tırışıp, muxacirette yaşağan Cafer Seydametnen daima bağ tutqan edi.

KGB-niñ arxivinde araştırmalar alıp barğanımda körgen eñ kölemli taxqiqat materialı Bekir Çobanzadenindir. Yani 1021 saifelik bir taxqiqat materialıdır. Şu taxqiqat materialı bir daha onı köstere ki, 1960-80-nci senelerde aytılıp yazılğanı kibi Bekir Çobanzade «iç neden», «nafile yerden», «birevlerniñ oña beftan yaqmasından» aps olunıp qurşunlanmağan edi. Onı böyle tarzda qorçalamaq asılında Bekir Çobanzadeni ve onıñ meslekdeşlerini urmetten tüşürmege, olarnıñ millet ve vatan qarşısındaki yapqan buyük işlerini küçükleştirmege xızmet ete.

Bekir Çobanzade ve SSSR-niñ esareti astında olğan xalqlarnıñ yüzlernen milletsever oğulları Sovetler Birligini yıqıp, Vahit Türk- Tatar devletini qurmağa tırıştılar.

2. Bekir Çobanzadeniñ ömür yolu

Milletiniñ azatlığı va baxtlılığı yolunda ölümden bile qorqmağan B. Çobanzade şerefli bir ömür yaşadı. İlim aleminde Bekir Vahab oğlu

Çobanzade kibi tanınğan insannıñ adı, babasınıñ adı ve lâğabı arasında bir xayli farqlar mevcuttır. Bekir Çobanzade Qırımda, Tavrida vilayeti Simferopol qazasınıñ Qarasuvbazar qasabası yaqınlığındaki Argun köyünde 1893-nçi sene 15 mayısta dünyağa köz açtı. Abdülvahab ağanıñ qorantasında doğğan balağa Abubekir adı berildi ve o devirniñ anânesine köre adına ve dinine sadıqlıq añlayışını bergen Sıdqiy sözü qoşuldı. Çobanlıq yapqan babasınıñ adı bazan Qurt Vahab, Abdulvahab Bavbek, Bavbek ağa kibi xatırlansa da, esas vesiqalarda öz adı ve babasınıñ adı qısqadan Bekir Vahab oğlu Çobanzade şeklinde yazıldı (Otar İsmail, 1999:13).

7—8 yaşlarına qadar qorantasınen bir yerde Qarabiy yaylağında olğan Bekir anda atqa minmekni, kureşni ögrendi. Yusif Ziya efendiniñ reberliginen 1905-nci senede qurulğan Cemiyeti Xayriyeniñ açqan Rüşdiye mektebinde oqudı. Rüşdiyeni oqup bitirgen soñ onı İstanbuldaki Galatasaray sultaniyesine yolladılar. (Şu yıllarda Osmanlı devletiniñ erazisindeki bir çoq litseyler sultaniye adlana edi.)

Qabul imtianlarınıñ vaqıtı bitkeni sebebinden onı sultaniyege qabul etmediler, lâkin Bekir Maarif Nazirine muracaat yapqandan soñ oquvğa ruxset almağa muvafaq oldı. Onıñ litseyde oquğan yıllarında qırımlılar İstanbulda içtimaiy-siyasiy faallıqlarınen digerlernden seçile ediler. Qırımlı talebeler 1908-nci sene dekabrde Qırım Talebe Cemiyeti ve 1909-ncı seneniñ soñlarında ise Vatan Cemiyetini yarattılar. Bu cemiyetlerniñ faal azası olğan Bekir Çobanzade, kelecekte mustaqil Qırım devletiniñ qurucılarından biri olğan Noman Çelebi Cihanla birlikte 1911-nci senede şiirlerini kitap şeklinde neşir ettirdiler (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:249).

O, sultaniyenen paralel şekilde İstanbul Universitetiniñ nezdindeki üç yıllıq arap ve fransız tillerini ögretken aliy kursta da tasil aldı. Şu kurslarnı oqup bitirgenler orta mekteplerde ve sultaniyelerde ders bermek uquqını qoldaete ediler. 1914-nci senede vatanğa qaytqan B.Çobanzade İsmail bey Gaspralı, Asan Sabri Ayvazov ve başqa ziyalılarla yaqından tanış oldı. «Terciman» gazetine maqaleler yazıp turdı, rus tilindeki bilgilerini zenginleştirmek maqsadınen Odessağa bardı. Lâkin Birinci Dünya Savaşı başlağanı sebebinden andan Bessarabiyağa bardı, Kişinyovnı, Rumıniyanı kezip dolaştı. Soñ ise yañıdan İstanbulğa qaytıp keldi ve universitette azat

diñleyici oldı. Mında derslerni alıp barğan Lipot Masoniyi Çobanzadeniñ istidadına ayretlenip, onı Macarıstanğa oquvğa davet etti.

Galatasaray sultaniyesinden 1916-ncı sene dekabrde vesiqalarını alğan B. Çobanzade Macarıstanğa bardı. O, 1916-ncı sene 7 fevralde vesiqalarını Budapeşt Universitetine ve unversitetniñ nezdindeki baron Yozef Etveyş adına kollecke berdi. Amma macar tilini yeterli derecede bilmegeni sebebinden onı anda qabul etmediler. Bir baronnıñ köy xocalığında çalışmaqnen yanaşı, azırlıq kursında macar tilini kerekli seviyede ögrengen soñ B.Çobanzade 1916-ncı sene 12 oktyabrde Budapeştteki Peter Pazmannıñ tarafından temeli qoyulğan universitetniñ (Şu universitetni Peter Pazmanı 1635-nci senede yaratsa da, universitet yalıñız 1921—50-nci senelerde onıñ adını taşıdı, soñ ise ğayrı adamnıñ adına deñiştirildi — A.Ş.) tarix-filologiya fakültetine qabul oldı. O zamanlarda şu universitette G. Nemet, D. Mesaroş, A. Vamberi, L. Feketi, A. Çoma de Kyeryeşi, L. Ligeti, İ. Goldziher kibi belli alimler çalışa ediler. B. Çobanzade professorlardan İ. Goldziherden, G. Nemetten, A.Latiften ders aldı, İ.Konuşnıñ reberliginen doktorlıq dissertatsiyasını yazdı (Otar İsmail, 1999:16).

Vatandan uzaqta yaşaması genç şairniñ qalbiniñ ince tellerine toqundı. Tuvğan yurtını ve doğmuşlarnı sağınğan şairniñ zarifane duyğuları mısralarğa çevirildiler. B.Çobanzade «Ezan sesi», «Anname», «Babama», «Bilmiyim», «Biñ doquz yüz on doquz», «Bir esirniñ baş taşına», «Budapeşt aqşamları», «Xaber aldım», «Asret» ve diger şiirlerini Macarıstanda yazdı. Onıñ icadını diqqatnen közetkenimizde B.Çobanzade şiirlerini esasen gençlik çağlarında yazğanınıñ şaatı olamız.

Graf Kunnıñ 1881-nci senede tam metinni ve tercimesini neşir ettirgen «Codex Cumanicus»la yaqından tanış olğan B. Çobanzade Şarqşınaslıq Akademiyasında «Codex Cumanicus»da körüngen aenk qanunnıñ bozuluvı ve Türk tillerinde telâfuznıñ temel problemaları» mevzusında doktorlıq dissertatsiyasını yazdı. Qıpçaq lexcesinde yazılğan şu qanun kitabınıñ ögrenilmesi Avropada buyük meraqnen qarşılanıp alındı. 1919-ncı sene aprelde doktorlıqqa imtiannı berip, B. Çobanzade 18 mayısta dissertatsiyanı qorçaladı ve felsefe doktorı ilmiy unvanını aldı (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:288).

B. Çobanzade doktorlıq dissertatsiyasını qorçalağan devirde Maca-

rıstannı inqilâp exval-ruxiyesi sarıp alğan edi. Rusiyedeki bolşeviklerniñ inqilâbından ilxamlanğan macar kommunistleri de Bela Kunnıñ (1886—1938) yolbaçılığınen 1919-ncı sene 21 martta Macarıstan Sovet Sotsialist Respublikasını qurğanlarını ilân ettiler. Kommunistlerniñ yalğan vedlerine ve celpetici şiarlarına işanğan B.Çobanzade de macar kommunistlerine qoltuttı. Sotsialist inqilâbınıñ Avropağa darqalmasınıñ qarşısını almaq maqsadınen Antanta devletleri rumınlardan yararlanıp genç Macar devletini boğıp, sustırmağa mecbur ettiler. Macarıstan Sovet Sotsialist Respublikası 1919-ncı sene avgustta mağlübiyetke oğratıldı.

B. Çobanzade 1920-nci sene martnıñ soñlarında Budapeştni terk etip, İsveçrege bardı. Lozannada muxacirette olğan qırımtatarlarnıñ milliy teşkilâtı Milliy Firqanıñ reberi Cafer Seydametle körüşip, partiyanıñ kâtibi olıp çalıştı. Bu körüş ve işbirligi B.Çobanzadeniñ dünya baqışlarına pek küçlü tesir etti. O, ömüriniñ soñuna qadar Cafer Seydametle qaviy dostluq bağlarnı tuttı. Lozannadan İtaliyanıñ Neapol şeherine barıp, qısqa bir muddet anda bulunğan soñ, B.Çobanzade 1920-nci sene 17 iyulde yañıdan İstanbulğa qaytıp keldi.

İstanbuldan Qırımğa qaytqan Bekir Çobanzade Aqmescitte yaşap qırımtatar milliy demokratik respublikası yaratmaq niyetinde olğan Milliy Firqanıñ (Xalq Partiyasınıñ) işinde faal iştirak etti. O, 1921-nci senede Totayköy Pedagogika Texnikumınıñ açılmasına nail oldı ve mında qırımtatar tili ve edebiyatından derslerni alıp bardı. 1922-nci sene martta onı Tavrida Universitetiniñ tilşınaslıq kafedrasına dotsent olıp çalışmağa davet ettiler.

Veli İbrahimovnıñ seyleri neticesinde Aqmescitte Universitet açılğan soñ Bekir Çobanzade anda çalışmağa davet olundı. 1924-nci senede ise onı professor ve Qırım Universitetine rektor olıp sayladılar. Qırımda Muxtar Respublika Xalq Maarifi Komissarlığında Tatar Tili ve Edebiyatı Bölügine mudirlik, Xalq Maarifi Komissarlığının Aliy İxtisas İlimleri ve Devlet İlmiy Şurasına reberlik yaptı. Bir sıra reber organlarğa aza saylanğan B.Çobanzadeniñ ayatında 1924-nci senede muim adiseler olıp keçti (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:288).

Latin elifbesini darqatmaq ve yañı elifbege keçitni suretlendirmek maqsadınen Qırımğa kelgen Azerbaycan SSR Merkeziy İcraiy Komitetiniñ yolbaşçısı Semedağa Ağamalı oğlu onı Bakuda çalışmağa davet etti.

B. Çobanzade Kezlevede bulunğanında Mırza Ali Bulgakovnıñ qızı Dilâre xanımnen qoranta qurdı. Lâkin olarnıñ qoranta seadeti birmanalı qarşılanmadı ve şu nikâxnıñ ömüri pek qısqa oldı. B.Çobanzade Dilâre xanımnıñ ekinçi aqayı edi. O, qadınnıñ yanında ketirgen oğlu Mustafanı öz soyadına keçirse bile, kene de söz-subetlerden, öşeklerden qurtulıp olamadı.

3. Azerbaycanğa barmasınıñ sebepleri

Qırımnı can-yürekten sevgen B.Çobanzadeniñ öz etrafındaki doğmuşlarnı ve sarıp alğan yaqın adamlarnı, alıp başlağan yañı işlerni, rektorlıq vazifesini bıraqıp Bakuğa barması sebeplerini çeşit türlü izalamaq mumkün:

1. Dilâre xanımnen, yani evelce başqasınıñ ömür arqadşı olğan bir qadınnen qoranta qurmaqtan peyda olğan emiş-demişlerden, öşeklerden bezip ve kereksiz laflardan qurtılmaq maqsadınen Qırımdan ketken edi.

B.Çobanzadeniñ şaxsiy ayatınıñ ögrenilmesine, şu devirde yaşap kelgen ve onı yaqından bilip turğan, tanığan adamlarnıñ xatırlavları toplanıp neşir olunmasına diqqat yetirilmegeni sebebinden şu delilni isbatlaycaq vesiqa ortalıqta yoq eken.

2. Resmiy daireleriniñ, xususiy xızmet organlarınıñ tazyıq ve taqibinden qurtılmaq içün Bakuğa barğan edi.

KGB-niñ ve devlet arxivlerindeki vesiqalar kerekli seviyede ögrenilmegeni em de derc olunmağanı sebeplerinden şu mulâxazanı da tasdıqlamaq mumkün degil.

3. Birde-bir gizli teşkilât, meselâ «Teşkilâti Maxsuse» onı ve onıñ fikirdeşlerini Bakuğa yollağan edi.

«Teşkilâti Maxsuse»niñ vesiqaları de araştırılmaması sebebinden bu mulâxazanı da tasdıqlamaq mumkün degil. Amma meraq doğurğan şu ki, B.Çobanzade ile aynı bir zamanda Kazandan Aziz Ubaydullin, Taşkentten Xalid Said Xocayev, Tomsktan Abdulla Şerifov ve digerleri de Bakuğa kelğen ediler. B.Çobanzade KGB tergevcisine bergen ifadede Cafer Seydametle daim bağ tutqanını ve Vahit Türk-Tatar devleti qurmaq içün teşkilâtlanmalarnı söylegen edi. Mezkür meselenen bağı olğan şu ve diger vesiqalarnıñ ciddiy ve diqqatnen talil etilip ögrenilmesine ixtiyac duyula.

Yuqarıda söylenilgen üç mulâxazanıñ birde-birini ve yaqut üçini de tasdıqlayacaq vesiqalar meydanğa çıqqanğa qadar resmiy versiyanıñ uzerinde toqtamağa mecburmız. 1924-nci senede S.Ağamalı oğlundan davet alğan B.Çobanzade 1925-nci senede Bakuğa kelip, Azerbaycan Devlet Universitetiniñ Şarqşınaslıq fakültetinde kafedra mudiri ve dekan vazifelerinde çalışıp başladı. 1926-ncı seneniñ evellerinde Dilâre xanımdan ayırılğan B.Çobanzade Azerbaycan Opera ve Balet Teatriniñ solisti, qazantatar Ruqiye Gireyevna ile qoranta qurdı. Söz kelimi, şunı da qayd etmek zarurlı ki, 1937-nci senede Bekir Çobanzade aps olunğanda, Ruqiye Gireyevnanı da aps etip, 8 yıl muddetine azatlıqtan marum ettiler.

4. İlmiy, pedagogik faaliyeti

Universitette professor saylanğan alim Peterburgqa ve başqa şeherlerge ilmiy mühazereler (lektsiya) oquvğa davet etildi. O, ilmiy eserleriniñ buyük ekseriyetini Azerbaycanda yazdı, içtimaiy, ilmiy faaliyetnen ciddiy ve faal oğraştı.

Bekir Çobanzade universitette derslerni alıp barmaqnen yanaşı Azerbaycannı Ögrenme Cemiyetinde ilmiy kâtiplik ve tarix, tilşınaslıq bölügine reberlik yaptı. Sovetler Birliginde yaşağan türk, musulman xalqlarınıñ qullanğan arap elifbesiniñ latin elifbesinen deñiştirilmesinde qolundan kelgenini yaptı. Buyük alim yalıñız Azerbaycanda faaliyet köstermeknen kifayetlenmedi. 1926-ncı senede Samarqantqa barıp, ziyalılar ve ukümet adamları arasında yañı elifbeniñ ustün cehetlerini ilmiy esaslarnen añlatıp berdi. Özbek tili ve edebiyatına ait kerekli materiallarnı toplap qolda etti. Mına şu yerde kene de bir sual peyda olıp çıqa. Eger de bu seferler tek ilmiy maietke malik olsa edi, ya ne içün onda 1937-nci senede KGB-niñ tergevcisi B.Çobanzadeden gizli teşkilâtqa Samarqanttan, Buxaradan, Taşkentten kimlerni celp etkenini dep, sorağan edi?

B. Çobanzade 1926-ncı sene fevral-mart aylarında Bakuda keçirilgen Birinci Türkologik Qurultaynıñ faal teşkilâtçılarından biri oldı. Qurultayda «Türk-Tatar tilleriniñ qarşılıqlı munasebetleri» ve «Türk-tatar tilleriniñ ilmiy terminologiyasınıñ tizimi printsipleri» kibi yüksek ilmiy degerli maruzalarnı yaptı. Bu maruzalarnıñ ilmiy degeri Qurultay iştirakçileri tarafından yüksek qıymetlendirildi. Boldurvnıñ ne olğanını

duymağan buyük türkolog-alim ardı-sıra Türk bölgelerini kezip dolaştı, maruzalar oqudı, kerekli ilmiy materiallarnı toplap qolda etti. O, 1927-nci sene noyabrde ve 1929-ncı sene oktyabrde Qırımda, 1928-nci sene yanvarde Azerbaycanda, 1929-ncı sene mayısta Özbekistanda keçirilgen İmlâ Konferentsiylarında çıqışlarda bulunıp, latin elifbesine keçüvni suretlendirdi.

1925—29-ncı senelerde Azerbaycan Baş İlmiy İdaresinde Terminologik Komitetke, 1929-ncı seneden Azerbaycan Devlet İlmiy-Tetqiqat İnstitutınıñ aspirantura bölügine, Yañı Türk Elifbesi Umumittifaq Merkeziy Komitetine reberlik yaptı. Bekir Çobanzadeni, şu yılı Moskva Şarq Xalqlarınıñ İlmiy Tetqiqat İnstitutuna ve 1935-nci sene 16 martta Paristeki Milletlerara Tilşınaslıq Cemiyetine aqiqiy aza sayladılar (Babayev Adil, 1999).

Qırımtatar yaşları İstanbulda tasil almağa daima buyük meraq köstere ediler. Lâkin Sovet akimiyeti yıllarında Türkiyege barmaqnıñ problemağa çevirilgenini körgen Bekir Çobanzade 100-ge yaqın qırımtatar yaşnıñ Azerbaycannıñ çeşit aliy oquv yurtlarında tasil almalarına nail oldı.

Buyük Britaniya ve Erdebil nusxaları esasında Azerbaycan şairi Xatainiñ divanınıñ teñeştirilgen metinni azırladı. «Türk tili ve edebiyatınıñ tedris usulı», «Türk grameri», «Qumık tili ve edebiyatınıñ tetqiqleri», «Türk-tatar dialektologiyası», «Türk-tatar lisaniyetine medxel», «Qırımtatar edebiyatında qurultayçılıq ve milletçilik», «Azeri edebiyatınıñ yañı deviri, natsionalizmden internatsionalizmge» ve i. kibi ilmiy eserlerini derc ettirgen alim er daim Sovetlerniñ taqip ve tazyıqlarınen qarşılaştı. Muntazam surette matbuatta onı ve yaratıcılığını keskin tenqit eken maqaleler derc olundı. Butün bularğa baqmadan A.Tahirzade ve V.Xuluflu ile birlikte üç cılıtlıq azerbaycanca-almanca-rusça luğatnıñ uzerinde çalıştı (Gehramanlı Nazif, 1994).

B. Çobanzade SSSR-de türk xalqlarından filologiya saasında Sovet ukümetiniñ professor unvanı bergen ilk alim edi. O, universitetlerde Azerbaycan türkcesinde, özbekçe, qumuqça, tatarca, türkmence derslerni alıp bardı. Universitetlerde kurslarnı teşkil ettirgen ilk alim olmaqnen yanaşı edebiyat tarixiy ve nazariyesinden, tilşınaslıqtan 150-den çoq maqale yazdı. Olarnıñ da 100-ge yaqını Azerbaycan türkcesinde edi. O, «boş bir yerde yüzlerle tilşınas ve edebiyatşınas kadr yetiştirgenini,

olarnıñ arasında SSSR-de ve çetelde belli olğan onlarnen yüksek ixtisaslı ilmiy xadimler, assistentler olğanını » yazdı.

5. Vahit Türk-Tatar devleti qurmaq oğurında kureşi

Butün bular iç de sebepsiz degil edi. Taşkent, Ferğana ve Buxara aliy oquv yurtlarında türkologiya bölüginiñ açılmasında onıñ emiyetli roli oldı. Dağıstanda, Başqırtıstanda, Tatarıstanda mühazereler oqup kelgen Bekir Çobanzade Moskva ve Leningradnıñ aliy oquv yurtlarında Türk tillerinden, edebiyatından, tarixinden derslerni alıp barmaqnen türkologlarnıñ yetiştirilmesine tırıştı. Aynı zamanda o bulunğan yerlerindeki ziyalılarnıñ arasında köprü rolini de oynadı. Bu seferlerde maqsat ilmiy faaliyetinen bir sırada em de Sovetler Birligini yıqıp, Vahit Türk-Tatar Respublikasını yaratmaq istegenlerni bir arağa toplamaq da oldı.

Sovet ukümetiniñ Bekir Çobanzade kibi istidatlı kadrğa buyük ixtiyacı olğanına köre bir muddet onıñ milletçi faaliyetine «köz yumsa» da diqqatından çette qaldırmadı. Er daim gizli izlengen, taqip olunğan alimni 1930-ncı seneden başlap matbuatta tenqit etmek yolunen onı öz maqsadından yayındırmağa ıntıldılar. 1931-nci senede matbuatta oña qarşı keskin tenqit, qorqu ve taxqir tolu maqalelerniñ sayısı kün-künden çoqlaştı.

Şu maqaleler arasında Mikayıl Refiliniñ, Mustafa Guliyevniñ, Osman Efendiyevniñ, Mehdi Hüseyinniñ yazıları xususen ayırılıp turalar. Alimniñ tek özünni degil de, hatta aile azalarını, soydaşlarını da sıqıştırmağa başladılar. Onıñ aliy tasilli qız qardaşı Züleyxanı (Zılxa) 1933-nci senede Qarasuvbazardaki 9 sayılı mektepte çalışqan vazifesinden azat ettiler. Bugünimizge yetip kelgen vesiqalardan belli ola ki, Züleyxa ağasından farqlı olaraq kureşni açıq yolnen alıp barmaqnı sevgen ve ağasınıñ maqalelerindeki bazı mulâxazalarğa köre onı suçlandırğan eken. B. Çobanzade de qız qardaşınıñ suçlarına cevap olaraq 1930-ncı senede yazğan eken: «Maña böyle bir maqaleni yazmaqnı qolay dep sayasıñmı? Yüregim yana-yana yazdım. Yapğanlarımnıñ epsini kendi qolumnen silmek qolay olmadı. Lâkin maqalede az da olsa kendi ilmiy ve içtimaiy faaliyetimden ne içün vaz keçkenimni anlatmaqnen birlikte, olarnıñ ileride kene de dünya yüzüne cıqaracaqlarına ve menim adımnı lekelemege degil de, ebediyleştirmege xızmet eteceklerine emin olğanımı

ifadeledim. Sen şunı añlamalısıñ, bunıñ içün meni suçlamağa aqqıñ bar, amma, başqa çarem qalmadı. Ast-üst oldım, bu daha çoq devam etecek ekenmi, bilmiyorım» (Adilov Memmed, 2007:11).

Arxiv vesiqaları B.Çobanzadeniñ daima nezaret astında olğanını kösterip tura. Özü bunı duysa da, lâkin o ne mesleginden, ne de maqsadından bir zaman çetlenmedi. 1935-nci seneniñ soñunda Moskvadan, merkeziy aparattan Azerbaycan SSR İçki İşler Komissarı (şu devirde KGB-ge de o reberlik yapqan edi) Y.D.Sumbatov-Topuridzege B. Çobanzadeniñ aps olunması aqqında kösteriş keldi. Y.D. Sumbatov-Topuridze ise Moskvadaki merkeziy aparatqa yazğan mektübinde yeterli qadar deliller olmağanı sebebinden B.Çobanzadenni aps etip olamayacaqlarını bildirdi. O devirniñ qaide-qanunlarından az-çoq xaberdar olğanlar yaxşı bileler ki, Moskvanıñ kösterişini böyle qolay yolnen cevaplandırmaq mumkün degil edi. Y.D.Sumbatov-Topuridze de Azerbaycan K(b)P MK-niñ birinci kâtibi M.C.Bağırovnen razılaşmadan böyle cevap bermege cesaret etip olamazdı. 1920-30-ncı senelerniñ vesiqalarınen tanış olğanda M.C.Bağırovnıñ istidatlı insanlarnı qorçalavğa ıntılğanını, şuña köre de onı milletçilikte suçlandırğanlarını, hatta vazifeden çetleştirilgeni körünip tura.

Ekinçi Dünya Savaşınıñ yaqınlaşqanını duyğan Sovet ukümetiniñ yolbaşçıları Bekir Çobanzade kibi insanlarnı aradan yoq etmekni közde tuttı. Yerlerden yeterince delil olmağanı aqqında mektüp alğandan soñ, körünip tura ki, yuqarıdan kerekli deliller ve kösterişler keldi. Bu deliller ise B.Çobanzadeniñ tıştaki antisovet teşkilâtlarınen ve SSSR Merkeziy Aparatlarında çalısqan, gizli teşkilâtlarnıñ azası olğan milletçilernen bağ tutması edi. Taxqiqat zamanı da şu meseleler xususen qayd olundı.

Azerbaycan SSR İçki İşler Komissarı Y.D.Sumbatov-Topuridze bir yıl evelsi B.Çobanzadeni aps etmek içün yeterince delil olmağanını yazmasına baqmadan, 1937-nci sene yanvarde onıñ aps olunmasına kösteriş berdi. Uzun zamandan berli çalışqan SSSR İlimler Akademiyasınıñ Azerbaycan Bölügindeki vazifesinden ve tasil müesseselerinden çetleştirildi. O raatlanmaq ve kerginlikten uzaqlaşmaq maqsadınen ömür arqadaşı Rugiye xanımnen birlikte Kislovodskteki «Gornyak» sanatoriyasına bardı. Lâkin onıñ raatlanması çoqqa barmadı. Buyük alim aps etilip, evelce Pâtigorsk

apsxanesine, andan soñ ise Bakuğa ketirildi. Taxqiqat materiallarında onıñ ne vaqıt Bakuğa ketirilgeni kösterilmedi.

KGB xadimleri Şer ve Ohanesovnıñ 7 fevralde başlağan sorğusı üç kün devam etti. B.Çobanzade teşkilâtlarınıñ faaliyeti aqqında keniş bilgi berdi. Şunı B. Çobanzadeniñ taxqiqat materiallarınen yaqından tanış olğan Adil Babayev böyle izalay: «Birinci sorğuda oña «añlatalar» ki, er şeyni aytsa, azat etecekler. Filologlar sadedil olalar, er şeyge işanalar. Oña köre de o, taxqiqatçınıñ ayneciligine işandı» (Babayev Adil, 2003:84).

Keniş dünyabaqışlı, Avropanıñ bir qaç memleketlerinde ömür sürgen, olarnıñ xususiy xızmet organlarınıñ sorğu-suallerini cevaplandırğan, gizli ve siyasiy teşkilâtlarada olğan bir professornıñ böyle sadedil olması bizge işandırıcı körünmey. Bizimcesine, taxqiqatqa bergen cevabında öz cesaretini köstermeknen bir sırada, em de o, faaliyetleriniñ tarixini de yaza edi. Böyle tüşünmemiz iç de tesadüfi degil eken. Taxqiqatçılarğa öz cesaretlerini köstergen, cemiyetniñ nuqsanlarını söylegen qorqubilmez mubarezlerniñ cevaplarına 1930-ncı senelerdeki taxqiqat materiallarında sıq-sıq rastkeline.

Taxqiqat muddetinde B. Çobanzade 57 kere sorğuğa tutuldı. Ekseriyetni 2 ve ya 3 taxqiqatçınıñ alıp barğan sorğu-sualniñ 11-i 3 kün devam etti. 17—20, 23—25 aprelde ve 7 mayıstaki sorğularda Xalq İçki İşler Komissarınıñ muavini Gerasimov özü iştirak etti. Umumen, B. Çobanzadeniñ sorğusında o devirde ğaddarlığınen belli olğan Grigoryan, Ohanesov, Zıkov iştirak ettiler. Taxqiqat neticesinde 1021 saifelik bir cinaiy işi azırlanıldı.

Taxqiqattan belli ola ki, Bekir Çobanzade reberlik yapqan gizli teşkilâtnıñ terkibi yalıñız alimlerden ibaret degil eken. RSFSR Xalq Komissarlar Şurası reisiniñ muavini Rıskulov (*Qazax menşeli Turar Rısqulov 1920-nci senede Türkistan Merkeziy İcraiy Komitetiniñ yolbaşçısı, 1921—22-nci senelerde ise RSFSR Xalq Komissarlar Şurası yolbaşçısınıñ milliy meseleler boyunca muavini olıp çalıştı. O, 1938-nci sene 10 fevralde 43 yaşında qurşunlandı.*), RSFSR Merkeziy İcraiy Komitetiniñ sabıq kâtibi Sancar İsfandiyarov (*Qazax menşeli Sancar İsfandiyarov Almaata Tibb Universitetiniñ teşkilâtçısı ve ilk rektorı oldı. 1919—20-nci senelerde Türkistan SSR-niñ Sağlıq ve Topraq-Suv Xocalığı Naziri, Türkistan Kommunist partiyasınıñ mesül kâtibi, 1927—*

28-nci senelerde ise Moskvadaki N. Narimanov adına Şarqşınaslıq İnstitutınıñ rektorı, 1931—32-nci senelerde Qazaxıstan SSR Sağlıq Naziri ve diger vazifelerde çalıştı. O, 1938-nci sene 25 fevralde 39 yaşında qurşunlandı.), RSFSR Xalq Maarif Komissarı Jumangulov, Özbekistan K(b)P MK kâtibi Raximbayev (*Özbek menşeli Abdolla Raximbayev 1920-nci senede Türkistan MSSR MİK yolbaşçısı, 1922-nci senede SSSR MİK yolbaşçısı, 1934-37-nci senelerde ise Tacikistan SSR Xalq Komissarlar Şurasınıñ yolbaşçısı ve başqa vazifelerde çalıştı. O, 1938-nci sene 7 mayısta 42 yaşında qurşunlandı.*), Qırım MSSR Xalq Komissarlar Şurasınıñ yolbaşçısı Şugu Emirasan, Dağıstan MSSR Xalq Maarif Komissarı Taxo Godi, Qaraçay-Çerkez MSSR Merkeziy İcraiy Komitetiniñ yolbaşçısı Soltanmecid Efendiyev, Zaqafqaziya Sovet Fedarativ Sotsialist Respublikası Xalq Topraq Komissarı Dadaş Bünyadzade, Azerbaycan SSR Xalq Maarif Komissarı Mustafa Guliyev, Azerbaycan K(b)P Merkeziy komitetiniñ sabıq kâtibi Ruhulla Axundov ve başqaları da gizli teşkilâtnıñ azaları ediler. Taxqiqat zamanı Moskvada, Leningradda, Samarada, Heşterxanda (Astraxan), Saratovda, Ulyanovskiyde, Orenburgda, Donbasda ve Sibirde teşkilâtnıñ bölükleri olğanı belli ola (Bünyadov Ziya, 1993:92—93). Asılında şu bölüklerniñ faaliyeti aqqında yerli xususiy xızmet organlarında az-çoq malümatlar bar edi. Lâkin olar birde-bir tedbirlerni amelge keçirmege aşıqmağanlar ve yuqarıdan kerekli kösterişlerni beklegenler. Böyle bir kösteriş 1936-ncı senede berildi.

Yaşlığında sotsialistlerge meyil etken, Macarıstanda kommunistlernen bir safta olğan, sovet professorınıñ antisovet faaliyeti bugün de çoqlarına işançlı körünmey. Taxqiqat materialları ise onıñ dünyabaqışlarındaki deñişmelerge aydınlıq ketire. 3-5 marttaki taxqiqatta pantürkizm ideyasına İstanbulda tasil alğan yıllarda saip olğanını, 1925-nci seneden ise aksinqilâbi ruxta olğanını söylegen B.Çobanzade taxqiqatçınıñ «Siz mubarezeni nasıl tüşüne ediñiz?» sualine, «Men birincisi, Tatarıstan, Özbekistan, Türkmenistan, Qırım, Qazaxıstan ve Azerbaycan aksinqilâpçılarınıñ işini alâqalendirip, birleşken merkezden idarelemekni, ekinçisi emigratsiyada olğan pantürkist ruxtaki dairelernen bağ yaratmaqnı közde tuta edim. Şu cehetten C.Seydametke ve professor Köpürlüzadege umüt ete edim». Taxqiqatçınıñ «Şu tedbirlerni amelge keçirmek içün siz ne yapqansıñız?

sualine B.Çobanzade Bakuda yaratqan 5 aksinqilâpçı gruppadan ve şu gruppanıñ azalarınıñ faaliyetinden söz açtı (Babayev Adil, 2003:85-86).

Buyük alim, coşqun türkçü, ömürini esarette olğan türk xalqlarınıñ azatlığına bağışlağan Bekir Çobanzade 1937-nci sene 12 oktyabrde meslekdeşlerinen birlikte qurşunlandı.

Netice

Zaman B. Çobanzade ve onıñ meslekdeşleriniñ doğru yolda olğanını isbatladı. Sovetler Birligi yıqıldı, esarette olğan türk xalqlarınıñ bazıları mustaqillik qolda ettiler. Amma Bekir Çobanzadeniñ vatanı Qırım ise âle de burulmalar ve boranlar içindedir.

Azerbaycanda Bekir Çobanzadeniñ «Saylama eserleri»niñ 5 cılıtlığınıñ er birisi 25 biñ tirajnen neşir olunıp, respublikanıñ kitapxanelerine paylaştırıldı. Cıyıntıqqa manalı ve tolğun kiriş söz yazğan Memmed Adilov köstere ki, muelifniñ ana tilinde yazğan ve başqaları tarafından rus tiline tercimede neşir olunğan bazı maqalelerinde uslüp xatalarınıñ adden ziyade olması sebebinden olarnıñ bu neşirge kirsetilmesi şimdilik mesleat körülmedi (Adilov Memmed, 2007:13).

Baku Devlet Universitetiniñ Türk xalqları edebiyatı kafedrasınıñ mudiri Ramiz Asker Bekir Çobanzadeniñ bediiy eserlerini Azerbaycan türkcesine uyğunlaştırıp, keniş kiriş söznen birlikte neşir ettirdi. TÜRKSOY kitapxanesi seriyasından 2011-nci senede neşir olunğan birinci kitap «Saylama şiirler», 2012-nci senede neşir olunğan ekinçi kitap «Saylama bediiy eserler» adlana. Onıñ xızmeti 2012-nci sene Xalqara Bekir Çobanzade mukâfatına lâyiq körüldi.

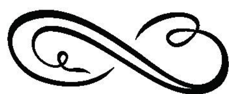
Qullanılğan edebiyat:

1. Adilov Memmed. (2007). Ön söz, Bekir Çobanzade «Seçilmiş eserleri» , «Şarq-Qarb» neşriyyatı, Bakı.
2. Babayev Adil. (1998). Bekir Çobanzade, Bakı.
3. Babayev Adil. (2003). Elimizin ve elmimizin soyqırımı (I kitab), Bakı Unversiteti neşriyyatı, Bakı.
4. Bünyadzade Ziya. (1993). Qırmızı terror, Azerneşir, Bakı.
5. Gahramanlı Nazif. (1994). Qarasubazardan olan professor, Bakı.
6. Asker Ramiz. (2011). Seçilmiş şeirler, Bakı.

7. Asker Ramiz. (2012). Seçilmiş bedii eserleri, Bakı.
8. Otar İsmail. (1999). Kırımlı Türk şairi ve bilgili Bekir Sıdkı Çobanzade, Lebib yalkın yayımları ve basım işleri A.Ş., Bakı.
9. Fazıl Riza, Nagayev Safter. (2001). Qırımtatar edebiyatınıñ tarixi (Qısqa bir nazar), Aqmescit.

(Mezkür maqale «Türkiyeniñ sesi» radiosında «Türk dünyasınıñ meşurları» rubrikasınen 2011-ncu sene 20 mayısta saat 10.35-de efirde seslengen «Bekir Çobanzade» yayını esasında azırlandı).

İLK QIRIMTATAR OPERA BESTEKÂRI — ASAN REFATOV

Özet (annotatsiya): Aqmescitteki Qızıl Asker klubında 1923-nci senede kösterilgen 3 perdeli, 6 şekilli «Çorabatır» operasınıñ bestekârı 21 yaşlı Asan Refatov edi. Qırımtatarlarnıñ ilk operası olğan «Çorabatır» ekinçi kere 1924-nci sene fevralde Qırım Devlet Dram Teatrinde kösterilgen soñ yasaq olundı.

Asan Refatov 1926-ncı senede muzıka tasili almaq içün Azerbaycanğa kelip, Konservatoriyanıñ bestekârlıq ve drijorlıq fakültetine qabul oldı. Orada Şarqta ilk opera yazğan Üzeyir Hacıbeyovnen yaqından tanış olıp, onıñ eserlerini menimsedi. 1928-nci seneden itibaren Konservatoriyanıñ nezdindeki muzıka mektebinde muzıka nazariyesinden derslerni alıp bardı.

Asan 1930-ncı senede Konservatoriyanı oqup bitirgen soñ, vatanğa qaytmadı, Bakuda çalışıp başladı. 1931-nci seneden Azerbaycan Konservatoriyasınıñ prorektorı olıp çalıştı. O, Bakuda yaşağan zaman İşçi — Köyli Teatrinde Riza Şövqiniñ «İleri» (1929), Hacıbaba Nezerliniñ «Yolda» (1930), Seyit Hüseynniñ «Kölge» (1932), Gavril Karnelliniñ «Efiler» ve «Pamuq berek» (1932), Azerbaycan Devlet Drama Teatrinde Cafer Cabbarlınıñ «Elmaz» (1931) ve M. Danilovnıñ «Qara suv» (çevirgeni: Bayramlı) (1931), Hüseyn Cavidniñ «Knyaz» (1934) pyesalarına muzıka yazdı.

1934-nci senede Azerbaycanda fars şairi Firdevsiyniñ doğğanınıñ 1000 yıllıq yubileyine bağışlanğan bir konkurs teşkil olundı. Asan Refatov şu konkursqa «Gave» operasınen qatıldı.

1934-nci sene 30 iyunde 32 yaşlı Asan Refatov Azerbaycan Bestekârlar İttifaqına yolbaşçı saylandı.

Qırım Merkeziy İcraiy Komiteti Asan Refatovnı 1935-nci senede tuvğan vatanına davet etip, Aqmesçitteki Tatar Muzıka Texnikumında oca olıp çalışmağa tayinledi. 1936-ncı senede Moskvada «Qızıl asker marşı», «Pioner marşı», «Qırım süitası» ve notqa köçürgen yırlarından «Eki puğa», «Armut dalda sallana» ve «Şompul» plastinkağa yazıldı. Aynı şu yılda onıñ «Toy devam ete» eseri Sovetler Birliginde ötkerilgen radio festivaline ve «Şüşter» süitası ise Azerbaycan Bestekârları Üzeyir Hacıbeyov ve Asef Zeynallınıñ eserlerinen birlikte Paris festivaline yollanıldı.

Asan Refatov, Bekir Çobanzade, Salman Mümtaz, Henefi Zeynallı,

Medine Giyasbeyli, Asiya Akimova, Alekber Adıgözelov, Rüstem bey Sultanov, İdris Hesenov, Ruhulla Axundov ve digerleri Sovetler Birligini yıqıp, Türk-Tatar xalqlarınıñ vahit mustaqil devletini — Vahit Turan Devleti qurmaq istegenleri içün 1937-nci senede aps olunıp qurşunlandılar.

Anaxtar sözler: *Asan ve Refatovlar ailesi, «Çorabatır» operası, Qırımda muzıka ayatı, Azerbaycan Bestekârlar İttifaqı.*

Kiriş

Rusiyeniñ esaretinde olğan xalqlar istiqlal mucadilesinde açıq ve gizli şekilde biri-birilerine qoltuta ediler. Bu durum Rusiye jandarmlarınıñ ve Sovet KGB xadimleriniñ de diqqatından çette qalmadı. Olar da xalqlarnıñ istiqlal kureşçilerine qarşı açıq ve gizli ceza tedbirlerini tetbiq ettiler. Xususen de, Türk-Musulman xalqlarınıñ ziyalılarını nezarette tuta ediler. Amma butün ağır ve qıyın şaraitlerğe baqmadan türk-musulman xalqları, ziyalıları da birleşip teşkilâtlar qura, biri-birilerine yardımlaşa ediler.

Qırımdan Bakuğa muzıka tasili almağa kelgen bir yaşnıñ — Asan Refatovnıñ qısqa vaqıt devamında mında Bestekârlar İttifaqınıñ yolbaşçısı vazifesine saylanması da böyle qarşılıqlı yardımlaşmalardan xaber bere edi.

Azerbaycan Bestekârlar İttifaqınıñ ilk yolbaşçısınıñ (Azerbaycan Bestekârlar İttifaqı, 1996:5-6) adı ve soyadı qaynaqlarda Asan Refatov, Hesen Rüfetov ve Gasan Rıfatov kibi yazıla. Yañlışlıq ilk baqışta körünip tura. Şu aynı ad ve soyadnıñ rus, Azerbaycan ve qırımtatar türkcelerinde imlâ variantlarından ileri kelgen çeşitliktir. Türkiyede, Azerbaycanda, İranda, İraqta yaşağan türkler **h** sesinden keniş faydalanğan olsalar, qırımtatarlar sözniñ ögünde **h** sesini qullanmaylar. Rus tilinde **h** sesi olmağanı sebebinden başqa tillerden kirgen sözlerde bu ses yerine köre **g** ve ya ***x*** sesi işletile. Oña köre Azerbaycanda, Türkiyede «Hesen», «Hasan» kibi çağırılğan ad qırımtatarlarda «Asan», ruslarda ise «Gasan», «Xasan» kibi yazıla ve aytıla (Hüseyinoğlu Ali, 2008:185).

Bugünki Azerbaycan oquyıcısına bir zamanlar Azerbaycan Bestekârlar İttifaqınıñ ilk yolbaşçınıñ qırımtatar olması meraqlı ve bir az da taacipli kibi körünip tura. Çünki azırda ilim, edebiyat, sanat, em de ictimaiy-siyasiy xadimlerimiz arasında qırımtatarlar yoqlar, olğanlar

ise yetekçiler sırasında degiller. Amma yaqın keçmişimizde ise Bekir Çobanzade, Xayri Aliyev, Fatime Qadri, Aziz Ubaydullin, Abdulla Şerifov, Hesen ve Âli Töreqlulovlar, Merziye Davudova ve başqaları eñ belli ve körümli Azerbaycan ziyalıları sayıla ediler. İç kimse de olarnıñ diger türk xalqlarınıñ vekilleri olıp da Azerbaycanda çalışmalarına, şan-şuret qolda etmelerine taaciplenmeydiler. Qırımdan, Kazandan, Astraxanden, Samarqanttan, İstanbuldan ve başqa şeherlerden ziyalılar kelip Azerbaycanda jurnalistlik, doktorluk, ocalıq, aktyorlıq, muxendislik faaliyeti köstergenleri kibi, Âli bey Hüseynzade, Âhmed bey Ağaoğlu, Seyid Rza Âlizade, Mehemmedemin Resulzade ve başqaları da Türkiyede, İranda, Özbekistanda ve i. memleketlerde gazetler açıp, teatr temaşalarnı teşkil yapıp, oca, ekim, muxendis olıp çalıştılar (Şamil Ali, 2008: 58).

1. Asan Refatovnıñ balalığı ve yaşlığı

Azerbaycanda aliy tasil alğan, çalışqan, muzıka eserlerini yaratqan ve bestekârlar ittifaqınıñ yolbaşçısı vazifesine qadar köterilgen Asan Refatovnıñ babası Mamut ağa yalıñız yaşağan yeri Bağçasarayda degil de, bölgede de bilimli, yañılıqçı, vatanperver bir insan kibi belli edi. Şuña köre de onı 1890-ncı senelerde açılğan «Qaytaz ağanıñ usuli-cedid (yañı usul) mektebi»nde çalışmağa davet etken ediler. Mamut ağa sadece olaraq balalarğa ders bermeknen kifayetlenmey edi. O, mearetnen santur çalğanından, aynı zamanda balalarğa muzıka aletlerinde çalmaqnı da ögrete edi. 1902-nci sene 19 dekabrde Mamut ağanıñ qorantasında dünyağa köz açqan oğlan balanıñ adını Asan qoydılar. Babası qamıştan yasağan muzıka aletlerini 3-4 yaşındaki oğluna bere edi. Şu oyunçaqlar küçük Asannıñ kelecek ömür yolunı belgiledi (Bektöre Yalqın, 1993:17-19, №3).

Asan ilk tasilini babası ders bergen mektepte alğan vaqıtında qardaşları ve qomşu balalarınen birlikte küçük muzıka programması azırlay ediler. Bir az ösken soñ ise telli instrumental aletlerde, hatta pianinoda çalmaqnı becerip oldı. İlk notnı kemane (skripka) çalğan ağası Midattan ögrenip aldı.

1893-nci senede doğğan Midat Qırımda gimnaziyanı oqup bitirdi. Ösmürliginden ilimge, edebiyatqa, muzıkağa buyük meraq kösterdi. 16 yaşındaken Nikolay Gogolnıñ «Taras Bulba», Lev Tolstoynıñ «Ölüm», «Ayat felsefesi», 1912—1913-nci senelerde «Anna Karenina», «Canlı

meyit» eserlerini ana tiline çevirdi. 1908-nci senede tasilini devam ettirip, uquqiy bilgilerge saip olmaq maqsadınen İstanbulğa bardı. Lâkin anda jurnalistikağa ve ictimaiy-siyasiy işlerge buyük meraq kösterdi. Birinci Dünya Savaşı başlağan soñ Qırımğa qaytıp kelmege mecbur oldı. Mında bolşeviklerle sıq bağ tuttı. «Rusiyede siyasiy partiyalar» kitabını yazıp, 1918-nci senede Aqmesçitte neşir ettirdi. Qırımda bolşeviklerniñ qırımtatar tilinde «Emekdar xalq» adlı gazetini de ilk kere Midat neşir ettirdi (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:257).

Asan ağası Midattan çoq şeyler ögrense de, onıñ solçu baqışlarınen razılaşmadı. Bağçasarayda İdadiye mektebi adınen belli olğan gimnaziyada oquğanda Asan milliy muzıkanı notlarğa köçürmeknen kifayetlenmedi, «La Traviata», «Aida», «Karmen» operalarınıñ ve rus bestekârlarınıñ klassik eserleriniñ partiyalarını yazıp, özüniñ teşkil etken orkestrde seslendire edi. 16—17 yaşlı ösmürniñ muzıkanı nota köçürmesi, orkestrni ustalıqla idarelemegi, muxtelif muzıka aletlerinde, xususen de klarnette mearetnen çalması yalıñız tamır xalqnı degil de, mında raatlanmağa kelgen musafirlernin de diqqatını özüne celp etti. Şu sebepten Bağçasarayda teşkil olunğan bayram şeñliklerine, çeşit meclislerge onı davet ettiler.

Bağçasarayğa raatlanmağa kelgen muzıkacılarnıñ çıqışları, xususen, Azerbaycandan barğan teatr ve muzıka kollektivleri qırımtatar seyiricileri tarafından quvançnen qarşılana edi. Qırımlı ziyalılar, iş adamları Moskva, Peterburq şeherlerine, Avropa memleketlerine ziyaretleri zamanı anda opera ve simfonik orkestrlerniñ konsertlerini seyirete ediler. Milletniñ medeniy inkişafına bu tedbirlerniñ küçlü tesir köstergenine şaat ola ediler.

2. «Leyli ve Mecnun»nıñ tesirinden yarañgan ilk qırımtatar operası «Corabatır»

1908-nci sene yanvarde Bakuda Üzeyir Hacıbeyovnıñ «Leyli ve Mecnun» operasınıñ temaşağa qoyuluvı tek Rusiyedeki türk-musulmanlarınıñ degil de, em de butün Şarqnıñ bir çoq xalqlarınıñ quvançına sebep oldı. Qırımtatarlar da Azerbaycanlılarnıñ teatr ve opera temaşalarınen tanış ediler.

Qırımtatarlar «Çorabatır» xalq destanınen daima ğurur duyğanlar. Belli ziyalı, tarixçi-etnograf Osman Aqçoqraqlı butün türk dünyasında, xususen de, qıpçaqlar arasında daha da meşur olğan «Çorabatır» xalq

destanı mevzusında opera yazmaqnı Asan Refatovqa mesleat kördi (Bek-töre Yalqın, 1993:17—19, № 3).

Şu zaman Asan orta mektepni yañıca oqup bitirgen, iç bir muzıka tasili almağan 18 yaşında bir yaş edi. Oña libretto yazmaqta, orkestr yaratmaqta ve ğayrı işlerde yardım kösterecek bir kimse yoq edi. Böyle bir vaqıtta operanıñ librettosını yazmaqta şair, dramaturg Osman Aqçoqraqlı genç Asanğa yardımçı oldı. Asan bu işniñ ağırlığını añlasa da, vatandaşlıq boyun-borcını yerine ketirmege tırıştı. Milliy muzıkadan yararlanıp, klarnetni esas bilip, ilk qırımtatar operasını yazmağa başladı.

Vrangelniñ reberlik etken rus arbiyçileri — beyazgvardiyacılar milliy azatlıq areketınde faal iştirak etken, bolşeviklerniñ «Musulman sektsiyası»nıñ yetekçileri Midat Refatovnı ve Xasan Urmanovnı meslekdeşleri Reşit Asanov, Useyin Sakayev, Abdulla Baliçiyev ve Yevgeniya Jigalinle birlikte 1920-nci sene 21 aprelde qurşunladılar (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:258).

Bölgede buyük qarışıqlıq yarandı ve Qırım kureş meydanına çevirilip, er şey biri-birine qarışıp ketti. 1921-nci senede açlıq yarımadanı sarıp aldı ve Asan ağır xastalandı. Bu sebepten de «Çorabatır» operasınıñ yaranması bir muddet uzanıp qaldı.

Asan 1922-nci senede Aqmesçitteki Totaykoy Tatar Texnikumında muzıka ocası olıp çalıştı. Çoqqa barmadan mında nefesli orkestr yarattı (İsmail Otar, 1996:3, № 17). Kündüzleri muzıka derslerni alıp barğan, geceleri ise yañı-yañı muzıka eserleri yazğan Asan Refatov qısqa zamanda «Totaykoy marşı», B.Çobanzadeniñ şiirine «İgid marşı», Şevqi Bektöre-nin şiirine «Qış kününde dilegim», Umer İpçiniñ sözlerine «Yaş bülbül-çik» yırlarını, em de «Leyli ve Mecnun», «Tair ve Zöre» dramalarına, A.S. Puşkinniñ «Bağçasaray çeşmesi» (qırımtatarcasına çevirgen: Osman Aqçoqraqlı) poeması esasında azırlanğan temaşağa da muzıkalar yazdı.

Evinde pianinosı bile olmağan yaş bestekâr klublardaki, mekteplerdeki aletleden faydalanıp, temaşalarğa muzıka yazmaqnen kifayetlenmedi. O, icadını devam ettirip, «Çorabatır» operasını yazıp bitirdi. Bir çoq manialarğa — muzıka aletleriniñ, peşekâr kadrlarnıñ, dekorlarnıñ ve i. yetişmemezligine baqmadan, 3 perdeli, 6 şekilli opera 1923-nci sene sentyabrde Aqmesçitteki Qızıl Asker klubunda temaşağa qoyuldı. Qı-rımtatar muzıka tarixinde birinci opera olğan «Çorabatır» xalqnıñ coşqun sevgisi ve alğışlarınen qarşılanıp alındı. Professor Bekir Çobanzade

temaşa aqqında yazdı: «Şu qırımtatar sanatı tarixinde ilk körülgen eñ küçlü, eñ sevimli medeniy, siyasiy vaqiye oldı. Eserniñ muelifleri Osman Aqçoqraqlı ve Asan Refatov bunıñnen xalqnıñ medeniy ayatında silinmez izler qoydular» (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:231).

1924-nci sene fevralde Qırım Devlet Drama Teatrinde «Çorabatır» operası ekinçi kere sanağa qoyuldı. Kommunist reberligi operanıñ özüne çoqlu seyirici celp etkenini, xalqnıñ rağbetini qazanğanını, insanlarda vatanperverlik, milliy duyğular oyatqanını añlap ğayet raatsızlandılar, eserniñ seyir etilmesine qarşı bir sıra manialar yarattılar.

1924-nci senede Sovetler Birligniñ bir çoq yerlerindeki kibi, Qırımda da etnografik ve arxeologik bir ilmiy teşkilât quruldı. Şu teşkilâtnıñ faaliyetinde professorlardan Başkirov, Gorozdin, Kaylanskiy ve qırımtatar alimlerinden Osman Aqçoqraqlı, ressam Useyn Bodaninskiy, Muxtar Xayreddinov, Bilâl Cebbar, Asan Refatov ve başqaları yaqından iştirak ettiler. 1925-nci senede Useyn Bodaninskiyniñ reberliginen teşkil olunğan etnografiya ekspeditsiyasınada iştirak etken Osman Aqçoqraqlı Sudak rayonnıñ Qapısxor köyünde XVII asırda yaşap yaratqan şair Canmuxamedniñ 1892 satırlıq «Toğaybey» eseriniñ qolyazmasını qolda etti (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:229). Asan Refatov ise çoqlu sayda folklor numünelerini, xalq yırlarını, manelerni toplap, nota köçürip yazdı. 1932-nci senede olardan yalıñız 150-ni bastırmağa muvafaq oldı.

Asan Refatov 1926-ncı senede muzıka tasili almaq maqsadınen Azerbaycanğa bardı. Baku Konservatoriyasınıñ bestekârlıq ve dirijorlıq fakültetinde Boris Karagiçyevniñ sınıfında muzıka nazariyesinden ders aldı. O, Üzeyir Hacıbeyovla yaqından tanış olıp, onıñ yaratıcılığını terenden ögrendi. 1928-nci seneden itibaren Konservatoriyanıñ nezdindeki muzıka mektebinde nazariyeden derslerni alıp bardı. Onıñ talebeleri arasında Gara Garayev, Cevdet Hacıyev, Tofig Guliyev, Sâid Rüstemov kibi körümli bestekârlar yetişti.

Asan Konservatoriyada oquvnen yanaşı, aynı zamanda icadını da muvafaqiyetnen devam ettirdi. Küçük kölemli eserlernen bir sırada, temaşalarğa da muzıka besteledi. «E.T.» imzalı muelif «Kommunist» gazetiniñ 1929-ncı sene 26 mayıs sayındaki «Şarq kontserti» maqalesinde yazğan edi: «Eki kün evel Devlet Konservatoriyası tarafından tertip olunğan Şarq kontserti butün köstericilerimizni isbatlayıcı delildir. Şu kontsertte Konservatoriya professorlarından Karagiçyev, Aysberg,

Hacıbeyli, Mailyan ve konservatoriyanıñ talebelerinden Zeynalov ve Refatovnıñ eserlerinden bazı parçalar çalındı» (E.T., 1929:26 Mayıs).

Ü. Hacıbeyovnıñ reberliginen keçirilgen bu kontsertten bir ay soñ, 27 iyunde Konservatoriyada B.V.Karagiçyevniñ talebeleri A.Zeynallınıñ, G.Bruşteynniñ, A.Refatovnıñ ve N.Karnitskiyniñ Azerbaycan xalq muzıkası esasında azırlağan eserlerden ibaret kontsert keçirilgen edi (Azerbaydjanskaya Gosudarstvennaya Konservatoriya, 1972:59).

Asan Refatov 1930-ncı senede Konservatoriyada oquvnı bitirse de, vatanğa qaytuvğa aşıqmadı. 1931-nci senede onı Konservatoriyanıñ prorektorı tayinlediler. Yaş bestekârğa şu buyük işanç edi. O, Bakuda bulunğan vaqıtta İşçi-Köyli Teatrinde Riza Şövqüniñ «İleri» (1929-ncı sene, 22 aprel), Hacıbaba Nezerliniñ «Yolda» (1930-ncı sene, 2 dekabr), Seyid Hüseynniñ «Kölge» (1932-nci sene, 6 noyabr), Gavril Karnelliniñ «Efiler» ve «Pamuq berek» (1932-nci sene), Azerbaycan Devlet Drama Teatrinde Cafer Cabbarlınıñ «Elmaz» (1931-nci sene, 13 aprel) ve M. Danilovnıñ «Qara suv» (tercime etken: Bayramlı) (1931-nci sene, 19 fevral), Hüseyn Cavidniñ (Rasizade) «Knyaz» (1929-nci sene, 17 noyabr) temaşalarına muzıka besteledi. Hüseyn Cavid Asan Refatovnıñ yazğan muzıkasından o qadar ilxamlanğan ki, «Knyaz» eserini opera şekiline salmaq içün «Deli knyaz» adlı libretto yazdı ve şunıñnen bağlı M.F.Axundov adına Azerbaycan Devlet Opera ve Balet Teatrinde çalışqan Sultan Dadaşovnen bir qaç kere körüşip, mesleatlaştı (Memmedli Gulam, 1982:228).

Şu devirde fars şairi Firdevsiyniñ doğğanınıñ 1000 yıllıq yubileyine Azerbaycanda da ciddiy azırlıq işleri körüldi, eserleri tercime olundı, «Şahname» mevzusında çeşit musabaqalar ötkerildi. Asan da bu musabaqa içün «Gave» operasını yazdı. Azerbaycanlı araştırıcı Amin Abid bu aqta yazğan edi: «Soñ senelerde Asan Refatov «Gave»niñ asılından faydalanmaq şartınen opera şeklinde destelemege başlap, onıñ bazı parçalarını azırlağandır» (Abid Emin, 1934:105).

«Kommunist» gazeti 26 sentyabr 1932-nci senede 226-ncı sayındaki bir ilânda yazğan edi: «M.F. Axundov adına Buyük Devlet Opera Teatri Türk Sektorınıñ, 1932—1933-nci yıl mevsimi.

...Yañı operalar: «Koroğlu», «Sefa», «Gave»

...Kompozitorlar: Hacıbeyli, Magomayev, Zeynallı, Refatov». («Kommunist» gazeti, 1932, 26 sentyabr).

«Kommunist» ve «Bakinskiy raboçiy» gazetleri 1933-nci sene 25 iyulde Baku teatrleriniñ 1932-1933-nci yıl temaşa mevsimi işleri boyunca muşavere çağırğanı aqqında böyle yazğan edi: «Meselenen bağlı Maarif Komissarı Cuvarlinskiy maruza yapacaq. Bediiy issege aşağıdaki arqadaşlar çağıralar: Âli Kerimov, M. Magomayev, Ordubadi, Bülbül, Ü. Hacıbeyov, A. Refatov, Afrasiyab…» («Kommunist» gazeti, 1933 s., 24 iyul).

1934-nci senede A.Refatovnıñ ayatında eñ önemli bir adise olıp keçti. Şu yılnıñ 30 iyunde keçirilgen tesis toplaşuvında 32 yaşlı Asan Refatov Azerbaycan Bestekârlar İttifaqınıñ yobaşçısı, N. Karnitskiy (muavin), B. Çebanenko (mesül kâtip), G. Bruşteyn (icadiy bölükniñ mudiri), A. İtâkov, M. Krişţul, N. Tağızade ise teftiş komissiyasına aza saylandılar. 1935-nci sene 15 mayısta keçirilgen toplaşuvda Azerbaycan Bestekârlar İttifaqınıñ yolbaşçısı Asan Refatov esabatnen çıqışta bulunıp, faaliyet köstergen vaqıtta 14 toplaşuv, 16 muşavere keçirilgenini qayd etti.

1935-nci sene 19 iyulde Azerbaycan Bestekârlar İttifaqınıñ esabat saylav toplaşuvı ötkerildi. İdare eyetine Â. Kerimov (yolbaşçı), Ü. Hacıbeyov (muavin), A. Refatov, M. Magomayev, K. Çernetsov ise İttifaqqa aza saylandılar (Azerbaycan Bestekârlar İttifaqı, 1996:5—6).

3. Qırımğa davet ve ağır künler

Qırım Merkeziy İcraiy Komiteti Asan Refatovnı 1935-nci senede vatanğa davet etti. Şu davetni memnünkiknen qarşılap alğan Asan Refatov çalışmaq ve icadını devam ettirmek maqsadınen tuvğan yurtuna qaytıp keldi ve Aqmesçitteki Tatar Muzıka Texnikumında oca olıp çalıştı. Lâkin onıñ semereli çalışıp, icat etmesi içün yeterli derecede şaraitler yaratılmadı. Bakudan Qırımğa qaytqan soñ, anda qazanğan paranıñ bayağı bir qısımını muzıka aletlerini satıp almağa, yerleşken musafirxaneniñ bir odasınıñ kirada oturmasına masraf etti. Keçinişi ağır olsa da, xalqına xızmet etmek istegi onıñ ilxamını söndüralmadı. Ders keçmeknen yanaşı, yaratıcılığınen de faal oğraştı. Qısqa bir vaqıt devamında Yusuf Bolatnıñ «Toy devam ete», «Nesredin oca», İlyas Tarxannıñ «Ucum» pyesalarına muzıka bestelemeknen yanaşı, qırımtatar xalq yırlarınıñ muzıkasını da nota köçürip aldı. Eveller nota köçürgen yırlar uzerinde yañıdan çalışıp başladı, olarnı aranjiman yaptı. Butün bular onı xalq muzıkası esasında «Qırım süitası» adlı klassik eserini yazmağa aveslendirdi.

1936-ncı senede Moskvada azırlanğan plastinkağa Asan Refatovnıñ «Qızıl asker marşı», «Pioner marşı», «Qırım süitası» kibi eserleri ve nota köçürip alğan xalq yırlarından «Eki puğu», «Armut dalda sallana» ve «Şompul» kirsetildi. Bu onıñ eserleri yazılğan ilk ve soñ plastinka oldı. Şu yıl onıñ «Toy devam ete» eseri Sovetler Birliginde keçirilgen radio festivaline ve «Şüşter» süitası ise Azerbaycan Bestekârlar İttifaqı tarafından Üzeyir Hacıbeyovnıñ ve Asef Zeynallınıñ eserlerinen birlikte sentyabr ayında Pariste ötkerilgen festivalge yollanıldı.

Qırımda em de Özbekistanda guzel ve cazibeli sesi, yüksek aktyorlıq beceriginen şuretlengen Sabirye Erecepova şu künlerni xatırlavlarında böyle tasvirley: «O devirde maña çoq yardım etken Reşat ağanıñ (Reşat şu devirde Qırım radiosınıñ muzıka redaktsiyasına yolbaşçılıq yapqan edi — A.Ş.), babası Mamut efendiniñ, qardaşı Asan Refatovnıñ bizim milliy muzıka medeniyetimizniñ tarixinde muim yeri bar. Reşat ağa özü ğayet istidatlı adam edi, butün qırımtatar yırlarını, xususen de Bağçasaray etrafınıñ yırlarını mukemmel bile edi. Özü guzel mandalina çala ve yırlaydı. Menim yırlamağımğa onıñ coq faydası oldı. Birincisi, Reşat ağa bizim edebiy tilimizni terenden bile edi. Menim tilimniñ ve diktsiyamnıñ doğrultuvında o, emiyetli derecede rol oynadı. Men Reşat ağadan çoqlu sayda Bağçasaray yırlarını ögrenip aldım.

Reşat ağanıñ babası Qırımnıñ eñ usta santurçısı edi. Santur özbek xalqınıñ çan degen muzıka aletidir. Mamut efendi santurnı ustalıqnen öyle çala edi ki, işitkenler onıñ mearetine ayretlene ediler, onıñ ustalığını unutıp olamazdılar...

1936-ncı senede men Moskvağa Umumittifaq Radio Festivaline Qırımdan yırçı kibi bardım, anda taqdirlengenler sırasında oldım. ...Kontsert Çaykovskiy adına kontsert zalında olıp keçti. Kontsertte men Asan Refatovnıñ veolençel, pianino ve menim sesim içün işlenilgen «Eki puğu» yırını ve «Noğay beytleri»ni yırladım. Bu kontsert menim xatıramda ebediy yer aldı» (Erecepova Sabriye, 1995:68).

Sabriye Erecepovanıñ tasvirlegen şu kontsertte Asan ve Reşat Refatov ağa-qardaşları, Mamut Nedim kibi Qırımnıñ belli muzıkacıları da iştirak etken ediler. Şunı da xatırlatmaq kerek ki, Reşat da Bakuda aliy tasil aldı ve Qırımğa qayttı. KGB-niñ taxqiqat materiallarında onıñ da adı SSSR-ni yıqıp Vahit Türk-Tatar Devleti qurmaq istegenlerniñ sırasında tez-tez añıla (Babayev Adil, 2003:88).

Asan Refatov xalq efsanesi esasında «Arzı qız» adlı opera yazmağa başladı. Üzeyir Hacıbeyov «Koroğlu» operasını Buyük Oktyabr Sotsialist İnqilâbınıñ 20 yıllıq yubileyine bağışlağanı kibi, Asan da onıñ tutqan yolunı devam ettirip, «Arzı qız» operasını yaza edi. 1937-nci sene 24 aprelde texnikumda keçirilgen bir toplaşuvda o, ders yılında yapılğan işlerden aytıp keçerken söylegen edi: «Arzı qız» operasını yazıp bitireyatım. Qısmet olsa, Oktyabr bayramı künlerinde sanağa qoyulacaq eken».

Lâkin afsuslar olsun ki, onıñ bir çoq arzuları kibi «Arzı qız» operasınıñ sanağa qoyuluvı da amelge keçip olamadı. Şu toplaşuvdaki talebelerden birisi: «Refatov bizge Sovet gazetlerni oquvnı yasaqlay... Opera yazmağa başqaları da tapılır...» kibi iddialı ve ittixamlayıcı bir çıqış yaptı. Bu toplaşuvdan üç kün soñ ağa-qardaş Refatovlarnıñ aps olunması, toplaşuvnıñ evelceden qararlaştırılğanına delâlet ete edi.

Çünki artıq Sovetler Birliginiñ er yerind kutleviy apsler başlanğan edi. Rusiyeniñ esreti astındaki türk-tatar xalqlarını azat etip mustaqil devletlerini yaratmaq istegen teşkilâtnıñ azalarınıñ çoqusı artıq aps olunğandı. Kislovodskte aps olunıp Bakuğa ketirilgen professor Bekir Çobanzadeniñ 12493 saylı taxqiqat materialında «aps olunğan künge qadar men (B. Çobanzade — A.Ş.) aksinqilâbi, milletçi movqede turğanım ve SSSR-den ayırılmaq şartınen türk-tatar xalqlarınıñ vahit mustaqil devlet şeklinde birleşmesi (Vahit Turan Devleti) maqsadını qarşığa qoyğanım» kibi ifadesi de bar. 1937-nci sene 16 fevralde tergevciniñ «Siz daha kimlernen bağ tutqandıñız?» sualine cevabında o, 1929-ncı seneden bestekâr A.Refatov, 1925-nci seneden Yaqup Zeki, Salman Mümtaz, Henefi Zeynallı, Medine Giyasbeyli, Asiya Akimova, 1930-ncı seneden Âlekber Adıgözelov, Rustem bey Sultanov, İdris Hesenov, 1933-nci seneden Ruhulla Axundov ve başqalarınen birlikte mubarezelerini devam ettirgenini söylegen edi (Bünyadov Ziya, 1993: 91, Babayev Adil, 2003:87).

Yalıñız Azerbaycanda degil de, SSSR-niñ diger yerlerinde olğanı kibi Qırımda yaşağan milletçiler de repressiyanıñ amansız pancasından qurtulıp olamadılar. 1937-nci sene 27 aprelde Asan ve Reşat ağa-qardaşlarnı burjua millietçisi ve xalq duşmanı dep aps ettiler. Olarnıñ butün eserlerini müsadere (konfiskatsiya) yapmaqnen kifayetlenmediler, 1938-nci sene 8 avgustta 78 yaşlı babaları Mamut ağanı da aps ettiler.

Professor Bekir Çobanzade 1937-nci senede taxqiqat zamanı Sovet ukümetine qarşı mubareze alıp barmaq içün 5 gruppa teşkil olunğanını söylegendi. Bu gruppalarnıñ biri Bakuda tasil alğan Qırımlı talebelerden ibaret olğandı. Gruppağa Bekir Çobanzade reberlik yapqandı. Olarnıñ arasında Kürkçü Hüseyn, Toplu Osman, İsmail Ametov, Ennan Abduraman, Aqmolla Tanabeyli, Tarki Zeki ve başqalarınen yanaşı, Qırımda — Simferopolda oca olıp çalışqan Reşat ve Asan Refatovlarnıñ da adı añıla (Babayev Adil, 2003:88).

Lâkin şu apslernen de Refatovlar qorantasınıñ meşaqatları bitip tükenmedi. Taqip ve tazyıqlarğa çıdalmağan anaları Fatime Refatova 1943-nci senede ağır xastalıqtan soñ vefat etti. Bir yıldan soñ ise qız qardaşları Ayşe Refatovanı Özbekistanğa sürgünge yolladılar.

Netice

Böyleliknen, Qırımda maarif ve medeniyetni darqatıp, onıñ semereli inkişafına ömür ve seylerini bağışlağan daha bir qoranta mustemlekeçilerniñ amansız amellerinen zorbalıqlarğa, meşaqatlarğa oğratıldı. Qorantanıñ soñ taliyi ağrılı facianen neticelendi.

Şu qorantanıñ Azerbaycanla bağlılığı ise alâ de butünley aydınlaşmay tura. Araştırıcılar faal bolşevik olğan Midat Refatovnıñ Azerbaycanda milliy degerlerni, türk birligini tebliğ etken «Şelâle» jurnalınıñ (19.01.1913 — 21.03.1914) neşirine yardımçı olğanını qayd eteler (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:257). Şu qorantağa yaqın olğan, Asan Refatovnen birlikte bir qaç eserni temaşağa azırlağan Osman Aqçoqraqlı 1934-nci senede milletçilikte ittixamlanıp, pedagogika institutından çetleştirilip, taqip olunğan vaqıtta, o da Bakuğa qız qardaşınıñ yanına bara (Fazıl Riza, Nagayev Safter, 2001:231).

Butün bular onı köstere ki, Asan Refatov muzıka tasili almağa kelgenden evel de bu qorantanıñ Azerbaycannen sıq bağları olğandı. Yazıqlar olsun ki, körümli sanatkârnıñ xızmetleri kerekli seviyede qıymetlendirilmegen, faaliyeti ve icadı semereli tetqiq etilip, tebliğ olunmağandı. Azerbaycan Konservatoriyasına bağışlanğan balaban bir kitapta onıñ adı üç yerde — 58, 64 ve 68-nci saifelerde añılğandı. Meger şu prorektor çalışqan, bestekârlar ittifaqına yolbaşçılıq yapqan, temaşalarğa muzıka yazğan, opera bestelegen, muzıkacılar azırlağan

insanğa qarşı aqsızlıq degilmi?! (Azerbaydjanskaya Gosudarstvennaya Konservatoriya, 1972).

Qullanılğan edebiyat:

1. Abid Emin. (1934) Firdovsi «Şahname» saylanğan destanlar, «Azerneşir», Bakı.

2. Azerbaycan Bestekârlar İttifagı (1934—1994). (1996). «Seda» neşriyyatı, Bakı.

3. Azerbaycan teatrının salnamesi. (1983). II qısım (1920—1930), «Yazıçı» neşriyyatı, Bakı.

4. Babayev Adil. (2003). Elimiznin ve ilimimiznin soygırımı (I kitap), «Bakı Universitetinin neşriyyatı», Bakı.

5. Bektöre Yalqın (1993). Asan Refat («Qırım» üç aylıq fikir ve kültür jurnalsi, № 3).

6. Bünyadov Ziya. (1993). Gırmızı terror. Azerbaycan devlet neşriyyatı, Bakı.

7. Erecepova Sabriye. (1995). Menim enişli-yoquşlı yollarım, «Tavriya» neşriyatı, Aqmesçit.

8. «Hücum» jurnalı. (1930—1932).

9. Kerimov İngilab. (1969). Sovet Azerbaycanının genclik teatrı, Bakı.

10. «Kommunist» gazeti .(1932). 26 sentyabr, № 226.

11. «Kommunist» gazeti. (1933). 24 iyul, № 170.

12. Memmedli Gulam. (1982). Cavid ömrü boyu, heyatı ve yaradıcılıq salnamesi (1882—1941), «Yazıçı» neşriyyatı, Bakı.

13. Otar İsmail. (1996). Qırımda Totayköy Pedagogika texnikumı aqqında. («Qırım» üç aylıq fikir ve kültür jurnalsi № 17).

14. Fazıl Riza, Nagayev Safter. (2001). Qırımtatar edebiyatınıñ tarixi. (Qısqa bir nazar), Aqmesçit.

15. T.E. (Tahir Esad) (1929). Şarq konserti. «Kommunist» gazeti, 26 may, № 119).

16. Азербайджанская Государственная Консерватория имени Узеира Гаджибекова. 1921—1971. (1972) Составитель, Э.Г. Аббасова, Д.Х. Данилов, Л.Б. Карагичева, К.К. Сафар-Алиева. Азербайджанское Государственное Издательство, Баку.

(Mezkür maqale Azerbaycandaki «Yom»(Türk dünyası medeniyet dergisi-çeriklik Yaz. 2008-nci sene, №9, saife 8—14, «Muzıka dünyası» (2008-nci sene, № 1—2, saife 58—61, Dağıstandaki «Вестник Тюркского

Mupa». 2009-nci sene, № 1, saife 95—101 jurnallarında, Türkiyedeki «Avrasya Qurumı simpozium bildiriler (Hazırlayan Hayrrettin İvgin, Anqara, 2008-nci sene saife 185—190) kitabındaki, ve Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turkish, ZfWT (Vol 1, No1 (2009) saife 83—92) saytındaki maqaleler ve konferentsiya maruzam esasında azırlandı.)

P.S. Asan Refatov aqqında maqalem derc olunğan soñ Zafer Karataydan aşağıdaki mektüplerni aldım.

Hürmetli Âli bey!

«Emel» jurnalsinin gelecek sayılarından birine sizin Asan Refat hakkındakı makalenizi basmayı arzu ediyoruz. Eger uyğun görur de o makalenizin Turkiyedeki latin alfabesindeki halını yollayabilirmisiniz?

Aslında Azerbaycan-Kırım münasebetleri ve Azerbaycanda yaşamış Kırım Türkü ziyalıların işleri ve takdirleri bizim ep ilgimizi çekiyor... Bu mevzuda baska yazılar var midir? «Emel»in 230 sayısın postaya verdik Bir kaç güne elinizde olur…

Başka isteyenler olur ise adreslerini bize bildirmeleri yeterli...

Türkiyeden ve Kırımdan istediginiz bir sey olursa lutfen bildiriniz. Bekir Çobanzade yarışması hakkında malumat yollamıştım...

Bu vesileyle yeni senenizi de tebrik ederim. Yeni sene de Allah size sağlık ve kaleminize güc küvvet versin...

Selam ve ürmetlerimle Zafer Karatay.

14 Aralık 2010

Hürmetli Âli bey!

Çok-çok tesekkür ederim. Dün akşam dernekte Saim bey ile sizi andık. O yazınızı (Âli Sengerli hakkında yazmış olduğum makaleni — A.Ş.) «Bahcesaray»a koymayı arzu edir. Asan Refat makalenizi de «Emel» de nesir edecegiz.

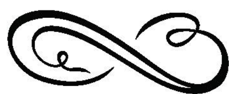
Merak etmeyin bundan sonra yazıda gözden kaçanları düzeltirik.

Bir kere daha yeni yılınızı tebrik ederim. Saglıgınız hep güzel, kaleminiz ve beyniniz hep islek olsun…

İstanbuldan samimiy selam ve sayğılarımla Zafer Karatay

20 Aralık 2010

SANAT
DÜNYASINIÑ
FEDİYLERİNDEN

Azerbaycan teatr sanasınıñ Cülyettası — Fatime Qadri

Rusiye Qafqaznı basıp alğan soñ, bölgeni tarixen anâneviy bağları olğan Şarq memleketlerinden çetleştirmek içün bir sıra tedbirlerni amelge keçirmege başladı. Xususen, musulmanlarğa daha ziyade nezaret etip, olarınıñ Gacarlar ve Osmanlı devletlerinen bağlarını maxdutlaştırmağa areketlendi. Bölgede Rusiyeniñ tesirini küçlendirmek ve akimiyetke sadaqatnen xızmet yapacaq küçük memurlarnı azırlamaq içün mektepler açtı, asılzadelerniñ balalarını arbiy mekteplerge qabul etti, rus medeniyetiniñ tebliğine xususiy diqqat ayırdı.

Butün bular tamır xalqlarınıñ milliy ziyalılarınıñ yetişmesine de elverişli şarait yarattı. Avropa tarzında mektepler, teatrler, kontsert sarayları, parklar, raatlıq yerleri yaratıldı. Azerbaycan dramaturgı M.F. Axundov 1850—55-nci senelerde Şarqta ilk kere Avropa tarzında teatr eserlerni yazdı. Lâkin şu eserlerni sanalaştıracaq rejissorlar, sanada oynaycaq aktyorlar yoq edi. Baku gimnaziyasınıñ ocası Hesen bey Zerdabi-Malikov öz şegirtleriniñ iştiraginen ilk kere 1873-nci sene Novruz bayramı künlerinde M.F. Axundovnıñ komediyalarını sanalaştırmaqnen Azerbaycanda Avropa tarzlı teatrniñ temelini qoydı.

Lâkin bayağı yıllar devamında teatrlerde ve operada qadın rollerini oynağan aktyorlar bulunmadı. Mına şu sebepten de erkekler qadın rollerini oynamağa mecbur oldılar. Soñralar ise türk teatrlerinde qadın rollerini xristian qadınları oynamağa başladılar. Lâkin bu qadınlar Azerbaycan türkcesini serbest bilmegenleri sebebinden sözlerni doğru telâfüz etip olamazdılar. Facianıñ kergin ve dramatik sanasında aktyor birde-bir sözni doğru söylemegende, ya da yañlış aytqanda kulkü peyda ola edi. Milliy kadrlarnıñ yoqlığından faydalanğan diger milletlerden olğan aktyorlar daha da iddialı davrana ediler, niyetlerine yetişmegenlerinde ise temaşanıñ ortasında öz vazifelerini soñuna qadar becermeden bıraqıp kete ediler.

Hatta şu problema bediiy eserlerniñ mevzusına da çevirilgen edi. Cafer Cabbarlı milliy teatrde qadın rollerini başqa milletten olğan aktyorlarnıñ oynamasını, olarnıñ iddialı davranışını «Oqtay Eloğlu» eserinde buyük

mearet ve yürek ağrısınen tasvirlegendir. Baş qaraman Oqtay Eloğlu qadın roliniñ icracısı Tamaranıñ iddialı davranışından bezip böyle dey: «Bugün bir qoy sürüsi kibi tasavur etken ayağıçarıqlı, töpelengen, şu zavallı kutle fil adımlarınen ileriley. O, bir yıl mından evelki degil! O yaratacaq, o xariqalar yaratmağa qadirdi!

Bir zaman kelir, sen, Tamara, öz közlerinnen seni aradan sıqıştırıp «çetke tur, bu zavallı ananıñ doğmuş yavrusı menem! — dep sart yürüşlernen sanamıznı şeñletken bir Azerbaycanlını köreceksiñ. O kün menim içün bir idealdır. Ant etem butün barlığımnı feda etken, Mekkem, Medinem, Tañrım qadar sevgen bu sanağa ki, şu künni körmegence ölmem!» (Cabbarlı Cefer, (1983:200)

1920-nci sene 28 aprelde Azerbaycannı zapt etken bolşevikler öz ğayelerini cail ve nadan kutleler arasında darqatmaq maqsadınen teatrlerden semereli faydalandılar. Devlet teatrlerni yarattılar, olarnı mutexasıslarnen teminlemek içün mektepler açtılar. Milliy mutexasıslarnıñ azırlanmasına xususiy diqqat ayırıldı. Şu yolnen Azerbaycanda türk teatrleri qadın aktyorlarınen teminlenmege başladı. Teatr saasında tasil alğan ilk qadın aktyorlarından biri de Fatime Qadri (Azerbaycanda Fatma Gedri kibi belli) oldı. 1926-ncı senede Baku Teatr Texnikumını oqup bitirgen 11 talebeden yalıñız Fatime xanım qadın edi. Buña köre de bazan oña «on qardaşnıñ bir qız qardaşı» dep ayta ediler.

Menbalar Fatime Qadır qızı Qadriniñ 1907-nci sene 14 aprelde Odessada doğğanını qayd eteler. Onıñ babası Qadır aqay qırımtatardır. Qorantanıñ tamırları ve olarnıñ ne vaqıt, nasıl yolnen Odessağa kelip tüşkenleri aqqında, ne Fatime xanım öz kündeliklerinde bilgi bergendi, ne de başqa qaynaqlarda şunı rastketirip olamadıq.

Fatime Qadri babasınıñ şeker fabrikasında, soñ ise tuccarnıñ yanında çalışqanını yazğandı. Qorantası balaban, babasınıñ aylığı az olğanı sebebinden keçinişleri pek ağır keçkendi. Anası azsavatlı olsa da, balalarınıñ tasil almalarına areketlengendi. Medresede oquğan qızınıñ tasil aqqını ödep olamağanda, onı 9 yaşında imkânlı bir qorantağa bala baqmaqqa bergenler. Fatimege ayda 50 qapik para bergenler. O şu paranı medresege berip, eki yıl anda oquğandı.

Fatime qorantasından ayırı tüşip, ağır işlerde çalışıp qıynalsa da, ana-babasından bir zaman şikâyetlenmegendi. Onıñ butün şikâyetleri

ve nefreti zamanğa, cemiyetke qarşı olğandı. Afızasına siñip qalğan eski künlerniñ ağrılarnı o böyle xatırlay: «Aqranlarım il-ilvan kiyip kezintige barğanda men de evde içimde ağlay edim. Gece-kündüz Allaha yalvara edim ki, ya canımnı alsıñ, ya da baxtımnı açsıñ».

Mektepte ifadeli nutqına ve zekiy zeinine köre daima onı maqtasalar da, baylarnıñ balalarına olğan xususiy munasebet qızçıqnı daima tüşüncelerge daldıra edi. Eki yıl anda oquğan soñ, daha eki yıl da Rus xalq mektebinde tasil aldı.

Ne Fatime Qadriniñ kündeliklerinde, ne de Azerbaycan teatr tarixiniñ araştırmalarında onıñ Bakuğa nasıl yolnen ve kimlernen kelip tüşkenine ait bilgilerni rastketirip olamadıq. Tek onı yazğanlar ki, 14 yaşında Bakuğa kelip tüşken, tasil alğanda ve çalışqanda oña esasen anası yardımçı olğandı. Faqat bir de o qayd olunğan ki, teatr texnikumında tasil almasını Fatime soydaşlarından gizli tutqan edi. Mından belli ola ki, şu devirlerde olarnıñ Bakuda diger tuvğanları da yaşağan edi.

1923—26-ncı senelerde Baku Devlet Teatr Texnikumında (Azerbaycan Teatr Mektebi) tasil alğan Fatime Qadrini Aliy Pedagogika Qadınlar İnstitutınıñ aqşam bölüginiñ ekinçi kursına qabul ettiler. O aynı bir zamanda eki aliy oquv yurtunda tasil ala-ala, pek yaş çağlarında soñralar KGB adınen belli olğan, Devlet Siyasiy İdaresinde çalışqan Esad Axundovnen qoranta qurdı ve olarnıñ Tarzan adlı bir oğulları da oldı. Lâkin şu qorantanıñ baxıtlı ömüri çoq uzun sürmedi.

1922-nci sene noyabrde Azerbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Bakuda Azerbaycan Devlet Teatr Mektebiniñ açılması aqqında qarar berdi. 1923-nci senede kecirilgen ilk qabulda konkurstan 40 talebe keçti. Şulardan 12-si qız edi. Eki yıldan soñ texnikumnı 11 talebe oqup bitirdi.

O devirlerde Teatr Mektebine İtaliyada muzıka tasili alğan, belli opera yırcısı Şevket Memmedova reberlik etken edi. Texnikumda dramaturg, şarq tillerinen yanaşı rus ve frantsız tillerini mukemmel bilgen A.Hagverdiyev (edebiyat), tanınğan aktyor ve rejissor M.Kirmanşahlı (ifadeli sana nutqı), N.Bogolyubov (teatr tarixi), V.İvanov (antik edebiyatı), V.Karagiçev (ğarp edebiyatı), Bakuğa köçken Kiyev Teatr Universitetiniñ professorı V.V.Sladkopovskiy (aktyor sanatı), rejissor A.A.Tuganov kibi talapkâr ve ciddiy muallimler derslerni alıp bardılar (Sultanov Fikret, 1985:1, 65).

Texnikumda tasil alğan yıllarda Fatimeniñ içki aleminde birde-bir şubeler peyda oldı. O, mende aktyorlıq istidatı bar ekenmi, yoq ekenmi

dep, daima tüşüncelerge daldı. Şu şubelerni aydınlaştırmaq maqsadınen bilgilerine ve tecribesine işanğan, mair pedagog ve istidatlı rejissor A.Tuganovnen aqıl paylaştı. Eger mende aktyorlıq istidadı yoqsa, onda Teatr Mektebindeki tasilini bıraqıp, yalıñız Pedagogika İnistitutında oquvnen kifayetlenmek niyetini oña bildirdi. A. Tuganov ise oña: — Seniñ vaziyetini yaxşı añlayım, amma, buña baqmadan, şubesiz, tasilini devam ettirmelisiñ. Nasıl aktrisa olacağın ise Allahnıñ merametine bağlı eken, — dep ayttı.

O, Teatr Mektebini oqup bitirgen soñ A.Tuganovnıñ teşebbüsi ve yardımınen Moskvağa tecribesini zenginleştirmege bardı. Moskvanıñ sart ayazları urbaları yufqa olğan, parasız cenüpli qızğa bir sıra qıyınlıqlar yarattı. Lâkin Bedaye Teatrinde, Küçük Teatrde, Meyerxold Teatrinde tecribe keçirgen künleri ömüriniñ eñ manalı çağları kibi xatırasında ebediy yer aldı. Moskvadan tecribesini zenginleştirip qaytqan Fatime Qadrini Azerbaycan Türk Dram Teatrinde ve Baku Türk İşçi Teatrinde işke davet ettiler. O, Baku Türk İşçi Teatrini sayladı.

Sovet ideologiyasını tebliğ etmek, bolşeviklerge rağbet oyatmaq maqsadınen 1921-nci sene 13 noyabrde Bakuda Azat Tenqit-Tebliğ Teatri (Satir-agit) yaratıldı (Memmedov Mehdi, 1977:34). Teatrnıñ kollektivi küçük temaşalar köstere, daha çoq muzıkanıñ iştiraginen satirik şiirlerni duetler kibi yırlağan ediler. Sovet devletini terennüm etken şu sanaçıqlarda nadanlıq, caillik, diniy mevxumat, bürokrat memurlar tenqitlene ediler. Bazan ise memurlarnı tenqit etken sanaçıqlar Sovet ukümetiniñ siyasetine qarşı olıp çıqa edi. Şu noqtaiy nazardan Azerbaycannıñ meşur şairi Semed Mansurnıñ yazğan bir qaç sanaçığı diqqatnı celp etkendir. «Eki aşıqnıñ söyleşmesi» adlı sanaçıqta aktyorlar aşıq qıyafesinde muzıkanıñ iştiraginen böyle yırlağan ediler.

Qart aşıq:

O ne eken ki, betlerni soldura?
O ne eken ki, ceplerni toldura?
O ne eken ki, tavuqlarnı kuldüre?
Şuña cevap bergen aşıq bar olsun!

Yaş aşıq:

O ÇEKA-dır betlerini soldura,
O qabardır ceplerini toldura,

Maqtanuvlar tavuqlarnı kuldüre,
Söz sorağan aşığa Allah yar olsun (Mansur Semed, 2008:124).

Şu sanaçıqlarda soñralar KGB adlanğan teşkilâtnıñ ğaddarlığınen insanlarda bir qorqu yaratqanı, memlekette qabarnıñ, yaltaqlıqnıñ, boş-boş maqtanuvlarnıñ ukümranlıqlarını tenqit etmeknen yanaşı, bularğa şarait yaratqan yuksek vazifeli devlet memurları da keskin tenqitke oğratıldı. Meselâ, mezkür sanaçıqta ermeni milletinden olğan, türklerni nefretlegen, Rusiye Kommunist (Bolşevikler) Partiyasınıñ Azerbaycan ve Baku şeher Komitetleriniñ kâtibi Levon İsayeviç Mirzoyan (1897—1939), Azerbaycan Xalq Komissarları Sovetiniñ yolbaşçısı Gazanfer Mahmud oğlu Musabeyov (1888—1938), Azerbaycan Merkeziy İcraiy Komitetiniñ reisiniñ muavini Mirbeşir Fattah oğlu Gasımov (1879—1949) aqqında böyle yırlağan ediler.

Qart aşıq:

O kim eken, alev yağa közünden?
O kim eken, mana çıqmay sözünden?
O kim eken, qorqa özü-özünden?
Şuña cevap bergen aşıq bar olsun.

Yaş aşıq:

Mirzoyandır alev yağa közünden,
Mirbeşirdir mana çıqmay sözünden,
Gazanferdir qorqa özü-özünden,
Söz sorağan aşığa Allah yar olsun (Mansur Semed, 2008:125)

Söz kelimi şunı da qayd etmeknı zarurlı dep sayam ki, cail, hatta başlanğıç tasili bile olmağan, aqqında çoqlu satirik şiirler yazılğan M. Gasımov soñralar Azerbaycan SSR Yuqarı Şurasınıñ yolbaşçısı ve SSSR Yuqarı Şurası yolbaşçısınıñ muavini vazifelerine tayinlengendir.

Azat Tenqit-Tebliğ Teatri (Satir-agit) Sovet ideologiyasınıñ yolbaşçılarınıñ istegini yerine ketirmegenine, bazan ise Sovet rejimini, onıñ yararsız kadrlarını keskin tenqit etkenine köre 1925-nci senede qapatıldı. Onıñ yerine Baku İşçi-Koylü Teatri yaratıldı ve Kâzim Ziya, İ.Talıbov, R.Kâzimov, Fatime Qadri, Maxfure xanım, A.Salahlı kibi aktyorlarnı anda işke aldılar (Memmedov Mehdi, 1977:36). Fatime xanım şu teatrni saylama sebebini Memmedsadıq Efendiyevnen bağlı olğanını öz xatırlavlarında böyle tasvirlegendi: «...Men alâ Xalq Maarifi

Komissarlığına barmazdan evel de M. Efendiyevniñ çoq medeni ve teatr sanatını terenden añlağan adam olğanını, aqiqiy teatr yaratmaq içün buyük meraq köstergenini bilgendim».

O, tüşüncelerinde yañılmağan edi. Baku Türk İşçi-Koylü Teatriniñ direktorı M.Efendiyev ilk körüşüvden Fatime Qadrige çoq mulayim yanaştı. Ertesi küni işke çıqmasını ve aylıq maaşınıñ da 80 kumüş olacağını söyledi. 25 kumüş nefaqanen yaşavğa alışqan talebege şu para sanki butün masraflarına yetişecek kibi olıp köründi, bu xaberden pek xoşnut oldı. 1926-ncı seneden çalışmağa başlağan Fatime xanım N.N.Şapavalenkonıñ «1881-nci senesi» temaşasında knyagina Yuryevskaya rolini icra etti. Bu roli muvafaqiyetli olğanına köre tez bir zamanda oña daha yañı bir rol berdiler. 1926-ncı sene noyabrde «Şuret silâhları» temaşasında baş rollerden biri olğan Kaynanı oynamaq oña avale olundı. Soñ ise Fatime xanım fransız yazıcısı Viktor Gügonıñ «Noterdam kilsesi» eseri esasında azırlanğan temaşada mearetnen Esmeralda obrazını yarattı. Biri-biriniñ artından oğurnen oynanılğan roller qısqa vaqıt içinde oña şan-şerefler qazandırdı, seyiricilerniñ buyük quvanç ve sevgisine sebep oldı. Azerbaycannıñ teatr semasında Fatime Qadri adlı bir yıldız yıltıradı.

Teatr mevsiminiñ ortalarında oña Aleksandr Şirvanzadeniñ «Margonıñ kirvesi» pyesasında Nataşa rolini repetitsiya etmesi vazifesini berdiler. Pariste muaxcir ayatını yaşağan Nataşa pek meraqlı bir obrazdır. Ayatınıñ bayağı bir qıyınlıqlarını yengen, murekkep xarakterli bir qadınnıñ obrazını yaratmaq yaş Fatimge o qadar da qolay olmadı. O, qaramannıñ içki alemini seyiricilerge açıp köstermek içün sanada em oynamalı, em yırlamalı, em de yüksek sesnen kulmeli, bazan da sakin, lirik bir şekilde temaşacığa muracaat etmeli edi. Teatrde repetitsiyağa keniş imkânlar olmağanı sebebinden o, binanıñ bodrumında tek özü defalarca Nataşa kibi yüksekten kulmekni meşq etip ögrendi. Böyle kulüşten şubelenip taaciplengenler yaş aktrisanı aqıldan azdı dep, zan ettiler.

Temaşa muvafaqiyetnen keçti. İlk temaşadan soñ teatrniñ direktorı M. Efendiyev onıñ aylığınıñ eki kere köterilgenini söyledi. Fatime xanım az bir zamanda teatrniñ yetekçi aktrisası oldı. Yañı teatr mevsiminde oña A. Hamitniñ «Hint qızı» ve F. Pavlovnıñ «Tunç eykel» eserlerinde yañı-yañı obrazlarnı yaratmaq vazifesini berdiler. O şu rollerini de sanada yüksek mearetnen oynadı.

Fatime Qadriniñ şu teatrde Bagdasaryannıñ «Qanlı sexra» pyesasında yaratqan obrazını Azerbaycannıñ meşur teatrşınası ve rejissorı Mehdi Memmedov «Teatr tüşünceleri» kitabında böyle degerlendirgendi: «…Kâzim Ziyanıñ qartbaba, Fatime Qadriniñ Fatma… obrazları asıl sanatkârlıq numünesi, aktyor sanatınıñ tekmil basamağıdır» (Memmedov Mehdi, 1977:38).

Azerbaycan dramaturgı C.Cabbarlınıñ «Sevil» pyesası alâ sanağa qoyuluvından evel buyük meraq doğura edi. Çünki eser zamannıñ siyasiy sımarışına çoq uyğun kele edi. Eserniñ baş qaramanı Sevil bölşevikler akimiyetke kelmezden önce cail, köle ayatı yaşağan bir ev qadını kibi tasvirlengendi. Bölşevikler akimiyetke kelgen soñ ise Sevil bir isyânkârğa çevirilgen, qorantasını, küçük oğlu Gündüzni bıraqıp, bir kimsege iç bir şey aytmadan Moskvağa barıp, anda tasil alğan soñ, mubarez bir ruxnen yañıdan Bakuğa qaytqandı.

Yalıñız teatr ve matbuatta çalışqanlarnı degil de, em de devlet xadimlerini de şu rolni kimniñ oynayacağı meraqlandırğan edi. Çünki şu devirde musulmanlar arasında çadranıñ red etilmesiniñ qızğın kampaniyası kete edi. «Sevil» pyesası da şu kampaniya içün pek muim bir vasta edi. Fatime Qadri oña avale olunğan işançnı beñzersiz istidatınen doğrulttı, sanada Sevil obrazını buyük ustalıqnen yarattı. Şu devirdeki matbuatta yazğanlar ki, Sevil sanada çadrasını aqayı Balaşnıñ betine taşlap perde arqasına keçkende, seyiriciler Fatime xanımnı tek gurdeli alğışlarnen qarşılamaqnen kifayetlenmegenler, salondaki qaç-qaç qadınlar da, öz çadralarını anda bıraqıp ketken ediler.

Fatime Qadriniñ Azerbaycan türkcesinde ve rusça serbest qonuşması oña er eki tilde olıp keçken temaşalarda faaliyet köstermege keniş meydanlar açtı. Lâkin kergin keçken repetitsiyalar, sanada oynağan ağır roller bazan da onıñ ayatında birde-bir ciddiy telükeler de yarattı. Bir kere Rus İşçi Teatrinde C.Cabbarlınıñ «1905-nci senede» pyesasında Sona rolini oynağan zaman o sürünip yıqılğan ve sana dekorasiyasınıñ astına tüşip ketkendi. Onıñ ciddiy ezilgenini körip ekim çağırğanlar. Ekim oña raatlanmasını mesleât körip, lâkin inatkâr Fatime butün ağrılarğa baqmadan öz rolini temaşanıñ soñuna qadar oynap devam ettirdi.

(Şu devirlerde Bakuda çoqlu sayda qırımtatarlar yaşağanlar ve olar çeşit saalarda çalışqanlar. Fatime Qadri teatrde afızalarğa siñip qalğan

rollerini oynağan zaman 1904-nci senede Qırımda doğğan ve ADU-nıñ şarqşınaslıq fakültetini bitirip, oca olıp çalışqan Asya Murad qızı Akimova, 1908-nci senede Qarasuvbazarda doğğan, aliy tasilli ekim olıp çalışqan Esma Amet qızı Celâlova-Âhmedova, Azerbaycan Devlet Opera Balet Teatriniñ solisti Rugiye Geray qızı ve başqaları şu vaqıtlarda Bakuda yaşay ediler. (Şamil Ali, 2008: 60).

Olarnıñ Fatime Qadrinen tanışlığı ve bağları şimdigece araştırılmadı. Adlarını añğan er üç qadınnı 1937—1938-nci senelerde Azerbaycan SSR Cinaiy Mecellesiniñ 72 ve 73-nci maddelerinen aqayları «vatan xaini» olğanına köre 8 yıl aps cezasına maxkum ettiler.)

Bölgelerde Sovet tebliğatını küclendirmek, medeniyetni östürmek maqsadınen Baku Türk İşçi-Köylü Teatrni 1932-nci sene teatr mevsiminde Azerbaycannıñ qadimiy medeniyet merkeziy sayılğan Gence şeherine köçürdiler. Teatr ve aktyorlar içün kerekli şarait yaratılmadan amelge keçirilgen bu teşebbüsniñ ağrı-acısı kollektivniñ semereli çalışmasına bayağı problemalar yarattı. Şu sebepten de kollektiv seyiricilerge yüksek seviyeli temaşalar taqdim etip olamadı. Mından ğayet raatsızlanğan yaş ve çılğın tabiatlı Fatime xanım Bakuğa qaytmağa ıntılsa da, lâkin oña imkân bermediler. Hatta H.Cavidniñ «Şeyx Senan» pyesası temaşağa azırlanğanda Bakudan meşur aktyor ve rejissor Abbas Mirze Şerifzade Gencege davet etilgen edi. Adı Londonda V. Şekspirniñ eserleriniñ eñ mair icracıları sırasına kirsetilgen Abbas Mirze Şerifzade ile sanada taraf muqabili (partnyor) olmaq Fatime xanımnı ziyadecesine quvandırdı. Fatime temaşada baş rollerden biri olğan, buyük sevginen Şeyx Senannı dininden döndürgen gürci qızı Xumarnı oynadı.

Şunıñ artından A. Şirvanzadeniñ «Namus» povesti esasında azırlanğan pyesanıñ repetitsiyaları başladı. Teatrge yañı tayinlengen direktor, belli aktyor Âlekber Seyfi teatrniñ semereli inkişafına bar küçüni ve ğayretini sarf etti. O, yañı kadrlarnıñ yetişmesine emiyetli derecede diqqat ayırdı. Kelecekniñ meşur aktrisaları olacaq — Barat Şekinskayanı, Susanna Mecitovanı ve Remziye Veyselovanı sanağa azırlamaq vazifesi tecribeli aktrisağa avale olundı. Fatime xanım şu vazifeni şerefnen becerdi.

Fatime xanım «Hint qızı» temaşasına azırlanayatqanında grim zamanı boyunındaki beñi yanğanından çoq qıynaldı. O, Bakuğa barıp, ekimlerge muracaat yaptı. Ekimler acele surette onıñ boynunda cerraxiy ameliyat

alıp bardılar. Cerraxiy ameliyat ilk baqıştan muvafaqiyetnen keçse de, bir qaç künden soñ boyunı şişti, tikişleri sökülip ketti ve onıñ sağlıq durumı daha da fenalaştı.

Aktyornıñ taliyinen meraqlanğan teatrnıñ direktorı A. Seyfi Bakuğa Fatime xanımnı körmege kelgende, onıñ alını acıdı. Genceden işten boşatılıp, Bakuda qalmasınen razılaştı. Fatime xanım tedaviylenmesini devam ettirmek ve em de bir az raatlanmaq maqsadınen ömür arqadaşınen sanatoriyağa yollandılar. Lâkin anda er ekisiniñ sıcaqları pek köterilip, ağır xastalandılar ve olar evge qaytmağa mecbur oldılar.

Evge qaytqan soñ Azerbaycan Akademik Dram Teatrine onı işke almaq içün qıdırğanlarnı xaber berdiler. Bu xaber Fatime xanım içün buyük ğurur edi. Çünki aktyorlarnıñ ekseriyeti respubilikanıñ eñ önemli teatri sayılğan Azerbaycan Akademik Dram Teatrinde çalışmağa aves ete ediler. Aynı zamanda Fatime xanım Moskvağa barıp anda tecribesini zenginleştirmek arzusında edi. Şu istegini amelge keçirmek içün o, Azerbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarınıñ muavini Ayna Sultanovağa muracaat yaptı. A. Sultanova ise oña: «Bilem, Moskvağa barsañ, daha mında qaytıp kelmezsiñ, seni muvaqatı Rus İşçi Teatrine yollaymız», — dep ayttı. Şu yolnen A. Sultanova Fatime xanımnı Bakuda qaldırdı.

Amma onıñ ömür arqadaşınıñ xastalığı kün-künden şiddetlendi. Ekimlerniñ em de Fatime xanımnıñ küç ve seylerine baqmadan onı ölümniñ pancasından qurtarıp olamadılar. Ömür arqadaşınıñ yas merasiminden soñ bir az özüne kelip, Fatime xanım teatr faaliyetini devam ettirdi. O, Rus İşçi Teatrinde «İnterventsiya» temaşasında Janna Barmen obrazında yañıdan sanağa çıqtı ve bir daha öz mearetini sevgili seyiricilerge kösterdi. 1935-nci sene baarde onı icadını ve tecribesini zenginleştirmek maqsadınen Moskvağa yolladılar. Şu yılı kuzde ise Fatime Qadrini yañıdan Akademik Dram Teatrine işke davet ettiler.

Mından soñ muallimi Aleksandr Tuganovla bir yerde işke başlap, onıñ qurulış bergen «Romeo ve Cülyetta» temaşasında Cülyettanı oynadı. Şu rol Fatime xanımğa buyükten-buyük şuret qazandırdı. Gazetler onıñ aqqında «Azerbaycan sanasınıñ Cülyettası» dep yazdılar. A.Tuganovnıñ azırlağan nevbeti eserinde de Fatime xanım öz seyiricilerni ayretlendirdi.

1933-nci seneden Baku Teatr Mektebinde oca olıp çalışqan Fatime xanım mında Özbekistandan, Dağıstandan, Qırımdan ve diger yerlerden tasil almağa kelgen yaşlarnen sıq-sıq qonuştı. Sanat aleminiñ sırlarını ve

inceliklerini talebelerge añlatıp, öz tecribesinen paylaştı, olarnıñ kelecekte istidatlı sana mutexasısı olmaları içün qolundan kelgenini yaptı.

1937-nci sene Fatime xanımnıñ xatırasına ağrılı, dertli yıllar kibi siñip qaldı. Bir taraftan onıñ eski aqayı KGB xadimi olsa da, «xalq duşmanı» kibi aps olundı. Bu ad oğlu Tarzannıñ da, Fatime xanımnıñ da ustüne bir qara leke kibi yaqıldı. 9—10 yıl evelsi ayırılğan olsalar da, Fatime xanımnı nice-nice kereler sorğuğa çekip, eski aqayınıñ aleyxine ifadeler bermege mecbur ettiler. Diger taraftan ise bazı temaşalardaki sanada taraf muqabili olğan buyük sanatkârlar kibi sayğılarnen yanaşqan Abbas Mirze Şerifzade ve Ülvü Recebov da aps olunğan edi. Olarnıñ da aleyxine ifade bermek maqsadınen defalarca Fatime xanımnı sorğuğa tuttular. Soñralar Fatime xanım şu deşetli künlerni xatırlap, aktyor arqadaşlarına söylegen ki, geceleri qorqu ve telâşlardan yuqlap olamazdım, daima eyecanlana edim.

Sanki butün bu dertler az olğan eken. 1937-nci sene 9 fefralde yaş şair Süleyman Rüstemniñ teatrge direktor tayinlenmesi oña bayağı bir problemalar yarattı. Süleyman Rüstem istidatlı şair olsa da, teatr medeniyetiniñ inceliklerini terenden añlamağan edi. O, teatrge medeniyet merkeziy kibi degil de, bir ideologiya merkezi kibi baqa edi. Şu da aktyorlarla, rejissorlarla, bestekârlarla yaş direktor arasında añlaşılmamazlıq yarattı. Fatime xanımnıñ baş rollerde oynağan temaşalarnıñ bir çoqusı repertuardan çıqarıldı. Hüseyn Cavid «xalq duşmanı» kibi aps olundı, çoqsaylı seyiriciler toplağan pyesalarınıñ sanada oynanılması yasaqlandı. Teatr demek mumkin ki, dramaturgsız, yañı esersiz, aktyorsız qaldı. Qorqmaz, doğrulıqnı sevgen, sanatnı ideologiyadan ustün tutqan, Fatime xanım bir vaqıtlar Baku şeher Sovetiniñ deputatı olıp, ictimaiy-siyasiy faaliyetnen oğraşsa da, yañı direktorla munasebetleri bayağı bir muddette kergin ve munaqaşalı olıp qaldı.

Fatime Qadri oğlu Tarzannı «xalq duşmannıñ oğlu» lekesinden qurtarmaq maqsadınen onı vaqıtından evel askeriy xızmetke yolladı. Lâkin afsuslar olsun ki, oğlu askerlikte elâk oldı. Biri-biriniñ artından olıp keçken dramatik ve kergin adiseler onı ğayet sıqtı, semereli faaliyetine keder etti. Fatime xanım butün ağrı ve azaplarğa çıdadı, sana ömürini devam ettirip, yañı-yañı obrazlarnı yaratmağa özünde sabır ve taqat buldı. Teatrge yañı muelifler, yañı rejissorlar, yañı aktyorlar keldiler. Şimdi ise yañı kelgenlerle tecribeliler arasında zıddıyetler, munaqaşalar

başladı. Baş rollerde çıqış etmek içün sanatkârlar yalıñız istidatlarından, zametlerinden, qabiliyetlerinden faydalanmadılar. Bazan öz istek ve arzularına yetmek içün hatta etik em de aqlâqiy qanunlarnı bozıp eñ çirkin vastalardan bile yararlanıp maqsatlarına iriştiler.

İlxamı sönmegen Fatime xanım ise sana ayatını yañıdan canlandırdı. Tekrarsız mearetinen seyiricilerniñ qalplerni titretip, goñüllerge yol açtı. O, S. Vurğunnıñ «Vagif»inde Xuramannı, «İnsan»nıñda Amaliyanı, V. Şeksprniñ «Romeo ve Cülyetta»sında Cülyettanı ve Emilyanı, F. Şillerniñ «Mekr ve muabet»niñde Luizanı, O. Balzaknıñ «Ögey ana»sında Polinanı, C. Cabbarlınıñ «Aydın»nıñda Gültekinni, A. Ostrovskiyniñ «Cehizsiz qız»nıñda Larisanı, «Tufan»nıñda Katrinanı, M. İbrahimovnıñ «Muabet»niñde Muabetni ve diger biri-birinden keskin farqlanğan obrazlarnı yaratıp, seyiricilerniñ xatıralarına siñdi.

O, temaşaçılarınıñ sevgisini bir aktrisa kibi, em de bir xayrxaq insan kibi qazandı. Ömürini sana alemine bağışlağan Fatime xanım özü xastalıqlar, ağrı-azaplar içinde qavrulsa da, etrafındakilerge yardım qolunı uzatmaqnı, olarnıñ dertlerine şerik çıqmaqnı bir zaman unutmadı. Ekinçi Dünya Savaşı yıllarında cebeden yaralı kelgenlerge maneviy destek bermek içün, Fatime xanım xastaxanelerde küçük sanaçıqlar teşkil etti, olarnen bir yerde ağladı, bir yerde kuldi.

Fatime Qadri aktyorlıq ve ocalıq etmeknen yanaşı, em de deviriniñ tarixçisi kibi öz kündeligini de yazdı. Şu kündelik yalıñız teatr tarixiy baqımından degil de, devirniñ ictimaiy-siyasiy manzarasını aks ettirmek nazar noqtasından da meraq doğura.

Fatime xanımnıñ kündeliginden:

Yuqlap olamayım. Çoq qıyın eken. Spazma azap bere. Özümni zornen tutıp olam. Ruxtan tüşmege ixtiyarım yoq. Meni alâ ileride buyük işler bekley.

27 dekabr 1945-nci sene.

Bayramlar keçti. Qalbimde ağırlıq duyam. Tünevin «Teren tamırlar»nı oqudım. Guzel pyesadır. Belki, men de iştirak ettim.

17 noyabr 1947-nci sene.

Eki mevsimde ilk ciddiy rolimdir. Kelecekte meni ne bekley, bilmeyim. Bir aktyor kibi çalışuv, eyecanlanmaq ve bar küçümnen çalışmaq isteyim....

15 mart 1948-nci sene.

Mevsim menim içün pek ağır keçti. Evelden soñuna qadar em repetitsiya ettim, em de aqşamlar oynadım. Muzıka mektebinde ve teatr institutında ders berdim. Sanki bir qaç yerge bölüngendim...

5 yanvar 1950-nci sene.

5 sentyabrde mevsimni qapattıq. Butün mevsimde «Eski dudman»da baş xarem yañı rolim oldı. Daha iç ne. Mevsim meraqsız ve quru keçti...

25 noyabr 1951-nci sene.

Teatrdeki işlerim iç bir meraq oyatmay. Eski repertuarnen çıqış etem. Maña yañı iç bir rol berilmedi. Ne yapmaq kerek? Belki, teatrden ketkenim kerek? Pek ağır tüşüncedir! Tuvğan teatrden ketmek mumkünmi? Ya men ömrüminiñ esasını oña bağışladım da!

6 oktyabr 1950-nci sene (Gedri Fatma, 1980:10).

Fatime Qadri aliy ve orta ixtisas mekteplerinde derslerni alıp barmaqnen ve Azerbaycan Devlet Universitetiniñ dram dernegine yolbaşçılıq yapmaqnen oğraşsa da, özüni bir zaman sanasız tasavur etip olamadı. O kene de sanada Sona («1905-nci senede»), Solmaz («Od kelini»), Novbar («Çançur Semed»), Gülbaar («Anamnıñ kitabı»), Şerefnise («Müsyö Jordan ve devriş Mesteli şah»), Susanna («Namus»), Raya («Özge balası»), Aydavcı («Hint qızı»), Baronessa Ştral («Maskarad»), Esmeralda (Noterdam kilsesi»), Polina («Kâr yeri») obrazlarını yaratmaq istedi. O kene de «Sevil» temaşasındaki kibi sananı titretip, gurdeli alğışlarnı qazanmağa niyetlendi (Mukerremoğlu M., 2009). Amma daha keç edi. Çünki artıq zaman «seniñ vaqıtın keçti», dep öz amansız ukümini oquğan edi.

Fatime Qadri sana ayatınen 1958-nci senede vidalaştı. Şu yıl noyabrde Moskvada keçirilgen festivalge Fatime xanım öz kollektivinen

C. Cabbarlınıñ «Elmaz» ve M.Hüseynniñ «Cavanşir» temaşalarınen bardı. Temaşalarnı Puşkin adına teatrde köstermek qararlaştırılğan edi. Fatime Qadri festivalge o qadar ciddiy ve mesüliyetnen azırlaşqan ki, hatta öz xastalıqlarını bile tamam unuttı. Kün-künden şiddetlengen ağrılarına ciddiy emiyet bermedi. Ağrılarını toqtatqan ilâçlar onıñ sağlıq durumını nisbeten muvaqatı yengilleştirse de, ket-kete onıñ xastalığı daha da beter şiddetlendi. Fatime xanım sanada areketler etip, öz rolini oynağanda onıñ ağrıları da keskinleşti. Deşetli ağrılarğa baqmadan o, temaşanıñ doquzıncı şekline qadar öz rolini ustalıqnen oynadı. Sanada Fatime xanımnıñ sağlıq durumınıñ fenalaşqanını körip, acele surette ekim çağırdılar. Ekim muayeneden soñ oña sanağa çıqmasını yasaqladı. Lâkin o, ekimniñ sözlerine qulaq asmayıp, temaşanıñ soñuna qadar oynamaq içün bir daha sanağa atıldı ve anda da yıqılıp qaldı. Amma közlerini şu keresinde sanada degil de, xastaxanede açtı.

Azerbaycan Devlet Dram Teatri festivalni muvafaqiyetnen soñuna yetkizip Bakuğa qayttı. Fatime xanım ise 20 künden ziyade xastaxanede tedaviylendi. Sana yıldızı 1959-ncı sene iyunde yañıdan işke çıqsa da, ekimler onıñ bir daha sanağa çıqmasına razılıq bermediler.

Azerbaycan teatr medeniyetiniñ inkişaf tarixinde muim yeri olğan Fatime Qadri lâyıqlı ve ğayretli sana faaliyetine köre Qızıl Emek Bayrağı ve «Şeref Nişanı» ordenlerinen, bir qaç medallernen mukâfatlandı. Onlarnen sana yıldızı yetiştirgen buyük aktrisa Azerbaycan SSR-niñ Xalq artisti unvanına lâyıq körüldi.

Facialar, tenalıq, xastalıqlar sana yıldızına tolğun ve manalı ömür sürmege aman bermediler. Bayağı yıllar devamında ömürini tenalıqta keçirgen Fatime Qadriniñ xastalığı kün-künden ağırlaştı. Deşetli ağrılarğa çıdamağa onda artıq daha taqat qalmadı, sabırı tamam bitip tükendi. Ket-kete şiddetlengen xastalıqnıñ keskin ağrılarına çıdap olamağan «Azerbaycan Sanasınıñ Cülleytası» ayatnen facialı surette vidalaştı. Fatime Qadri 1968-nci sene 29 fevralde intixar etti. Defn merasimindeki vida nutqında Azerbaycan SSR-niñ xalq artisti Nasibe xanım Zeynalova söylegen edi: «Fatime, seniñ ömüriñ aktrisalıqtan daha çoq masal qaramanlarınıñ ömürine beñzey. Saña Ulu Tañrımız buyük istidat bergen edi. Sen er bir seyiricini canından artıq seve ediñ. Olar da seni doğmuşları kibi seve ediler. Ne qadar xalqımız bar, sen unutılmayacaqsıñ» (Mehdixanlı Telman,).

Qullanılğan edebiyat:

1. Azerbaycan teatrının salnamesi (II hisse, 1920—1930). (1983). Toplayanı, tertib edeni ve izahların müellifi Gulam Memmedli, «Yazıcı» neşriyyatı, Bakı.

2. Cabbarlı Cefer. (1983). Eserleri, IV cildde, I cild, «Yazıçı» neşriyyatı, Bakı.

3. Gedri Fatma.(1980). Hayatımdan sahifeler, «Azerbaycan» jurnalı, № 8, № 9, № 10.

4. Memmedov Mehdi. (1977). Teatr düşünceleri, «İşıg» neşriyyatı, Bakı.

5. Mehdixanli Telman, Zirveden eşidilen sorag, «Azerbaycan» gazeti.

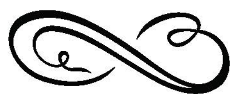
6. Mansur Semed. (2008). Eserleri, «Nurlan» neşriyyatı, Bakı.

7. Mukerremoğlu M. (2009). Sahnamızın ilk ulduzlarından biri ,«Xalg» gazeti 15 aprel, s. 7.

8. Sultanov Fikret. (1985). İlk teatr tahsil ocağı, «Gobustan» jurnalı, № 1(65), s. 67—68.

9. Şamil Ali. (2008). Asan Refatovun şerefli ömrü, acı taleyi. «Musigi dünyası» jurnalı (Azerbaycan Musigi Akademiyası), № 1—2.

AQ DÜNYASINA QAVUŞQANLAR

Yüzüni körmegen dostum — Şakir Selim

İnternetniñ saifesinden körümli qırımtatar şairi, belli terciman ve içtimaiy xadim Şakir Selimniñ 2008-nci sene 18 noyabrde dünyasını deñişkenini ögrendim. Kederli ve ağrılı xaberden ğayet efkârlandım, teren tüşüncelerge daldım, bayağı bir muddet içinde ne yapacağımnı qararlaştırıp olamadım. Onıñ ölüminiñ qırqıncı kününe bağışlap evimizde dua merasimini keçirdim. Dostlarımnen birlikte Şakir Selimniñ ruxuna dualar oqudıq. Şairniñ afızalarımızğa siñip qalğan bir sıra şiirleri xayâller alemimizde yañıdan canlandı, onıñ zengin icadı etrafında devamlı subetleştik. Şu xatıra merasiminde qalemdeşlerim edipni Azerbaycanda keniş oquyıcı kutlesine tanıtmaq maqsadınen onıñ icadınen bağlı oy ve tüşüncelerimni yazıp, derc ettirmekni zarurlı dep saydılar. Dostlarımnıñ mesleâtlarınen tamam razılaştım. Çünki Şakir Selim kibi söz ustaları faqat Qırımda degil de, butün türk dünyasında tetqiq ve tebliğ (propaganda) olunmağa lâyıqlar.

Şakir Selim Qırımda doğğsa da, añlı ömüriniñ bayağı bir qısımını Özbekistanda keçirdi. Balalıqtan öksüz qalğan Şakirge Özbekistan ekinçi ana, ekinçi vatan, birinci oca, birinci ustaz oldı. O, qalem tutmaqnı da, yazuv-oquvnı da, şiir yazmaqnı da, milliy kureşni alıp barmaqnı da anda ögrendi. Qırımtatar ve özbek edebiyatlarını mukemmel menimsedi. Zemaneviy qırımtatar poeziyasınıñ önemli inkişafında Şakir Selimniñ yaratıcılığı muimden-muimden rol oynadı.

Menim onıñnen bağlarımnıñ yigirmi yıllıq bir tarixi bar edi. Eserlerinen yaqından tanış olsam da, yazıqlar olsun ki, aradan keçken bayağı şu muddette bir kere olsun bile Şakir ağanen körüşip, dertleşmek nasip olmadı.

Naxçıvanda Azerbaycan Kommunist Partiyası Naxçıvan Vilayet Komitetiniñ, Naxçıvan MSSR Yuqarı Şurasınıñ ve Naxçıvan MSSR Nazirler Şurasınıñ organı olğan «Şarg gapısı» (gazetniñ 1980-90-ncı senelerde rus tilinde ilâvesi neşir olunğanına köre şu yıllarda «Sovet Naxçıvanı» dep adlana edi) gazetinde muxbir olıp çalışqanımda dost-

eşlerimnen laf etip, qararlaştırğan edik ki, bizge yarı zor, yarı da xoş abune yazdırtılğan rustilli merkeziy matbuattan ğayrı er birimiz muttefiq ve muxtar respublikalarnıñ gazet-jurnallarına da abune yazılayıq. Şu gazet ve jurnallarnı oquğan soñ, meraqlı yazılarnen bağlı bilgilerimizni paylaşa edik. Men abune olğan neşirler arasında qırımtatar tilinde basılğan «Yıldız» jurnalı da bar edi. Şakir Selimniñ şiirlerini de ilk kere şu jurnaldan oquğan edim. Türk şiir anânesini yaşatqan, daima yañılıqqa tırışqan, Avropa ve Rus poeziyasını terenden bilgen şairniñ şiirleri ilxamımnı ruxlandıra edi. Şu devirlerde bizim xaberimiz bar edi ki, qırımtatar yazarlarınıñ uzerinde küçlü senzor nezareti bar ve olar içki duyğularını, ağrılı dertlerini, arzu-isteklerini serbest ifadelevden marumlar. Hatta olarğa öz icatlarında «deñiz» ve ya «vatan» kibi adiy sözlerden faydalanmaqnıñ yasaqlanması da bizge belli edi.

Biz abune olğan gazet ve jurnallarnı oquvnen yanaşı, aynı zamanda olarnı tebliğ etip, dost-tanışlarımıznı da abune yazılmağa aveslendirmeknen oğraşıp, çeşit mevzularda redaktsiyalarğa ve mueliflerge mektüpler yaza edik. Olar da bizge teşekkürler bildirmeknen bir sırada, bazan öz neşirlerinde yazğanlarımıznı olğanı kibi derc ete ediler.

Şakir Selim 1989-ncı senede Qırımğa qaytqan son ana tilinde neşir olunğan «Dostluq» gazetiniñ yaranmasında yaqından iştirak etti ve özü de anda redaktor muavini olıp çalıştı. Biz «Dostluq»nıñ ana vatanda neşir olunmasını quvançlı ve önemli bir adise kibi qarşılap aldıq. Xoşnutlığımızdan Naxçıvanda «Dostluq»nıñ abunecileriniñ sayısınıñ çoqlaşmasına ıntıldıq. Bunıñnen yanaşı em de gazetke maqaleler de yiberdik. Bizim küçük xızmetimiz Şakir ağanı pek memnün etken edi. Onıñ maña yazğan mektüpleri er daim «Dostum Ali Şamilov!» muracaatınen başlana edi. Şakir ağanıñ mektüpni böyle başlaması menim içün añlaşılmay edi. Şu maña şaxsiy munasebetiniñ yaxşı olğanını bildirmek içün edimi, yoqsa bu onıñ yazı uslübi edi?

Şakir Selim (Selimov) 1942-nci sene 10 aprelde Qırımnıñ Aqşeyx rayonındaki Buyük As köyünde doğdı. Qorantada 8 balanıñ eñ küçügi Şakir edi. 1944-nci sene 18 mayısta eki yaşlı Şakir de xalqınen birlikte tuvğan vatanından sürgün etildi. Amansız sürgünlik çağlarınıñ xorluqlarına, deşetli açlıqlarına çıdalmağan anası 5 yıldan soñ ğurbette dünyasını deñişti. Şakir küçük yaşlarından öksüz qalsa da ruxtan tüşmedi.

Butün qıyınlıqlarğa baqmadan er daim alâcı şegirt kibi belli olğan Şakir 1958-nci senede orta mektepni muvafaqiyetnen oqup bitirdi. Samarqand Devlet Universitetiniñ rus tili ve edebiyatı fakültetinde tasil aldı.

...Şakir Selim askerlikten yazıp yollağan «Annem» şiiri o zaman Sovetler Birliginde qırımtatarcasında yekâne matbuat organı olğan «Lenin bayrağı» gazetinde derc olundı. Yedi yaşından öksüz qalğan Şakir şu şiirini anasınıñ aziz xatırasına bağışlağan edi. 1963-nci senede o, edebiy muitke ilk adımlarını attı.

Sovetler Birliginde 60-ncı senelerde olıp keçken tarixiy vaqialar edebiyattan da yan keçmedi. Olıp keçken deñişmeler Sovet edebiyatşınaslığında «60-ncı senelerniñ edebiyatı» termininiñ meydanğa ketirmesine sebep oldı. Cemiyetteki nisbeten mulayimleşme qırımtatar edebiyatına da bir az öz tesirini kösterdi. 60-ncı senelerniñ qırımtatar edebiyatınıñ ög sıralarında diger qalem saiplerinen yanaşı Şakir Selimniñ de adı añıldı.

Şakir Selimniñ «Lenin bayrağı» gazetinde ve «Yıldız» jurnalında derc ettirgen şiirleri em de A.S. Puşkinden, M.Y. Lermontovdan, A. Tvardovskiyden, T. Şevçenkodan yapqan tercimeleri qırımtatar oquyıcılarınıñ diqqatını özüne celp etti. Edipniñ Çerkez Ali ile birlikte özbek yazıcısı Xamit Ğulamnıñ «Ebediylik» romanını qırımtatar tiline çevirip, 1981-nci senede neşir ettirmesi, onıñ bir şair em de terciman kibi pişkinleşmesinden xaber berdi.

1972-nci senede Taşkentte «Aqbardaq» adlı şiir toplusı basılğan Şakir Selimnıñ daha soñ «Duyğularım» (1979), «Sevgi alevi» (1981), «Uyanuv» (1986), «Yellerni diñle» (1990) ve «Tüşünce» (1997) adlı şiir kitapları dünya yüzü kördiler. «Tüşünce» kitabını Riza Fazıl ve Safter Nagayev pek yüksek degerlendirip yazğanlar: «Bu cıyıntıqta onıñ siiriy ustalığının daha da ziyade pişkinleşkeni, tilinin mukemmelleşkeni ve özüniñ xususiy şairlik uslubı yüz alğanı közge çarpmaqta. Onıñ devriy matbuatta basılmaqta olğan ve bu cıyıntıqta yer alğan şiirleri zamanımıznıñ aktual mevzularında yazılğan olıp, yüksek bediiy seviyege maliktirler ki, mezkür cıyıntıq Şakir Selimniñ devirimizniñ yetekçi şairlerinden biri olğanını kösterdi» (Riza Fazıl ve Safter Nagayev «Qırımtatar edebiyatınıñ tarixi» (Qısqa bir nazar Aqmescit, 2001 s. 578).

Sart sovet senzurasınıñ tazyığı astında yazıp yaratqan qırımtatar qa-

lem saiplerine vatanperverlik mevzusında yazmaq, sürgünni xatırlatmaq, Qırımnıñ, Qara deñizniñ ve anda zorbalıqnen qaldırılğan yer-yurtlarnıñ adlarınıñ añılması yasaqlanğanı sebebinden, olar tüşüncelerni icatlarında bazan mucerret, bazan da gizli şekilde tasvirlemege mecbur ediler. Olar sanki soydaşlarını daha da sabırlı olıp turmağa, esas küç ve seylerini ileride olacaq buyük kureşlerge yönetmege çağıra ediler. Şakir Selimniñ fikrince, ömür bitip tükenmegen manialarnı şerefnen keçkende daha da manalı olıp tura. Şairniñ «Yıldız» jurnalınıñ 1986-ncı sene 6-ncı sayında derc olunğan «Bar küçnen» eseri qırımtatar edebiyatında yañı bir adise kibi qarşılanıp alındı. Qarılğaç baarniñ kelgeniniñ xabercisi olğanı kibi, sanki şu poema da qırımtatarlarnıñ pek yaqın vaqıtlarda tuvğan yurtlarına avdet eteceklerinden xaber berdi.

Şakir Selim ana vatanda edebiy icadında dünya klassikleriniñ eserleriniñ qırımtatar tiline tercime olunmasınıñ vacipligini zarurlı dep saydı. O, ana tilinde yañı faaliyetke başlağan milliy teatrniñ repertuarınıñ zenginleşmesi maqsadınen V.Şekspirniñ «Makbet», N.Gogolniñ «Evlilik», Mustay Kerimniñ «Ay tutulğan gece» eserlerini qırımtatar tiline tercime yaptı.

Şakir Selim « Tüşünce» eserinde zamannıñ nabızını tutıp, milliy kureşte yañı peyda olğan problemalarnı ustalıqnen tasvirledi. Xalqnıñ bolünmesinden ğayet raatsızlanğan şair xalqnı birdemlige davet etip yazdı:

Nasıl bir künlerge qaldıq, qardaşlar.
Bu uzun yollarda taldıq, qardaşlar,
Aman-aman bitip-yandıq, qardaşlar,
Közümiz ögünde sabiyler öle —
Dünya bizge baqıp, bir köznen ağlay, bir köznen küle.

Şair şu eserinde milliy kureşni soñuna qadar önemli alıp barmaq ve aliy maqsatlarğa irişmek içün mıtlaq xalqnıñ birdemligini muimden-muim ve vacip meselelerden biri kibi qıymetlendirdi. Xalqnıñ eski tarixiniñ muxteşem ve şerefli saifelerini xatırlatqan muelif milletni umummilliy menfaatqa xızmet etmege çağırıp yazdı:

Dünyağa nam bergen bir millet edik,
Asırlar tübünden tirilip keldik,

Vatanğa köz tikip qurbanlar berdik,
Bizni kene böleler bir şına ile, —
Düny bizge baqıp, bir köznen ağlay,
Bir köznen küle.

Qalmadı aramızda birlik keñeşi,
Şunıñçün qızdırmay Vatan kuneşi,
Şunuñçün yürüşmey, ey, xalqım, işiñ,
Şunıñçün bağrıñnı xancerler tile, —
Dünya bizge baqıp, bir köznen ağlay,
Bir köznen küle.

Şairniñ «Bağçasaray», «Senı unutmağan vatannıñ olsun», «Vatan ve şiiriyat», «Qırımname», «Yaralanğan türküler», «Qızıltaşnıñ asretlik türküsi», «Qırım cennet degil, dostlar» ve diger eserleri az bir zamanda soydaşlarınıñ qalbinde özüne yer aldılar. Sovetler Birliginiñ xalqına yapqan mutxiş zorbalıqlarını bir zaman unutıp olamağan şair yernen-yeksan etilgen vatan topraqlarınıñ yürek ağrılarını «Bağçasaray»şiirinde mearetrnen ifadeledi:

Yeşil caplar arasında esken yeliñ
Tar soqaqlı maallelerde kimni aray?
Niçün qurup qaldı «Sırlı çeşme»leriñ?
Söyle maña, Bağçasaray, Bağçasaray.

«Çürük Suv»nıñ boylarında tamır atqan
Selbileriñ niçün ösmey, niçün qavray?
Otuz eki Ay-Yıldızıñ qayda batqan?
Söyle maña, Bağçasaray, Bağçasaray.

...Bu künge de, taqdirime biñ evalla!
Keldim saña boranlarğa oğray-oğray,
Sevem seni olsan bile nasıl alda,
Bağçasaray, Bağçasaray, Bağçasaray.

Mecburen qaldırılğan yurtunıñ berbat ve virane olğanını körgen şair

yürek ağrılarını, göñülini yaqıp-yaqqan islerini oquyıcılarnen paylaşsa da, soñ mısralarnı nisbeten köterenki ruxta tamamlamağa muvafaq oldı. Olıp keçkenlerni bir belâ, bir felâket kibi qıymetlendirgen şair vatanğa qaytqanından memnün olıp quvanadı, Ulu Tañrığa biñ-biñ şukürler etti. Boranlardan keçip, biñ bir azaplarğa, xorluqlarğa çıdap, Bağçasarağa yetip kelgeninen ğurur duyğan Şakir Selim Bağçasarayğa muracaatnen nasıl alda olmasına baqmadan, oña soñsız sevda olğanını beyan etip söyledi.

Şairlerni biri-birinden mesafe ve zaman ayırsa da yaşnıñ em de yaşağan devirniñ tesiri astında aynı birde-bir islerni keçirmelerinde, şiirleriniñ mevzusında, hatta bazan ifadelerinde de bir yaqınlıqnı rastketiresiñ. Şakir Selimniñ «Qalmadı» şiirini oquğanımda sanki közlerim ögünde on sekizinci asırnıñ klassik Azerbaycan şairi Molla Penah Vagif canlandı. Sarayda vezir olğan, biñlernen çağdaşlarınen muqayesede keçinişi iç te yaman olmağan, lâkin ixtiyar yaşlarında İbrahim xannıñ qardaşı oğlu Mehemmed xan tarafından zindanğa atılğan Vagif de bir zamanlar öz devirinden şikâyetlene edi. Onıñ «Körmegenim» muxemmesinen Ş.Selimniñ «Qalmadı» şiiri arasında bir yaqınlıqnı sezdim.

M.P. Vagif kibi Şakir Selim de öz icadında devri zamandan, cail insanlardan, adaletsizlikten şikâyetlendi:

Ey, göñül, bu alem uzre iç adalet qalmadı,
Qalmadı, dostluq-aşinalıq, urmet qalmadı.
Qalmadı, devletimizde şanı-şevket qalmadı,
Qalmadı, baq, xalqımızda Ummet-mamet qalmadı.
Qalmadı, Noman, Eşrefler kibi zade qalmadı,
Qalmadı, şiiriyetimizde seadet qalmadı.

Şakir Selimniñ icadında ana ve qadın mevzusı xususiy bir boyalarnen tasvirlendi. Onıñ «Anam seni pek sağındım», «Ana qıymeti», «Elvida anam!», «Qadınlarğa», «Yüklü qadın», «Çöl qadını», «Qadınizm biñ yaşasın!», «Qadınlarımızğa arzuxalım» ve diger şiirleri qadınlarğa olğan diqqat ve sevginiñ maiyetini açıqlay, olarğa daima sayğı ve ixtiramnen yanaşmağa davet ete. Şair bugünki ağır ve kergin bir şaraitte qadınnıñ cemiyetteki roliniñ emiyetini beyan etip, «Qadınlarımızğa arzuxalım!»şiirinde yazdı:

Ey bizim qadınlar! Sizge şeref-şan,
Der edik Avcıköyde doğsa bir insan!
Bu yurtnıñ gülüni soldurmayacaq-siz,
Saf nesil doğurmaqtan boldurmayacaq-siz!

Qırımtatarlar sürgünlikten qaytqan soñ tuvğan vatanlarında baxıtlı ve seadetli ömür sürecek umüdinde degil ediler. Çünki yarım asırnıñ devamında mında bayağı deñişmeler olıp keçken edi. Qırımtatar xalqınıñ tarixiy ve medeniy abideleri yıqılğan, camiler ve mezarlıqlar yoq etilgen edi. Şeher ve köylerniñ manzaraları deñiştirilgen edi. Buña köre de olar çoqyıllıq arzu-isteklerine nail olmaları içün, işançnen kureşni devam ettirip, vatanda milliy ruxnı canlandırmağa tırıştılar. Ş.Selim öz eserlerinde Qırımnıñ bir zamanlar guzel cennet-mekân olğanını, bugün ise afsus ki, onıñ ceennemge çevirilgenini teessüf ve telâşnen añdı. Şair içün Qırım yalıñız cennet ya da raatlanmaq içün guzel bir koşe degil edi. Oña Qırım tarixiy bir vatandır ve Vatannı ise er bir şaxıs can-yurekten sevmege borclı eken. Qırımnı cennet-mekân sayğan soydaşlarına muracaat etip, onıñ vatan olmasını ve faqat vatan kibi de sevilmesini xatırlatıp «Qırım cennet degil, dostlar» eserinde yazdı:

Qırım cennet degil, dostlar,
Berilse de Alladan,
Mında çoqtan ne uriyler,
Ne melekler qalmağan.

Qırım cennet degil, dostlar,
Siz cennetke qızmañız!
Allandırıp-ballandırıp
Yalan resim sızmañız.

O, tek Qara deñiz degil,
Sazlığı bar, gölü bar,
Suvından tuz damı kelgen
Qavrap qalğan çölü bar.

...Qırım, belki birevlerge
Sen bir cennet mekânsıñ.

Bizge ise cennet degil,
Qırım, bizge Vatansıñ!

Qırımtatar edebiyatında lirik eserlerniñ muelifi kibi belli olğan Şakir Selimnıñ şiirlerine yazığan türküler xalq tarafından daima sevile-sevile diñlenildi ve şimdi de sevgilernen diñlenilmekte. Er daim ana tiliniñ saflığına tırışqan şair em de genç şair ve yazıcılarnıñ yetişmesine sey kösterdi. İstidatlı qalem saibi qırımtatar yazıcılarınıñ keñeşiniñ yaranmasında faal iştirak etti. 1992-nci senede Qırımda keçirilgen qurultayda Şakir Selim Qırımtatar Yazıcılar Keñeşiniñ yolbaşçısı saylandı. Aynı zamanda xalq oña buyük sayğı kösterip, Qırımtatar Xalqınıñ Milliy Meclisine aza sayladı.

Şairniñ ğayet ağır ve mesülyetli emeginiñ qıymetlendirilmesi, icadiy faaliyetiniñ degerlendirilmesi yalıñız vatanğa qaytqan soñ amelge keçti. 1996-ncı senede Anqarada Ulu Peyğamberimizniñ doğuvına bağışlanğan «Qutlu Doğum Aftası» munasebetinen ötkerilgen şiir yarışında Ş.Selimniñ «Tüşünce» eseri eñ yüksek mukâfatqa lâyıq körüldi. Kene de şu yılı Türkiye Yazarlar Birliginiñ ve Quzey Qıbrıs Türk Cumxuriyetiniñ Anqarada keçirgen «Türk dünyasınıñ dördinci Uluslararası şiiriyet yarışı»nda Şakir Selim Arif Nihat Asiya mukâfatınen taqdirlendi. Şair Adam Mitskeviçniñ «Qırım sonetleri» eserini qırımtatar tiline tercime etkenine köre, Poloniya medeniyetine köstergen xızmeti içün tasis etilgen «Polkul» fondı tarafından mukâfatandı.

Şakir Selim Ablâziz Veliyev ve Yunus Kandımovla birlikte Taras Şevçenkonıñ eserlerini qırımtatar tiline tercime yaptılar. Ukrainalı edebiyatşınas A.İ. Gubar ön söz yazğan şu kitap 1999-ncı senede eki tilde guzel tertibatta neşir olundı. Şakir Selim 1998-nci senede Qırımtatar Akademik Muzukalı Dram Teatriniñ rejissor ve aktyor gruppasınen birlikte Taras Şevçenko adına Ukraina Devlet mukâfatına lâyıq körüldi. Onıñ eserleri bir sıra türk xalqlarınıñ tillerine tercime olundı. Muelifniñ sağlığında neşir olunğan soñ şiirler kitabı 2006-ncı senede oquyıcılarğa taqdim etilgen «Qırımname» oldı.

Lirik şair, terciman ve coşqun içtimaiy xadim Şakir Selimniñ vefatı yalıñız qırımtatarlarnıñ degil de, butün türk dünyasınıñ aydınlarınıñ umumiy ağrısına çevirildi. Umumtürk poeziyasınıñ zenginleşmesinde

xususiy xızmetleri olğan Şakir Selim türk xalqlarınıñ edebiyatında özüne ebediy yer aldı. Şairniñ aziz sıması qırımtatar ve em de türk xalqlarınıñ xatıralarında daima yaşaycaqtır.

(Mezkür maqaleniñ tolu variantı «Türküstan» gazetiniñ 15—28 mart 2009-ncı senedeki sayında, Gürcistandaki «Yazı» jurnalınıñ 2008-nci sene 3-nci sayında ve Türkiyede neşir olunğan «Emel» (üç aylıq fikir-kültür jurnalsi) 2009-ncı sene 228-nci sayında derc olunğan maqalelerim esasında azırlandı.)

P.S. «Yüzüni körmegen dostum — Şakir Selim» maqalesi derc olunğan bir az soñ elektron poçtamğa İstanbuldan bir mektüp keldi. Mektüp mezkür maqalenen bağlı olğanı içün mında ilâve etmekni zarur dep saydım.

Hürmetli, Ali bey!

Sizin adresinizi Niyara Kurtbelal hanımdan aldım. Sizin rahmetlik Şakir Selim hakkında yazdığınız makaleyi de bana gönderdi. Çok duyğulandım. Ne tesirli yazmışsınız! Onun size dostum diye yazdığını belirtiyorsunuz. Bana uç-dört defa sizden çok sıcak, samimi, içten duygularla bahsettiğini hatırlıyorum. O da derdi, hiç tanışmıyoruz, ama, Türk dünyası sevdalısı, kendi arzusu istegiyle bizimle irtibat kurdu, bizi hep destekledi-derdi. Söz Azerbaycandan açıldığında orada benim pek yahşı dostum var derdi ve sizi anardı...

Hiç görmeden, onun hakkında böyle doğru ve güzel sözler söylemek sizin ne kadar hissli, samimi ve derin görus sahibi olduğunuzu gösteriyor...

Ben şimdi İstanbulda «Emel Kırım Vakfi» başkanıyım. Kurulduğundan beri Kırım Tatar Milli Meclisinin Turkiye temsilçisi olarak işliyorum.

Biz on senedir ara verdigimiz «Emel» jurnalsini yeniden neşretmek için hazırlık yapıyoruz. Eger müsaideniz olursa sizin Şakir ağam hakkındakı makalenizi «Emel»in ilk çıkacak sayında basmak istiyoruz...

Jurnalmiz Mart başında basılması planlanıyor.

En derin hürmetlerimle... Zafer Karatay

2 Şubat 2009

Hürmetli, Ali bey!

Sizinle dört, beş ay evvel haberlesmis idik. Şimdi Afyonda ders veren Niyara Kurtbelal hanim sizin Şakir Selim hakkındakı makalenizi vermişti. Ben de sizden bunu neşretmek için izin sormuştum. Sagolun.

«Emel» jurnalsini bu hafta postaya verecegiz. Sizinde adresinize yollayacağız.

Rahmetli Şakir Selim de sizden hep bahsederdi. O da rahmetli Yunus Kandım de çok-çok iyi dostlarımdı.

Bakıye gelirsem mütlaka ziyaretinize gelmek isterim.

Ben esas olarak İstanbulda yaşıyorum. «Emel Kırım Vakfi» başkanıyım ve aynı zamanda TRT İstanbul Televizyonunda rejisor olarak çalısıyorum. Belki Ankaraya konferansınız vaktınde gelme imkanım olur. Olursa sizi bulurum…

Kırım Turklerine verdiginiz yardımlar için, size minnettarız. Çok-çok sağ olun. Aceba büyük turkolog Bekir Cobanzade'nin Azerbaycandaki çalışmaları ve Azerbaycan için ehemmiyeti akkında bir makale yazan olabilir mi? «Emel» jurnalsi oxuyucularına oradakı hizmetlerini de tanıtmak isterdik.

Size sağlikli ve başarılı ömürler diliyorum. Kaleminiz daima işlek olsun.

Sayğılarımla… Zafer Karatay

6 Eylül 2009

Zafer beynen soñralar da internet ve telefon vastasınen bağ tuttıq, amma körüşmege sıra kelmedi. Keçenlerde isteklerimizge yetiştik.

2010-ncı sene 1—4 noyabrde Türkiyeniñ Alanya şeherinde Atatürk Kültür Merkeziy, Aqdeñiz Universiteti, Alanya Belediyesi, Alanya Ticaret Odası Başqanlığı «Alanyada (Kilim, Cicim, Sumak) simpozium»nı ötkerdi. Simpoziumnıñ maruzacıları arasında men de bulundım. Andan da 2010-ncı sene 3—6 noyabrde İstanbulda Türk Tıp Tarihi Qurumınıñ «Avrupa Kültür Başkenti — İstanbul 2010, *Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sağlık»* Uluslararası Kongresine qatıldım.

Türkiye seferine şu keresinde xanımım Azize Ağaali qızınen birlikte barğan edim. Vaqıtımız pek az olsa da, başqa planlarımızdan vazgeçip, Alanyadan İstanbulğa qaytqanda niayet ki, Zafer Karatayla körüşüvge

sıra keldi. Zafer bey biznı sıcaqqanlıqnen qarşılap aldı ve guzel de sıyladı. Samimiy dostluq ve qardaşlıq ruxunda olıp keçken subetimiz bir qaç saat devam etti. Zafer beynen bağlarımız bugünde-bugün de devam etmekte. (Mezkür maqale bizim tarafımızdan qısqartıldı. İ.K.)

Yunus Qandımovnen bir afta Bakuda

Şair ve şarqşınas alim Nariman Gasım oğlu telefon bağlantısında meni 1989-ncı sene 4—8 dekabrde Bakuda ötkerilecek «Xazar» forumına davet etti. Eserlerinen esasen «Lenin bayrağı» gazeti vastasınen yaqından tanış olğan qırımtatar şair-publitsisti, terciman Yunus Kandımovnen de ilk kere mında körüşip, dostane bağlar yarattıq. O zamanlar şu bizim ilk ve em de soñki körüşüvimiz olacağını iç bir vaqıt tasavurımğa ketirip olamazdım. Amma...

Asılında onıñ adı maña çoqtan belli edi. Dost-eşlernen birlikte abune olğan «Lenin bayrağı» gazetinde ve «Yıldız» jurnalında basılğan maqale ve şiirlerniñ ekseriyetini közden keçire edik. Yunusnıñ da şiir ve maqalelerini anda rastketirgen edim. Lâkin doğrusını itiraf etim ki, onıñ «Lenin bayrağı» gazetiniñ 21 mart 1987-nci sene sayında basılğan «Buz yerinden köçtü» maqalesi meni ğayet ayretlendirip, diqqatımnı daha da ziyade özüne celp etken edi. Maqaleni oquğanımdan soñ oña teşekkür mektüpni yazıp, ateşin ilxamını daha da ruxlandırmağa sey köstergen edim. İlk körüşüvimizde de bizni sarıp alğan arqadaşlarğa Yunusnıñ «Buz yerinden köçtü» maqalesinden söz açtım. Yunus bey bizim xoş meramlı diqqat ve merağımızdan pek memnün olıp quvandı.

«Xazar» forumına davet olunğan türk xalqlarınıñ temsilcileri bilip tanığanları ve tanımağan insanlarnen sanki uzun yıllardan berli ayırı tüşip qalğan doğmuşları, soy-sopları kibi körüşip, subetleşe ediler. Qırımtatarlarğa içimde buyük sevgi olğanımdan, olarnıñ dertlerine can yurekten şerik çıqqanımdan Yunus Kandımovğa daha ziyade diqqat ve saygı kösterdim. Ondan ğayet deşetli ve vaximeli sürgünlik ayatları aqqında tolu, keniş bilgiler almağa tırıştım. O da buyük sabır ve yürek ağrısınen sorağanlarımnı cevaplandırdı, men bilmegen inceliklerni aydınlaştırmağa areketlendi.

Yunus bey maña öz tercimeialını — qayda doğğanını, qayda tasil alğanını, qayda çalışqanını ve icadiy faaliyetini tafsilâtlı aytıp berdi. O, Qırımğa nasıl etip köçmesinden, «Dostluq» gazetiniñ yaranmasından söz açtı. Soñ ise Yunus Kandımov 1988-nci senede Taşkentteki Ğafur Ğulam adına Edebiyat ve Sanat neşriyatında neşir etken «Sen deñizge beñzeysiñ» adlı şiirler kitapçasını «Ali muallimge buyük urmet ve sayğı ile muelif. 6.XII.89» avtografınen maña bağışladı.

Foruma qatılğan azerbaycanlılarnıñ oña olğan sayğısına, qırımtatarlar aqqında bilgilerine, olarnıñ alıp barğan kureşni nasıl yürekten qoltutqanlarına Yunus bey ğayet ayretlendi ve em de ziyade memnün oldı.

Yunus bey çılğın tabiatlı, vatannıñ ve milletiniñ menfaatı içün kerek olğan er bir eñ ağır vazifeni bile becermege azır mubariz şaxıs edi. O, buyük ve cefakeş xalqınıñ ulu em de şerefli keçmişinen xususiy ğururlana edi. Yunus bey sevgi ve meraqnen yañı şiir formaları yaratqanından, daha doğrusı, bir zamanlar eski qırımtatar edebiyatında mevcut olğan ve soñralardan unutılıp qalğan «palindrom»lar, «akroşiir»ler yazğanı aqqında fikir yürsetti. XVII yüzyıllıqta yaşağan qırımtatar şahzadesi Şahin Geraynıñ poeziyağa ketirgen janr yañılığını devam ettirgenini söyledi. Diñlegenlerniñ onıñ aytqan terminlerni añlamağanlarını körgeninde, özü yazğan numünelernen oylarını izalamağa areketlendi.

Onıñ söylegenine köre «palindrom» janrında mısralar qısqa ola, sağdan da, soldan da oquğanında episi bir aynı bir mana olıp añlaşıla. «Akroşiir»de ise er mısranıñ ilk arifini yuqarıdan aşağığa oquğanda şiirniñ kimge bağışlanğanı bilinip tura. Yani şiir kimge itaf olunğan olsa, onıñ da adı oqunıp tura.

Yunus beyge köre «akroşiir»ni 1930-ncı senelerde qırımtatar şairi Yunus Temirqaya yaratqandı. Azerbaycanlı şairler ise böyle şiirlerniñ bizde de yazılğanından ve şu şiirlerniñ muelifleri matbuatta tenqit olunğanınlarından söz açqanda Yunus Kandımov taaciplenip qaldı.

Programmağa esasen, 1989-ncı sene 4—8 dekabrde ötkerilgen «Xazar» forumı bir aftağa qadar devam etti. Toplaşuvğa bir qaç yañı yaranğan ictimaiy teşkilâtlarnıñ reberleri de davet olunğan edi. Foruma davet etilgen ictimaiy teşkilâtlarnıñ yolbaşçılarından, eger yañılmasam, yalıñız Azerbaycan Xalq Cebesiniñ lideri kibi Abülfez Elçibey toplaşuvğa qatıldı ve çoq meraq doğurıcı da çıqış yaptı. Afsus ki, soñralar onıñ nutqınıñ

matbuatta derc olunğanını körip olamadım. Abülfez beyniñ söylegen nutqından muim dep sayğan yerlerni em de türk xalqlarınıñ temsilcileriniñ onıñnen olğan sebetindeki bazı sual ve cevaplarnı cep defterçemde qayd ettim:

Niyazi Arifoviç Arumin (qazantatar): — Bakuda keçirilgen numayışlrda Rus, Ryazan, Qazantatar Şurası yaratılğanı ilân etildi. Buña munasebetiñiz nasıl eken?

Abülfez bey: — Pek yaman. Biz buña qarşı kureşemiz. Azerbaycanda yaşağan, özüni Azerbaycan vatandaşı dep sayğan er bir şaxıs demokratik arekette, ğayrıdan quruvda iştirak etmek istese, tiline, dinine, ırqına bağlı olmadan, AXC-niñ (Azerbaycan Xalq Cebesi) terkibinde kureşni alıp barması munkün. Böyle şuralarnıñ yaranması küçlerni bölmege, yarın ise olarnı qarşı-qarşığa qoyuvğa xızmet ete.

Yunus Kandımov (qırımtatar): — Qırımtatarlarnıñ vatanğa qaytmaq oğurında alıp barğan kureşine nasıl baqasıñız ve bizge yardım yapmaq istegiñiz barmı?

Abülfez bey: — Şimdi degil de, alâ 60-ncı senelerden, talebelik yıllarımdan qırımtatarlarnıñ alıp barğan mubarezesini diqqatnen izlegenim. Mustafa Cemilovnıñ aqqında çetel radiolarınıñ darqatqan malümatları, onıñ apsxanede açlıq ilân etmesi bayağı bir vaqıt devamında Azerbaycan çayxaneleriniñ mevzusı oldı. Sizge faal qoşuluv olamasaq da, er daim qırımtatarlarğa qarşı aqsızlıq etilgenini söylegenmiz. Eger xatırañızda olsa, Ferğanada mesxeti türklerinen özbekler arasında qavğadava yaratılğanında biz Sovet akimiyeti organlarınıñ irticaçı siyasetini, Rusiyeniñ fitneci faaliyetini yamanladıq, mesxeti türkleriniñ Azerbaycanda yerleşmeleri içün qolumızdan kelgenini yaptıq. Qırımtatarlarnen bağlı xususiy programmanı azırlaymız. Qısmet olsa, qırımtatar yaşlarınıñ Bakuda aliy tasil almalarına nail olacaqmız. Epiñizniñ vatanğa qaytıp, baba-dede yurtunda yerleşmeñiz içün sizlerle birlikte kureşni alıp baracaqmız. Faaliyet birligine nail olmaq içün mıtlaq koordinatsiya şurasını yaratmaq kerekmiz.

Rafael Nurettinoviç Bedrkin (qazantatar): — AXC-niñ qurultayına kibi Bakuda yaşağan türk xalqlarınıñ merkeziniñ yaratılması pek eyi adım olması mumkündi.

Abülfez bey: — Biz de bu yönetimde işlerni alıp baramız. Amma

tek Bakuda ve Azerbaycanda yaşağan türk xalqlarınıñ merkezini degil de, dünya türkleriniñ koordinatsiya merkezi olacaq teşkilâtlarnıñ temeliniñ qoyuluvı vacip meseledir. Kelecek seneniñ aprelinde Türkiyede keçirilecek Buyük Azerbaycan Kongresi de bu istiqamette atılğan adımlardan bir olacaqtır. Bizim temsilciler de anda iştirak etecekler.

Todur Zanet (gagauz şairi): — Xalqımız qurultay çağırdı. Öz mustaqilligini ilân etti. Lâkin Moldova Aliy Soveti qurultaynıñ qararlarını maqullemek istemey. Buña, siz, nasıl baqasıñız?

Abülfez bey: — Sizniñ problemağa xalqara uquq nazar noqtasından eki prizmadan baqmaq mumkündi. Xalqlarnıñ öz muqadderatını al etmesi baqımından siz doğrusıñız. Bir de bar, devletlerniñ erazi butünligi meselesi. Keliñiz baqayıq, sizniñ bölgede Gagauz devletni yaratmaq mumkünmi eken? Birincisi, etnik baqımdan bölge pek qarışıqtır. Anda gagauz da, bolgar da, ukrain de, moldov da, rus da bar eken. Siz devletiñizni qurğanda olar ayaqqa köterilip şamata qoparacaqlar ki, bizim aq-uquqlarımız bozula. Ekinçisi, xalqara uquq normaları bozulacaqtır. Küçük bir qurumnıñ yaratqan devlet ise küçlü devletlerniñ qolunda qomşu devletlerge tazyıq vastasına çevirilecektir. Tek Moldova degil de, hatta Ukraina, Rumıniya, Bolgarıstan da böyle bir devletniñ yaratılmasınen iç zaman barışmaz eken. Eñ eyisi şu ki, muttefiq respublika statusını almaq oğurında degil de, önceden medeniy muxtariyet, soñ ise Moldovanıñ terkibinde inzibatiy-eraziy muxtariyetni (administrativno-territorialnaya avtonomiya) qolda etmek istiqametinde siz kureşni alıp barmaqnı maqsat etmelisiñiz.

Niyazi Arifoviç: — Tatarıstan ve Başqırtıstan birlikte bir muttefiq respublika yaratmaq isteyler. Şu bölgelerden saylanğan mebuslarnıñ ekseriyeti rus olğanına köre, şuña imkân bermeyler.

Abülfez bey: — Tarixte er daim tatarlarnen başqırtlar bir devletniñ terkibinde olğanlar. Bu ğaye şimdi çezilmese de, bir qaç yıldan soñ amelge keçecektir. Buña zaman kerektir. Meseleniñ yetişmesi zarurdır. Bir siyasiy aktsiya kibi şunı biz de qorçalamalı, mebuslarğa tesir yollarnı qıdırmalımız.

Rafael Nurattinoviç: — Tümende tatarlarla azerbaycanlılar birlikte cemiyet yaratqanlar. Buña nasıl baqasıñız?

Abülfez bey: — Tabiiy, böyle de olmalı eken. Biz de qolumızdan kelgenini yapmağa tırışmalımız, yardım etmelimiz.

Vagif Cebrayılzade (Azerbaycan şairi): — Abülfez bey, mitingler pek çoq vaqıt coya, adamlarnı boldurta. Kerçektenmi, bu qadar laf etmege ixtiyac bar eken?

Abülfez bey: — Mustaqil gazetler neşir etilgenden, insanlarğa öz tüşüncelerini serbest söylemege şarait yaratılğandan soñ mitinglerde uzundan-uzun laflarğa ixtiyac qalmayacaqtır.

Abülfez Elçibey «Xazar» forumında çıqış etip ketken soñ, onıñ iştirakçilerinen bağnı üzmedi. (Şu devirde tek Bakuda degil de, butünley Azerbaycanda içtimaiy-siyasiy durum pek murekkep ve kergin bir şaraitte edi. Bakuda er kün mitingler toqtamay edi. Xalq Cebhesiniñ faalları qarşı turma yaranmaması maqsadınen partiya-sovet xadimleriniñ mesül şaxıslarınen añlaşmalar alıp bara ediler. Muxafazakâr partiya-sovet xadimleri ise merkeziy ukümetniñ yürsetken rejimni yımşatmaq siyasetini sözde qabul etkenlerini söyleseler de, amelde xalqqa qarşı daha da sart movqe tuta ediler. Yerli memurlar kerginlikniñ daha da terenleşmesine meyil köstere ediler. Öz vazifeleriniñ ömürini uzatmağa areketlengen memurlar küç tetbiq etmek vastasınen qan tökülmesiniñ ve şu usulnen xalqnı qorqutmağa tırışa edler. Olarnıñ çirkin amelleri siyasiy adiselerniñ ketişatınıñ dramatikleşmesine elverişli şarait yarata edi. 1990-ncı sene yanvar 19-tan 20-ne keçken gece Bakuğa Sovet arbiy birleşmeleri kirsetildi. Faqat Bakuda degil de, Azerbaycannıñ diger bölgelerinde de sovet arbiy birleşmeleri tarafından yüzlernen tınç eali amansızcasına öldirildi ve yaralandı.

Lâkin bu ğaddarlıq da xalqnıñ iradesini yeñip olamadı. Aksina SSSR-niñ yıqılmasını suretlendirdi. Küçük Naxçıvan MSSR-niñ Yuqarı Şurası fevqulade toplaşuvında SSSR-niñ terkibinden çıqqanını ilân etti.) O, toplaşuvğa ilk künden qatılıp olamasa da, andaki subetlerni diqqatnen izledi, musafirlerniñ baqışlarınen ciddiy meraqlandı, foruma kelgen yaşlarnen ayırı-ayırılıqta körüşti.

Körüşecegi adamlar aqqında önceden bilgilerni qolda etmege alışqan Abülfez Elçibeyniñ Yunus Kandımov aqqında maña bergen sualleri taxminen böyle mevzuda edi: Yunus Kandımov milletiniñ adınıñ Qırımlımı, Qırımtatarmı, Qırım türkümi yazılmasını istegen qaysı bir gruppadan eken? O, Qırımnıñ Ukrainanıñmı, yoqsa da Rusiyeniñmi terkibinde olmasınıñ taraftarı eken? Yunus Kandımov sürgün olunğanlarnıñ köçürilgen köy

ve şeherlerge qaytmalarını istey, yoqsa da Qırımnıñ istenilgen koşesinde yerleşmesine razı eken? Sürgünden avdet etkenlerniñ Türkieyege, AQŞ-qa köçmelerine nasıl baqa?

Men Yunus Kandımovnen subetlerimde Abülfez Elçibeyniñ meraqlanğan meselelerge onıñ munasebetini ögrendim. Onıñnen baqışlarımız biri-birine uyğun kelişgen edi. Yunus bey milletiniñ adınıñ Qırım türkü dep yazılmasınıñ, avdet etkenlerniñ yarımadanıñ istenilgen koşesinde yerleşmeleriniñ, çetel memleketlerine köçmemeleriniñ, yaqın planda Ukrainanıñ terkibinde qalmasını taraftarı edi.

Yunus Kandımov Elçibeynen körüşkende Qırım mevzusındaki subetleri pek keniş oldı. Elçibeyge köre Qırımğa köçken soñ eger qırımtatarlar milletiniñ adını türk dep yazdırtsalar, andaki diger türk xalqlarınıñ vekilleri — azerbaycanlılar da, türkmenler de, özbekler de, qazaxlar da, qırğızlar ve başqaları da kelecekte özlerini türk dep yazdırtacaq ekenler. Bu yolnen yarımadada türk milleti sayısına köre ruslardan soñ ekinçi yerde olıp, sözge saip olacaq ekenler. (Çoqqa barmadı Elçibeyniñ söylegenleri reallaştı. Azerbaycanda çoqluqnı teşkil etken milletniñ adı ve tili türk dep yazıldı. Amma yazıqlar ki, Azerbaycanda 1993-nci senede olıp keçken adiselerden soñ, milletniñ adı ve tili kene de Sovet devirinde kibi — azerbaycanlı dep yazılmağa başlandı.)

Qırımnıñ Ukrainanıñ terkibinde qalması meselesinde de Elçibeyle Kandımov arasında fikir ayırılığı yaranmadı. Er ekisiniñ fikrince, Ukraina da Rusiyeniñ mustemlekesinden qurtulğanından iqtisadiy cehetten nisbeten zayıf olsa da, Qırım türklerine daha çoq qoltutuvğa, olarnıñ vatanlarına avdetine taraftar çıqacaqlar. Rusiyege qarşı muqavemet köstermek içün Ukrainalılar Qırım türklerile birlikte olmağa mecburlar.

Yunus Kandımov vatanğa köçken soydaşlarınıñ rus şovinistlerinüñ ve xuliganlarınıñ aydutçasına tazyıqlarına maruz qalğanını, avdet etkenlerniñ evler qurup yerleşmelerinde bayağı qıyınlıqlarla qarşılaşqanını aytqanında, Elçibey oña teselli berdi. O bildirdi ki, eger Azerbaycan kergin vaziyetten çıqıp olsa, bu problemanıñ sade yolnen çezilmesi mumkündi. Er yıl elli biñge yaqın azerbaycanlı yaşlarnı çeşit vaqıtlarda Qırımğa talebe inşaat bölüginiñ azaları kibi yollanılmasına çare bulunır. Talebeler anda qan qardaşlarına qurucılıq, köy xocalığı işlerinde yardımlaşıp, şovinistlerge ve olarnı desteklegenlerge lâyıqlı muqavemet köstermege qadir olacaqlar.

«Terciman» gazetiniñ yañıdan neşir olunmasından, Qırımdan Azerbaycanğa tasil almağa çoq sayda talebelerniñ yollanılmasından, ortaq televideniye yaratılmasından, ortaq qonuşuv tiliniñ formalaştırılmasından ve başqa mevzularda da keniş subetler ettiler.

«Xazar» forumından soñ da bizim Yunus Kandımovnen bağlarımız devam etti. O menim Noman Çelebi Cihan, Asan Sabri Ayvazov, Cafer Seydamet ve Qırımnıñ azatlığı oğurında kureş alıp barğan insanlarnen em de ziyalılarnen yaqından meraqlanğanımnı körip, eki yıldan soñ Bakuda tasil alğan talebelerden «1917-nci sene Qurultay o nasıl olğan edi» kitabını maña yiberdi.

Şu satırlarnı yazğanımda Yunus beynen olıp keçken samimiy bağlarımıznıñ xatıramğa siñip qalğan manalı saifeleri kene de közlerim ögünde canlandı. O, menim «Abune yazılmaq isteymiz» mektübimni «Dostluq» gazetiniñ 10 noyabr 1990-ncı senedeki sayında basqanını, böyle mektüplerniñ meşaqatlı yollardan keçip, vatanğa avdet etken cefakeş xalqnı daha da ruxlandırğanını qayd etken edi. Men de öz nevbetimde gazetniñ şu sayında onıñ Şevket Ramazanovnen birlikte Ekinçi Dünya Savaşı yıllarında Qırımda partizan bolükleriniñ komandiri olğan, RSFSR Devlet Mukâfatınıñ laureatı, bir qaç kitapnıñ, em de kinonıñ ssenari muelifi Georgiy Leonidoviç Severskiyden alıp barğan «Aqiqat ve tek aqiqat» musaxabesini Naxçıvanda vatanseverler arasında darqattım. Şu subet oquyıcılar tarafından buyük sevinç ve meraqnen qarşılandı.

Y. Kandımov maña bir qaç mektüpler de yazğan edi. Lâkin evimde arbiçilerniñ ve militsiya xadimleriniñ alıp barğan tintüvi zamanı, olar alıp ketken kâğıt ve senetlerniñ arasında, afusus ki, onıñ mektüpleri de bar edi. Soñralar çoq tırışsam da, evimden alıp ketken senet ve yazılarnıñ iç birisini kendimge qaytaralmadım. Bakuğa köçip, xalq cebesi faallerine qarşı taqipler toqtağan soñ, dostlarımnıñ evlerinde tutqan senetlerniñ arasında Yunus beyniñ maña yazğan bir mektübini rastketirdim. O yazğan edi:

«Selâm, Ali muallim!

Sağ selâmetsiñizmi? İşleriñiz nasıl? Bizim işlerimiz yaxşı kete, desem de olacaq. Kureş devam ete.

Ali muallim, 29 mayısta bir telegramma aldım. Telegrammadan

añlaşılğanına köre 28 mayısta Naxçıvanda Milliy Azatlıq Künü — Azerbaycan Demokratik Respublikasınıñ 72 yıllığına bağışlanğan tantanalarğa davet etilgenim. Lâkin telegrammanı maña pek keç bergenler. Çoq yazıq ki, men fırsattan faydalanıp, sizlernen, azeri dostlarımnen körüşip olamadım.

Men sizlerni, azerilerniñ azatlığı içün canlarını ayamğan azerbaycan evlâtlarını, butün xalqnı mezkür künnen xayırlayım. Epinizge sabır-taqat, küç-kuvet tileyim. Qırımtatar milletine urmet bildirgeniñiz içün çoq sağ oluñız, aziz dostlar. Ali muallim, dostlarımıznıñ episine selâm söyleñiz».

Urmetnen Yunus Kandımov.

29.05.90.

Y. Kandımovun mektublarindan biri

Maxsuldar çalışqan Yunus Kandımovnıñ xaberini de Türkiyedeki Uluslararası şiir festivalinden (Bursada, 1992), Avropa Yazıcılarınıñ Ruminyada keçirilgen II Uluslararası körüşüvinden (Köstence, 2001), de Avropa Şairleriniñ Rigada ötkerilgen III Degirmi stolından (Litva) de, Ukraina şairi Taras Şevçenkoğa bağışlanğan Uluslararası toplaşuvlardan (Lugansk, 1998, Kamensk-Podolsk, 2000, İvano-Frankovsk, 2001) eşitken edim. Tedbirlerde bu qadar faal iştirak etmeknen, soydaşlarınıñ sürgünden qaytqanda qarşılaşqan problemalarını dünya ictimaiyetine yettirmeknen bir sırada, em de boldurmadan edbiy icadınen oğraşıp, yazıp yarata edi.

O, qısqa bir zamada Londonda yaşağan ve romanlarını Türkiye türkcesinde yazğan qırımtatar klassigi Cenğız Dağcınıñ «Olar da insan ediler», «Anamğa mektüpler», «Yurdunı ğayıp etken adam», «Qorqunç yıllar» romanlarını, «Cenğız Dağçı: yazıcınıñ öz qalemile» xatırlavlarını ana tiline çevirip, neşir ettirdi. Mından ğayrı Taras Şevçenkonıñ şiirlerini ve «Qafqaz» poemasını, Lesya Ukrainkanıñ şiir ve poemalarını, Mixaylo Kotsyubinskiniñ ikâye ve povestlerini, Y.Muşketkinniñ, P.Movçaniniñ, M. Miroşniçenkonıñ, V. Basırovnıñ ve diger ediplerniñ eserlerinden numünelerni qırımtatarcasına tercime etip bastırdı. Lâkin tercime yapqan qaç-qaç eserlerniñ ve alıp barğan araştırmalarınıñ episini tamamlap olamadı... Amansız ölüm buyük şairni apansızdan aramızdan alıp ketti. Şairniñ ömüri xatıralar alemine köçti.

Çılğın tabiatlı şairniñ, vatanperver insannıñ, Türk dünyasınıñ birdemligi içün canını feda etmege azır olğan buyük milletseverniñ vaqıtsız vefatı epimizni sarsıttı ve ğayet kederlendirdi. Yunus beyniñ aydın sıması xatıralarımızda ebediy yaşayacaqtır.

(Mezkür maqale Yunus Kandımovnıñ vefatınıñ yıldönümine bağışlanıp yazılsa da, matbuatta derc olunmadı.)
(Maqale neşirge azırlanğanda qısqartıldı. İ.K.)

Içimdeki ağrı, yaqut Ali Sengerli ne içün tanılmay?!

Ulu dedelerim şimdiki Ermenistan Respublikası adınen belli olğan, tarixiy adı ise İrevan xanlığının Göyçe maxalinde (bölge) ömür sürip keldiler. 1828-nci senede Rusiye şu xanlıqnı basıp aldı ve Qafqazda öz menfaatına xızmet etecek bir devlet yaratmaqnı qararlaştırdı. Şu maqsatnen de bölgedeki Azerbaycan türkleriniñ sayısını azaltmaq siyasetini amelge keçirdi. Bunıñ içün ermenilerni İrandan, Osmanlıdan ve başqa devletlerden köçürip, mında yerleştirdi. Ara-sıra mında yaşağan Azerbaycan türklerni sürgün ettiler. 1988-nci senedeki mecburi köçürüvden soñ ise bölgede türk, musulman qalmadı.

Men de 1948-nci senede, Azerbaycan türkleriniñ sayısınıñ çoq olğan, butün Qafqazlarda, İranda, Anadoluda namlı aşıqlarınen belli olıp, tanılğan Göyçe maxaliniñ İnekdağ köyünde doğdım. Talebelik yıllarında ocalarımızdan köyümizniñ adınıñ qadimiy türk qabilesiniñ-inaklarnıñ adınen bağlı olğanını ogrendim.

1973-nci senede Bakudaki Azerbaycan Devlet Universitetiniñ (ADU) jurnalistika fakültetini oqup bitirgen soñ, meni Naxçıvanğa, Muxtar Respublikanıñ Kommunist Partiyasınıñ «Şarg gapısı» gazetinde muxbir olıp çalışmağa yolladılar. Kommunist partiyasınıñ azası olmasam da, gazetniñ «Partiya ayatı» bölüginde muxbir olıp çalışmağa başladım. Şu bölük menim istegimce olmasa da, anda çalışmağa mecbur edim.

Bölge kommunist partiyasınıñ belgilegen gazetlerine mecburiy surette

abune yazıla edik. Men, kendimge yaqın dep sayğan arqadaşlarım ve ğayedeşlerim Azerbaycanda, Moskvada neşir olunğan gazet-jurnallarnen bir sırada, Gürcistanda Azerbaycan türkcesindeki «Sovet Gürcistanı» gazetini, Özbekistannıñ paytaxtı Taşkentte qırımtatarca basılğan «Yıldız» jurnalını, aynı zamanda Estoniyada, Latviyada, Litvada rus tilinde çıqqan diger dergilerni de alıp oquy edik.

Şu devirlerde Naxçıvan Muxtar Respublikasında «Sovet Gürcistanı» gazetiniñ 3—5 abunecisinden birisi de men edim. «Sovet Gürcistanı» gazetiniñ 1982-nci sene 11 noyabr sayında derc olunğan bir şiir diqqatımnı ğayet özüne celp etti. Taaciplengenimden hatta öz közlerimge bile işanıp olamadım. Sanki bir yuquda edim. Doğrusını itiraf etim ki, quvançım sıñırsız bir derya-deñiz kibi edi. Sanki butün dert-qasevetlerim bir andece unutıldı. Eyecanlanğanımdan sevinçli köz yaşlarımnı tutıp olamadım.

Soñ devir sovet matbuatında oquğan eserler arasında iç birisi şu şiir qadar qalbimni titretip, yüregimniñ ince tellerine toqunmağan edi. Eserni bir qaç kereden tekrar-tekrar oqudım ve onı dost-eşlerimge de kösterdim. Şairniñ «Bağçasaray» adlı şiiri az bir zamanda tilimde destan oldı, iç özüm de duymadan afızama ebediy siñip qaldı. Qırımtatar xalqınıñ meşaqatlı faciasından sarsılıp telâşlanğan şairniñ qalbi feryat etip, elemli içki alemi yayğara qopara edi:

Bağçasaray,
İmdat soray.
Sazı qayda?!
Sözü qayda?!
Yollar-izler qaynar kene,
Doğmuşlarnıñ özü qayda?!
Qara közlü,
Uzun boylu
Guzel oğlu, qızı qayda?!
Şimdi deñişken tarixler,
Dedem yazğan yazı qayda?!
Bağçasaray,
İmdat soray,
Aşıq Qadır
Qabirdedir...

Seller-suvlar imdat soray,
Taşlardaki sabır nedir!!!

Şu şiirniñ muelifi Ali Sengerli edi. Eveller onıñ Bakuda ve Tbiliside matbuatta derc olunğan eserlerine ciddiy emiyet bermegen edim. Tüşüncelerimizni daha da daqiq ve mantıqlı ifadelesek, şairniñ şiirleri diqqatımnı özüne kerekli seviyede celp etmegen edi. Lâkin Ali Sengerliniñ şu esrini oquğan soñ, onıñ icadına olğan munasebetim tübü-tamırından deñişti. İçimde onıñnen ğururlandım. Şairniñ qaleminiñ maxsulına ziyade quvandım. Niayet ki, Azerbaycan türkleri arasında da böyle cesaretli ve qorqubilmez qalem saipleriniñ mevcutlığı meni ğayet sevindirip memnün etti.

Eñ belli şairlerimiz, nüfuzlı ilim adamalrımız, siyasetçilerimiz qırımtatarlarnıñ sürgün olunmasından söz açmağa cesaret etmegenleri alda, Ali Sengerli şiirinde isyân etip, aqsızlıqqa, adaletsizlikke öz itirazını Gürcistan Kommunist Partiyası Merkeziy Komitetiniñ, Gürcistan SSR Yuqarı Şurası ve Gürcistan SSR Nazirler Şurasınıñ gazetinde beyan etti. Şiirniñ redaktoır ve senzuranıñ közünden yayınıp, gazet saifesinde özüne yer almasına em ğayet quvandım, em de şaşqınlıq içinde ayretlendim. Çünki epimizge belli edi ki, sovet matbuatında kommunist rejiminiñ aleyxine birde-bir keskin fikirler söylemek buyükten-buyük irade talap ete edi. Ali Sengerli ise buyük cesaret ve qaviy iradege malik olğanını öz qaleminen isbatladı.

İçimdeki şu quvançlarnen yanaşı, aynı zamanda birde-bir raatsızlıq duyğuları da meni sarıp aldı. Doğrusı, Ali Sengerlige yaqın vaqıtlarda basqı yapacaqlarından ixtiyatlanıp, onıñ nezaret altına alınacağından ziyade raatsızlana edim.

«Bağçasaray» şiiri Ali Sengerliniñ şaxısiyetine, onıñ icadiy faaliyetine olğan merağımnı belli bir derecede köterdi. Bu maqsatnen şairniñ tercimeialı ve yaratıcılığınen daha da terenden oğraşmağa areketlendim, edebiy icadınen bağlı araştırmalar alıp bardım. Şu yönelişte alıp bapğan işlerimde Bakuda Azerbaycan İlimler Akademiyasınıñ Nizamiy adına Edebiyat İnstitutınıñ alimi, Gürcistannıñ Borçalı bölgesinden olğan Elxan Memmedov maña kerekli ve degerli bilgier qolda etmekte bayağı yardımcı oldı. Bugünde-bugün butün Azerbaycanda xalq ağız edebiyatınıñ, xususen,

aşıq yaratıcılığınıñ mekemmel bilicisi kibi belli olğan, folklorşınas alim Elxan Memmedov ğururını gizletmeden Ali Sengerli onıñ emcesi olğanını qayd etti. Elxan bey men meraqlanğan suallerge tafsilâtlı cevap berdi, ilâve olaraq qoşup söyledi ki, yaşlığında emcesiniñ bir çoq şiirleriniñ kopiyasını çoqlaştırmağa yaqından yardım ete edi. Amma Elxan muallim Bakuğa köçken soñ, yazıg ki, olarnıñ bağları siyrekleşti.

Elxan beyden qolda etken malümatlarğa köre Ali Memmed oğlu Sengerli 1930-ncı senede Gürcistannıñ Borçalı bölgesiniñ Faxralı köyünde doğğan. Bu bölge ta eski zamanlardan berli aşıqlar mekânı olğanından, şiir yazmağa başlağan yaşlar öz eserlerini xalq şiirleri şeklinde yaza ediler. Şu cumleden, Ali Memmed oğlu da orta mektepte tasil alğan yıllarda ilk şiirlerini xalq şiirleri şeklinde yazdı. O, arbiy xızmetten soñ, 1952-57-nci senelerde Azerbaycan Devlet Universitetiniñ filologiya fakültetinde aliy tasil aldı. Universitette tasil alğan muddette Yunan ve Roma edebiyatı antologiyasını azırlağan ocası, professor Ali Sultanlı bir-qaç şiirni oña tercime yaptırtıp, derslik kitabına kirsetken edi.

Universitetni oqup bitirgen soñ, tuvğan köyüne qaytqan Ali Memmed oğlu bir muddet mektepte ocalıq yaptı. Şiirlerini Sengerli imzasınen Bolnisi rayonındaki «Gelebe bayrağı», Tblisideki «Şarqnıñ Şefegi» (soñralar şu gazet «Sovet Gürcistan'ı» adınen neşir olundı), Bakudaki «Azerbaycan Gencleri», «Edebiyyat ve İncesenet», «Sovet Kendi» gazetlerinde derc ettirdi. 1961-nci senede onı Gürcistandaki Tbilisi Devlet Pedagogika Universitetiniñ Azerbaycan bölügine «Dünya Edebiyatı» mutexasısı olıp çalışmağa davet ettiler.

Ali Sengerli icadında qırımtatar faciasına ve türk xalqlarınıñ çoqtan-çoq problemalarına xususiy diqqat ayırıp, şu belâlarnıñ ve musibetlerniñ silinmez izlerini renkarenk tüslernen tasvirlemege muvafaq oldı. Muelif qırımtatarlarnıñ sürgün olunmalarına qarşı «Bağçasaray» şiirinde başlağan ğadaplı ve şiddetli qalp isyânını 1984-nci senede derc ettirgen «Muabbet fontanı» eserinde oğurnen devam ettirdi:

Ey, muabbet fontanı,
Gögercinleriñ qayda?!
İnsan da yuvasından,
İlinden-obasından,
Quvarmı iç insannı?!

...Deyler, yerde qalmaz
Bir kimseniñ suçsız qanı.
Vaqıtsız köçken guzeliñ
Oçüni alğan yoq.
Alâ yuvasızlarnıñ
Bir qayğısıñ çekken yoq.
Sart Sibir çöllerinde,
Ne qadar ölenlerim bar...

Bağçasaray Xan Sarayındaki çeşmege itafnen yazğan şiirinde şair tildeşleriniñ, qandeşleriniñ tuvğan yurtunda, guzel yaylalarında yatlarnıñ meskenleşmesine ğayet efkârlana. Kökusni telçelegen, vucutnı parça-parça etken ğayet ağrılı belâlarnen barışalmağan şair aliy maqsatqa irişmek içün er bir cefanı çekmege azır olğanını eminliknen beyan etip yazdı:

Ya başım bedenimden,
Ya yardan keçmeli eken.

Şairniñ XIX yüzyıllıqta yaşap icat etken Qırımlı Aşıq Qadırğa bağışlanğan şiiri de mana ve maiet itibarınen pek önemlidir. O, mezkür mevzunı daha da tolğun, daha da keskin ve aynı bir zamanda oquyıcılarğa çoq añlayışlı bir tarzda aks ettirip tasvirledi. Aqsızlıqqa qarşı itirazlı sesini yükseklerge kötergen, qırımtatar xalqınıñ faciasını şaxsiy faciası kibi qabul etken Ali Sengerli şiiriniñ soñunı belli maneniñ bir mısrasını deñiştirip tamamladı:

Aşıq Qadır demekten
Tütün çıqar başımdan,
Kirpigimnen od aldım.
A, dağlar, ulu dağlar,
Çeşmeli, suvlu dağlar.
Mından bir il köçüptir,
Gök kişner, bulut ağlar.

Şair biñyıllıqlardan keçip kelgen «başımdan tütün çıqtı», «kirpigimnen od aldım» kibi aytımlarnı, «mından bir atlı keçti» mısrasını «mından bir

il köçtü» kibi deñiştirmeknen feryat etip, şiirniñ edebiy degerini ve tesir dairesini daha da küçlendirmege muvafaq oldı.

Ali Sengerli qırımtatarlarnıñ niayet, yarım asırdan soñ tuvğan vatanlarına avdet etmesine soñsız bir sevdanen quvandı. Şu xoş xaberden ilxamı coşup-taşqan şair içki alemini sarıp alğan sevinçli duyğularını oquyıcılarnen paylaşmaqtan ğayet zevq alıp yazdı:

Közüñ aydın, Qırım yurtu!
Közüñ aydın, guzel Qırım!
Közüñ aydın, Bağçasaray!
Közüñ aydın, Aşıq Qadır!
Közüñ aydın, ulu Geray!
Sağ qalsa da yüzden biri,
Sürgünleriñ döndü keri!!!

Şairniñ «Tatar qızı», «Türk oğlu», «Oğuz» ve başqa eserlerinde de qırımtatarlarnıñ em de diger türk xalqlarınıñ ağrılı dertlerine ve olarnıñ bayağı bir zamandan berli çezilmegen problemalarına toqunıldı.

Ali Sengerlini sadece olaraq tek qırımtatarlarnıñ taliyi raatsızlamay. Qazax şairi Oljas Suleymenovğa bağışlanğan «Qum qoqusını duydım» ve «Rusiye» şiirleri de itiraz duyğularınen zengindir:

Aleksandr Nevskiyden ,
İvan Groznıydan, Pyotrdan,
Nikolaydan berli.
Nedir care, qardaşım, nedir çare!?

Alâ ki, çıdaymız içimizni kemire-kemire,
Alâ ki, çıdaymız Allah Kerimdir, deye-deye.
Böyle künge qaldıq, qatilimizge buyük qardaş
deye-deye, Oljas.
Böyle künge qaldıq...
«Rusiye» şiirinde ise şair böyle yazdı:
Rusiye bir deñizdir,
Yüzlernen aqar ozenni,
Bir ande yutqan deñiz.
Asırlardan berli,

Onıñ qursağına aqa
Bizim de servetimiz,
Sizniñ de servetiñiz,
Oljas!
Tilimiz bir,
Dinimiz bir,
Vatanımıznıñ taliyi bir,
Xalqımıznıñ taliyi birdir,
Oljas!
Seniñ toprağında xaç saçtılar,
Seniñ suvlarıña zeher töktüler.
Saxralarında aps lageri,
Sınav meydanları, atom yataqları,
Menim başımda turup oturtılar,
Oljas!

Ali Sengerli çıqış yolunı «Yaraşmaz» şiirinde böyle izalay:

Silâ al qarşığa çıq,
Süyrelmek türke yaraşmaz.

Sovetler devirinde Ali Sengerliniñ kitapları neşir etilmedi, matbuatta, radio ve televideniye yayınlarında keniş mıqyasta tebliğ olunmadı. Amma onıñ eserlerini sözniñ asıl manasında xalq yaşattı. Aşıqlar toy-dügünlerde, aşıq meclislerinde, şeñliklerde yırlap, şairni xalqqa sevdirmege qadir oldılar. Ömüriniñ soñuna qadar ocalıq yapqan şair ixtiyar yaşlarında eserlerini toplap, neşirge azırladı. Ali Sengerli şaxsiy masrafları esabına 2006-ncı senede ardı-sıra «Nurlan» neşiriyatında «Şairniñ yüregi», «Bu eski dünyada yañı ne bar ki...», «Uzaqlarda qalğan dünyam» adlı kitaplarını neşir ettirdi. Azırda şairniñ daha bir qaç kitapları neşirge azırlanmaqta.

Şair Ali Sengerli 2009-ncı sene 23 aprelde dünyasını deñişti ve doğğan köyünde defn etildi.

Ali Sengerliniñ «Bağçasaray» şiirini oquğan künden içimde birde-bir ağrı ve eyecan bar. Guzel añlay edim ki, sovetler devirinde şairniñ kergin ve mesüliyetli emegini yeterli derecede degerlendirmek pek muşkül meseledir. Lâkin Sovetler Birliginiñ yıqılmasından bayağı bir zaman keçse de, afsus ki, türk dünyasınıñ oquyıcıları alâ de şairni kerekli

seviyede tanımaylar ve onıñ icadınen yaqından tanış degiller. Çoq-çoq yazıqlar olsun…

(Mezkür maqale «Türküstan» gazetiniñ 2010 s. №14-de, «Qırım» gazetiniñ 2010 s. № 44 (1412)-de ve «Bağçasaray» jurnalsi (Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği İstanbul Şöbesi gazetesi), 2010 s. № 65-de derc olunğan maqalelerim esasında azırlandı.)

Beklenilgen ölümniñ ağrısı ve ya Cengiz Dağcı dünyadan köçti

Bugün internet vastasınen türk tillerinde neşir olunğan matbuatnı közetkenimde Türkiye gazetlerinde «Edebiyat devlerinden Cengız Dağcı öldi» serlevalı yazını rastketirdim. Şu ğam-qasavetli xaberden ğayet kederlendim. Türk xalqlarınıñ edebiyat tarixinde önemli yer tutqan klassik yazıcınıñ, bayağı ixtiyar yaşında ve xasta olğanından xaberdar edim. Elbette, epimizge belli ki, şu dünyada bir kimse ebediy degil. Doğulğanlarnıñ dünyanı terk etmesi tabiiy bir aldır. Şularnı guzel añlasam da, episi bir bu qara xaberni eşitmege, onı derk etmege sanki ruxum azır degil edi. Sarsıntılı xaberden dertli tüşüncelerge daldım, şu künümizniñ accıdan-accı aqiqiy barlıqlarınen barışmağa mecbur oldım. Cengız Dağcınıñ qız qardaşınıñ tilinden Türkiyeli şair Ümdad Avşarnıñ söylegen maneleri qalbimni titretti, yüregimni sızlattı.

Ğurbet ilde dügün tutmaq
İlimizniñ töresimi?
Oğul-qızlar döndü baq,
Ayırılıqnıñ sırasımı?..

***

Kettiñ de dağlar ardına
Ortaq tapdıñmı derdine?
Niçün kelmediñ yurtuna?
Eki cahan arasımı?

***

Dert töküle ilmek-ilmek,
Qara künde devran sürmek,
Yurtnı ancaq tuşte körmek,
Tarixniñ yüz qarasımı?..

Qırmısqanıñ da canını ağırtmağan, vatanı ve milleti içün, insanlıq ve beşeriyetniñ yarıqlı kelecegi içün ömürlerini balavuz çırağı kibi şavlelendirgen qalem saipleriniñ icatlarınıñ eñ gurdeli devirinde aps olunıp sürgünge yollanılmaları, faqat qursaqlarını toydurmaqtan ğayrı iç bir şeyni tüşünmegen, qaddarlıqlarınen ğururlanğan nezaretçilerniñ tepmesi altında iñlemeleri bir xalqnıñ, bir milletniñ degil de, insanlıqnıñ, tarixniñ yüz qarasıdır.

Sovetler devirinde adınıñ añılması bile yasaqlanğan Cengız Dağcını Azerbaycan mustaqillik qolda etkenden soñ da kerekli seviyede keniş oquyıcı kutlesine yaqından tanıta ve eserlerini yeterince tebliğ yapıp olamadıq. Dünyaca belli olğan bu buyük insannı ve vatanperverni tanığan soñ, bir qaç kere onı Azerbaycanğa musafir olıp ketirtmege tırışıldı. Lâkin er keresinde xasta ve ixtiyar yaşında olğanı içün uzun seferge çıqıp olamayacağını söylegen ediler. Onı Azerbaycanğa ketirtmek niyetinde olğan dostlarımızdan Alâddin Hesenov ve Elman Aliyev 50-60 yaşlarında yürek tutmasından (serdeçnıy pistup) ardı-sıra dünyalarını deñişseler de, Cengız Dağcı yaşadı ve yazıp-yarattı.

Körümli qırımtatar yazıcısı Cengız Dağcı 2011-nci sene 23 sentyabrde, 92 yaşında İngilterede dünyasını deñişti. Türkiye ukümetiniñ Buyük Britaniya ve Ukraina ile alıp barğan añlaşmalardan soñ onıñ cenazesiniñ Qırımda defn olunmasına razılıq qolda etildi.

Türkiyeniñ «Türkiyeniñ sesi» ve Azerbaycannıñ İçtimaiy radiolarnıñ birlikteki leyxası olğan «Gorgud ata» programmasında er aftanıñ cüme künleri saat 12.00-dan soñ efirde seslengen «Türk dünyasınıñ meşurları» programmasınıñ 2010-ncı sene 17 iyunde yayını «Cengız Dağcı» ğa bağışlanğan edi. Şu yayınnıñ esasında azırlağan maqaleni «Qırım sevgisi» adlı kitabımğa kirsettim. Amma kitap alâ neşir olunmağanına köre maqaleni «525-nci gazet»niñ oquyıçılarına taqdim ettim ki, Cengız Dağcınıñ ruxu şat, onıñ oquyıcılarınıñ ise göñlü xoş olsunlar.

***

Tuvğan vatanından çoq-çoq uzaqlarda yaşap ve yaratmaq mecburiyetinde qalğan qırımtatar edibi Cengız Dağcınıñ aqqında yaşlığımdan çetel radiolarından eşitsem de, belli sebeplerge köre digerleri kibi men de qalem saibiniñ eserlerinen yaqından tanış olmaq imkânlarından marum edim. İtiraf etim ki, alevli qırımtatar şairi Yunus Kandımov Cengız Dağcınıñ ayat ve yaratıcılığına mende buyük meraq, soñsız bir sevgi oyatqan edi.

Yunus Kandımovla 4—8 dekabr 1989-ncı senede Bakuda ötkerilgen «Xazar forumı»ndaki körüşüvlerimizde toplaşuvlardan soñ çeşit mevzularda subetleşe edik. Bir keresinde o, Cengız Dağcınıñ icadından fikir yürsetip, şiirlerinden misaller söyledi. Onıñ ketirgen misallerinde belli bir mana bar edi. Amma söylegen şiirleri ilk baqıştan o qadar da diqqatımnı celp etmedi. Çünki şu misallerde Cengız Dağcını diger qalem saiplerinden farqlandırğan birde-bir xususiy alâmetlerni sezip olamadım. Şunı Yunus Kandımov da duyıp qaldı. O, Cengız Dağcını mana kerekli seviyede tanıtmaq ve sevdirmek maqsadınen az qala uzundan-uzun bir maruza yaptı. Men tüşüncelerimni Yunus beyge açıq beyan ettim. Oña Cengız Dağcınıñ şiirleriniñ XX asırnıñ 30-ncı seneleriniñ Sovetlerni terennüm etken şairlerniñ eserlerinden farqlanmağanını söyledim.

İnatkâr Yunus bey ise Cengız Dağcını çılğın bir muabbetle sevgeninden meni şaxsiy tüşüncelerimden çekindirmege tırışa edi. O, Cengız Dağcınıñ 1940-ncı senede «Edebiy Qırım» toplusında derc olunğan «Köy aqşamı» adlı şiirinden aşağıdaki beyitni talil etip, söyledi:

Dağlarda bulutlar musafır qaldılar,
Yorulğan yolcıday uyquğa daldılar…
Nazlı bir qızdayın yıltıratıp ay tuvdı,
Köydeki aqşamlar ne qadar aytuvlı.

Menim diqqatımnı daha da ziyade meraqlandırmaq maqsadınen Yunus bey qayd etti: «Şu mısralarnı yazğanda Cengız Dağcınıñ alâ 20 yaşı tamam olmağan edi. Baqıñız, nasıl epitetler ve bediy ifade vastalarından faydalanğan eken».

Daha soñ ise Yunus bey Cengız Dağcınıñ 1941-nci senede Ukraina cebesinden yazğan «Beriñiz atamnıñ qılıcını maña» şiiri uzerinde toqtap,

şairniñ azatlıqsever ve kureşçen ilxamğa malik olmasını xususiy qayd etip, aşağıdaki mısralarnı aytıp berdi:

Qalbimde hürriyet ateşi yana,
Beriñiz atamnıñ qılıçın maña!
Atımnı süreyim qanlı meydanğa,
Beriñiz atamnıñ qılıçın maña!

Doğrusını itiraf etim ki, Yunus beyniñ misal ketirgen şu parçalar merağımını yeterli dercede qanaatlendirmedi. Çünki böyle numünelerge çağdaş Azerbaycan edebiyatında sıq-sıq rastkele edim. Yunus bey tarafından söylenilgen parçalarda kendim içün iç bir yañılıqnı, fevqulade bediy tasvir ve ifade vastalarını duyıp olamadım. Amma men Yunus beyniñ ağrı ve dertlerine şerik edim. Serbestlikten marum olğan qırımtatar qalem saipleriniñ tar bir çerçivede icat etmelerinden xaberdar edim. Yunus beyle subetimizde maña belli oldı ki, öz xalqınıñ aqiqiy ağrı ve dertlerini, arzu ve isteklerini edebiyatlarında tolusınen aks ettirip olamağan qırımtatar qalem saiplerine böyle şiir numüneleri xususiy bir maneviy küç bere, olarnı ilxamlandırıp yañı-yañı mubarezelerge sesley edi.

Soñ Yunus bey Cengız Dağcınıñ ğurbette yazğan asretlik şiirlerine toqunıp, aşağıdaki parçalarnı talil etmege areketlendi ve şu beyitlerni söyledi:

Mazun yıldız, dertli yıldız, sönmey tur!
Sönme, yıldız, azaçıq yal alayıq.
Belki artıq kuneş doğar, sönmey tur,
Sönme, yıldız, yolumıznı bulayıq.

...Qırım, Qırım! Böyle suvuq gecelerde,
Sen de meni yaxşı söznen añasıñmı?

...Çatırdağnıñ qulağına asılğan Ay,
Beñzemezmi yaş kelinniñ sırğasına?

Şiirniñ mevzusı meni teren tüşüncelerge daldırdı. Şu mısralar qalbimniñ ince tellerine yol açtı. İçimde Çengız Dağcınıñ icadına bir istek, bir sevgi oyandı. Yunus beyniñ oylarınen razılaştım, onıñ mulâxazalarına qol tuttım.

Yunus beyniñ inatkârlığı izsiz keçmedi. Ç.Dağcınıñ icadına olğan meraq ve sevgim kün-künden küçlendi. SSSR yıqılıp, sıñırlar açılğan soñ, Türkiyege barıp, anda Cengız Dağcınıñ romanlarınen yaqından tanış olmağa fırsat tüşti. Onıñ bir sıra eserlerinen yaqından tanış olğan soñ, añladım ki, bu romanlar yalıñız qırımtatarlarnıñ degil de, butünley Rusiyeniñ esareti altına tüşken xalqlarnıñ bediy tarixidir.

Buyük yazıcınıñ ömür ve icadı yolunı araştırğanımda ögrendim ki, Cengız Dağcı 1919-ncı sene 9 martta Qırımnıñ Gurzuf qasabasında doğdı. Şu yıllarda Qırımda açlıq, sefalet ukümranlıq etkeninden, Gurzufta berber olıp çalışqan Cengıznıñ babası Emiruseyin ağa Qızıltaşta ev qurup, qorantasını köyge köçürgendi. Onıñ qorantası Yalta etrafındaki şu köyde 10 yılğa yaqın bir zamanda yaşadı. Küçük Cengız da mındaki başlanğıç mektepte oqudı.

1929-1932-nci senelerde kollektivleşme ve kolxoz qurucılığı devirinde köylülerniñ mal-mülkleriniñ zornen musadere etilmesine qarşı itiraz yapqanına köre Emiruseyin ağa aps olundı. Lâkin qısqa bir zamanda o, xayırxaq adamlarnıñ yardımınen apsten azat oldı ve tuvğan köyünde yañıdan yaqalanmaqtan ixtiyatlanıp, doğru Aqmesçitke bardı. Anda özüne iş bulıp, keçinişni teminlegen soñ, evelce oğlu Cengıznı, daha soñ ise xanımı Fatimeni, qızları Tevideni, Ayşeni, oğlanları Timur ve Xalitni Aqmesçitke alıp keldi.

Qızıltaşta başlanğıç mektebini bitirgen Cengıznı babası Aqmesçitteki 12 saylı mektepniñ 5-nci «b» sınfına oquvğa berdi. Soñ ise onı qırımtatarcasına tasil bergen 13 saylı orta mektepke almaştırdı. Şu mektep o devirlerde Aqmesçitteki eñ belli mekteplerden biri dep sayıla edi.

Ösmürliginden bediy edebiyatqa buyük meraq köstergen Cengız ilk şiirlerini 1936-ncı senede «Edebiy Qırım» toplusında derc ettirdi. Qorantası taqip ve tazyıqlar altında, özü ise daima maddiy sıqıntılar içinde yaşasa da, cenkten evel yazğan «Gül», «Sevdigim Yalta», «Köy aqşamları», «Baar sabası»,«Qış» ve diger lirik, tabiat tasvirlerinden ibaret olğan şiirlerinde şu devirdeki şairler kibi Sovetlerni terennüm etti. Cenkniñ ilk aylarında Ukraina cebesinden yazğan mektüpteki şiirini de «Beriñiz atamnıñ qılıcıñ maña», dep adlandırdı.

Cengız 1937-nci senede orta mektepni bitirip, Qırım Pedadagogika Universitetiniñ tarix fakültetine qabul oldı. 1939-ncı senede Ekinçi

Dünya Savaşı başladı. 1940-ncı sene 22 dekabrde onı tasilden boşatıp, mecburiy surette askeri xızmetke yolladılar. Qısqa muddet arbiy kursta oquğan soñ, oña leytenant rütbesini berip, moto-atıcı bölükke komandir olıp tayinlediler.

Cenk Cengıznıñ yalıñız taliyini degil de, butünley dünya baqışlarını da deñiştirdi. İlk şiirlerinden böyle qanaatlanmaq mumkün ki, eger de cenk olmasa edi, ğaliba Cengız da digerleri kibi kommunistik ğayelerge xızmet etken yüzlernen Sovet şair ve yazıcılarından birisi olacaq edi.

1941-nci sene iyunde SSSR-ge ucum etken alman orduları qısqa bir zamanda Ukrainanı, Belarusiyeni, Baltıqboyu respublikalarnı basıp aldı. Ukraina cebesinde uruşqan Cengıznıñ bölügi 1941-nci sene avgustta bir arbiy yañlışlıq neticesinde Sovet ve alman ordularınıñ ateşiniñ arasında qaldı. Şu uruşta Cengız ağır yaralanıp, esir tüşti. O devirdeki kommunist qanunlarına köre, sovet asker ve zabitleri teslim olmamalı, soñ qurşunlarınen intixar etmeli ediler. Şu umumiy insanlıqqa zıdd kelişken bir qanun edi. Sovet xususiy xızmet organları esir tüşkenlerniñ qorantalarını ve soydaşlarını sart tedbirlernen ne qadar cezalandırsa da, kütleviy esir tüşmeniñ qarşısını alıp olamadılar.

1941-nci senede Ukraina cebesinde esir tüşken Cengız cenkniñ soñuna qadar Almaniyanıñ esir lagerlerinde qaldı, ağır ve deşetli xorluqlarnı başından keçirdi, amma, iç bir zaman yaşamaq umütini coymadı. Xalqınıñ tuvğan yurtundan Orta Asiyağa ve Sibirge sürgün olunğanına köre o, cenkten soñ vatanğa qaytmadı. Varşavada Regina xanımğa evlengen Cengız, Poloniyanıñ SSSR-niñ tesiri dairesinde olğanını körip, bayağı qıyınlıqlarnen muttefiqlerniñ tarafına keçmege muvafaq oldı. Lâkin anda da ilk çağlarda keçinişi pek ağır ve acınıqlı keçti. Uzundan-uzun sorğu-suallerden soñ 1946-ncı senede qorantasınen birlikte evelce Buyük Britaniyanıñ Edinburg şeherine, 1947-nci seneniñ başlarında ise Londonğa köçüp keldi. 1953-nci senede Fulham Roadda bir aşxane açtı. 1974-nci seneden berli Londonnıñ Vimbildon yaqınlarındaki Southfieldsde yaşap tupdı.

Londonda xanımı Regina ile birlikte küçük bir aşxanede çalışqan Cengız edebiy yaratıcılığını oğurnen devam ettirdi. Asretlik duyğuları ğurbette şairniñ qalbini sarsıttı. Vatan ağrıları amansız felekniñ emrinen tuvğan yurtundan, xalqından ve doğmuşlarından ayrı tüşken şairniñ

kököksini telçeledi. Onıñ aziz ve muqaddes ana-yurt sevgisi «Qırım meni añasıñmı?» şiirinde öz aksini taptı:

Men de dertli gecelerniñ bir sırdaşı,
Eski Çatır sırrıñ açar, dep arz ettim.
Yüregimde ana yurtnıñ topraq, taşı...
Kuneşimniñ doğmasını çoq istedim.

Kün doğmadı Qırımımnıñ semasında,
Ağlaysıñmı, kederlenip, yanasıñmı?
Qırım, Qırım! Böyle suvuq gecelerde
Sen de meni yaxşı söznen añasıñmı?

O, 1947—1948-nci senelerde rus tilinde «Buyük yalğan» adlı üç perdelik pyesa yazdı. 1958-nci seneniñ evellerinde onı Türkiye türkcesine tercime yapıp, «Varlıq» neşiriyatına yolladı. Lâkin bu pyesa anda ne neşir olundı, ne de sanada temaşağa qoyuldı. Edip 1956-ncı senede «Arqadaşım Maqsut» adlı ikâyesini yazıp, kene de «Varlıq» neşiriyatına yolladı. İkâyeniñ kolemi balaban olğanına köre derc olunmadı. İcatkâr kene de ruxtan tüşmedi, yaratıcılığını azimnen devam ettirdi. «Varlıq» neşiriyatı niayet ki, yazıcınıñ «Qorqunç yıllar» romanını ayırıca kitap şeklinde neşir etti. Şu künden başlap Türkiye edebiy muitinde Cengız Dağcı imzalı bir yıldız yıltıradı.

Cengız Dağcı qırımtatar, türk, rus, polyaq ve ingiliz tillerinde icat etmege qadir olğan bir qalem saibi edi. Lâkin butün türk xalqlarınıñ oqup yararlanmasını közde tutqan yazıcı eserlerini Londonda Türkiye türkcesinde yazmaqnı emiyetli dep saydı. Bunıñnen de o, umumtürk edebiyatına, medeniyetine xızmet etti ve dünyada önemli bir yazıcı olıp qaldı.

Cengız Dağcı 1988-nci sene 2 sentyabrde Türkiyedeki «Terciman» gazetine bergen bir musaxabesinde söylegen edi: «Bir romannıñ dünya edebiyatında yer alması içün, yazılğan tilniñ keniş darqalğan bir til olması kerektir. Türk tili alâ keniş darqalğan bir til degil. Romanlarımnıñ Türk edebiyatında yer alması meselesi ise, olarnıñ sanat degerlerine bağlı. Eger de sanat degerleri barsa, şu künümizde olmasa da kelecekte öz yerini tutacaqlar, sanat degerleri yoqsa onda unutılacaqlar».

Cengız Dağcı şu gazetniñ 1999-ncı sene 22 yanvarde derc olunğan başqa bir musaxabesinde aytqan edi: «Bir yazıcı qaysı tilde yazırsa o, tilniñ de yazıcısıdır. Poloniyalı yazıcı Kuznevskiy ingilizce yaza. Poloniyada bir kimse onı tanımay. Adını bile bilmeyler. Poloniya edebiyatında degerlendirilmey. Menim butün eserlerim Türkiye türkcesinde yazılğan, türk edebiyatı içinde de degerlendirile ».

«Rus yazıcısı olmamaq içün rusça yazmağan» Cengız Dağcı xatırlay ki, onıñ «Qorqunç yıllar» romanını bir professor ingilizcege çevirip bir yeudi naşirine bere. Andan «romannıñ mevzusı yaxşı, amma, tili zayıf eken» cevabını ala. Yazıcı romannıñ neşir olunması içün onı AQŞ-qa yollay. Lâkin anda da naşir ölgeni sebebinden kitap neşir olunmay qala.

Cengız Dağcı biri-biriniñ artından «Yurtunı qayp etken adam» (1957), «Olar da insandı» (1958), «Ölüm ve qorqu künleri» (1962), «O topraqlar bizimdi» (1966), «Kolxozda ayat» (1966), «Dönüş» (1968), «Genç Temuçin» (1969), «Badem dalından asılı bebekler» (1970), «Uşügen soqaq» (1972), «Anama mektüpler» (1988), «Menim kibi birisi» (1988), «Arqadaşlar» (1992), «Xatırlavlar» (1995), «Biz beraber keçtik bu yolnı» (1996), «Yansılar I» (1988), «Yansılar II» (1990), «Yansılar III» (1991), «Yansılar IV» (1993),»Yansılar V» , «Yansılardan qalğan», «Men ve içimdeki men» (1994), «Halukun defterinden, London mektüpleri» (1996), «Xatırlavlarda Cengız Dağcı» (1998), «Bay Markusnıñ köpegi», «Bay John Marpleın soñ yolcılığı», «Oy Markus Oy, Regina» (2000), «Ruyalarda ana ve küçük Alimcan» (Bir Qırım ikâyesi) (2001) ve başqa salmaqlı eserlerini Türkiyedeki «Varlıq» ve «Ötüken» neşiriyatlarında neşir ettirdi.

Ekinçi Dünya Savaşından soñ qırımtatar xalqınıñ facialı taliyiniñ Türkiyede keniş darqalmasında ve er taraflı keniş muzakere olunmasında Cengız Dağcınıñ eserleriniñ roli emiyetli derecededir. O, eserleriniñ esas mevzusını tuvğan xalqınıñ acınıqlı turmuşından aldı. Yazıcı xalqınıñ deşetli faciasını, qasevetli, keder tolu meşaqattlı künlerini, em de öz başından keçirgen xorluqlarını qalemi vastasınen butün dünyağa duydurdı. Zemaneviy türk edebiyatınıñ semereli inkişafına Cengız Dağcı yaratıcılığınıñ küçlü tesiri oldı.

25-ge qadar kitapnıñ muelifi olğan Cengız Dağcı 1990-ncı senede yüreginden cerraxiy ameliyat keçirgenge qadar Londondaki küçük

aşxanesinde çalıştı. Sovetler Birligi yıqılıp, xalqınıñ bayağı bir qısımı tuvğan yurtlarına avdet etse de, Cengız Dağcı canından aziz sevgen vatanını afsus ki, bir daha körip olamadı. Semetdeşleri ve eski SSSR-de yaşağan xalqlar onıñ eserlerinen 1990-ncı seneden soñ yaqından tanış olmağa başladılar. Yunus Kandımov onıñ bir sıra eserlerini ana tiline çevirip, Qırımda bastırdı. Amma Yunus bey başlağan işini soñuna qadar devam ettirip olamadı. Vaqıtsız ölum onı aramızdan alıp ketti. Bugün qırımtatar yazıcıları Yunus Kandımovnıñ başlağan işini şerefnen devam ettireler. Qırımdan alğan soñki malümatlarğa köre azırda qırımtatar yazıcıları Cengız Dağcınıñ çoqcılıtlı eserler toplumını ana tilinde neşir etmekni közde tutalar. Cengız Dağcınıñ icadına esaretten qurtulğan diger türk xalqları da buyük meraq köstereler, edipniñ eserlerini ana tillerine çevirip seve-seve oquylar.

Körümli qirimtatar edibi Cengiz Dağçi vatan toprağinda defn olundi.

Yazıcınıñ tuvğan köyü Qızıltaşta keçirilgen defn merasimine Türkiyeden 200 kişilik yüksek seviyeli nümayende eyeti qatıldı.

2011-ci sene 23 sentyabrde Londonda dünyasını deñişken körümli qırımtatar yazıcısı ve azatlıqsever ictimaiy xadim Cengız Dağcınıñ cenazesiniñ doğğan köyünde defn etilmesi içün Türkiyeniñ Tışqı İşler Naziri Ahmet Davutoğlu Ukraina ukümetiniñ azalarınen alıp barğan añlaşmalar oğurnen neticelendi. Yazıcınıñ cenazesiniñ 71 yıl evelsi ayırılğan Gurzuf yaqınlığındaki Qızıltaş köyünde defn olunmasına razılıq qolda etildi.

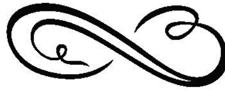
Cenaze 2 oktyabrde Qırımğa ketirilip, Türkiyeniñ Deyanet İşleri Başkanı, professor Mehmet Görmezniñ imamlığınen Aqmesçitteki Kebir mesçidinde qılınğan cenaze namazından soñ Qızıltaş köyünde defn olundı.

Defn merasiminde Türkiyeniñ Tışqı İşler Naziri Ahmet Davutoğlu, professor Mehmet Görmez, Buyük Birlik Partiyasınıñ Genel Başkanı Mustafa Destici, partiyanıñ eski reberleri Hasan Celal Güzel ve Mehmet Sağlam, TİKA-nıñ Başkanı Serdar Çam, Buyük Birlik Partiyasınıñ yolbaşçısı Muhsin Yazıcıoğlunıñ xanımı Gülefer Yazıcıoğlu, professor İlber Ortaylı, millet vekilleri, universitetlerniñ rektorları, ziyalılar ve yazıcılar em de Qırımdan Türkiyege köçken qorantalarnıñ evlâtları temsil olundılar.

(Mezkür maqale «Türkiyeniñ sesi» radiosında «Türk dünyasınıñ meşurları» rubrikasınen 2010-ncı sene 17 iyunde saat 09.14-de efirde seslengen «Cengız Dağçı» yayını, o aq dünyasına qavuşqan soñ ise «525-nci gazet»niñ №176 (3492) ve №180 (3496) saylarında derc olunğan maqalelerim em de «Azadlıq» radiosınıñ 3 oktyabr 2011-nci senede efirde seslengen yayını esasında azırlandı.)

P.S. Cengız Dağcınıñ ölüminden bir az soñ Servina Hesenli buyük edipniñ romanlarını Azerbaycan türkçesine uygunlaştırıp, neşirge azırlamağa başladı.

ZAMANDAŞLARIM

Islami degerlerni amellerinen yaşatqan — Mehmet Altunbaş

İnsanlar bayağı bir ixtiyar yaşlarına kelgen soñ doğıp ösken, pişip yetkinleşken yerlerine, ulu dedeleriniñ yurtlarına, öz soy-tamırlarına sevgi ve merağı daha da küçlene. Ğaliba, şu da insannıñ içki alemini sarıp alğan tabiiy ve adiy ayati bir islernen bağlı eken. Demir perdeler köterilip, sıñırlar açılğan soñ insanlarda soy-aqrabalarını araştıruvğa xususiy bir istek ve aves oyandı. Eski Rusiyeden ve onıñ varisi SSSR-den çetellerge icret etken adamlarnıñ evlâtları, torunları kendi soy-soplarını qıdırmağa başladılar...

Bakuda Azerbaycan Ensiklopediyasınıñ «Türk xalqlarınıñ meşur adamları» gruppasında çalışqanımda yanımğa tez-tez kelgen talebelernen körüşip, çeşit mevzularda subetleşe edim. Böyle gençlerden biri de Ankarada universitetniñ jurnalistika fakültetinde tasil alğan Vüsale Rauf qızı edi. O, tatil vaqıtlarında Bakuğa kelgende mennen de körüşip, talebe arqadaşlarından, derslerinden, olıp keçkenler aqqında laflar aça edi. Meraqlı olıp keçken qonuşmalarımıznıñ birinde Vüsale xanım Mehmet Altunbaş aqqında tafsilâtlı subet etti, onıñ qorantasını maña tanıtmağa tırıştı. Subetdeşimniñ aytqanları xatıramda taxminen böyle qalğan edi:

«Kiralağan evimizniñ yaqınlığındaki tükânda çalışqan qart baqqaldan borcqa erzaq alıp, talebe nefaqalarımıznı (stipendiya) alğanda borcumıznı qaytarıp bere edik. Bir keresinde talebe nefaqalarımıznı keçiktirdiler. Utanğanımızdan qartnıñ közüne körünmemege areketlene edik. Onıñ bizni körmemesi içün evge tükân qapatılğan soñ kele edik. Bir keresinde evge qaytqanımızda qart tükâncı bizni körip, yanına çağırdı. Şimdi bizni yaxşıca tazirlep, parasını soracaq, dep belledik. Biz qartğa yaqınlaşqan kibi ondan afu sorap, meseleniñ maiyetini añlatmağa ıntıldıq. O, bizni tükânnıñ içerisine davet etip, mulayimcesine sakinleştirdi. Soñ ise bizge erzaqnen tolu olğan başqa torbalarnı berip dedi:

— Şu torbalarnı alıp tutuñız. Bir aftadan berli iç bir şey satıp almadı-

ñız. Paranı vaqıtında berip olamağanıñızdan, utanıp erzaq satıp almağa kelmegeñizni añladım.

Qart bizim torbalarnı almağa utanğanımıznı körip: «Qısmet olsa, ne vaqıt parañıznı alsañız, onda da borcuñıznı qaytarıp berersiñiz, olmasa da, tek cağlıq-selâmetlik olsun», — dedi ve torbalarnı zornen qolumızğa tutturdı. Şu zaman baqqal tükânında qısqa boylu, taxminen 65-70 yaşlarında nuraniy bir qart da bar edi. O biznen meraqlanıp, mında nenen oğraşqanımıznı, qaydan kelgenimizni soradı. Onıñ suallerine utana-utana cevap berdik. Azerbaycandan olğanımıznı bilgen soñ, onıñ bizge merağı daha da arttı. Biz de becerip olğanımız qadar onıñ suallerine etraflı cevaplar berip, soñ olarnen sağlıqlaşıp, torbalarımıznı alıp evge qayttıq.

Aradan eki-üç kün keçken soñ, biz talebe nefaqalarımıznı alıp, quvana-quvana borcumıznı bermege bardıq. Amma qart tükâncı bizden paranı almadı. Sebebini sorağanımızda o añlattı ki, bizim borcumıznı şu künü tükândaki «nuraniy» qart adam tölegen eken. Doğrusı, biz şuna em quvandıq, em de taaciplendik, bir az da raatsızlandıq. Hatta şaşmalağañımızdan o, «nuraniy» adamnıñ kim olğanını, ne içün böyle yapqanını bile soramadan, acele surette evge qayttıq.

Bir az tüşüngen soñ bizim borcumıznı tölegen o, «nuraniy» adamğa öz samimiy teşekkürimizni bildirmek içün tükâncınıñ yanına barıp, meramımızmı oña söyledik. Qart da niyetimizge qoltuttı, bizni Mehmet Altunbaşnıñ evine alıp bardı. Biz anda Mehmet beynen, onıñ ömür arqadaşı Şayeste xanımnen, oğlanları ve kelinlerinen yaqından tanış oldıq.

Altunbaşlarnıñ Ankaradaki Altun parknıñ qarşısında dörtqatlı, balaban mağazlı bir evi bardı. Evniñ mağazı keniş bir saray kibi qurulğan edi. Yerge xalılar töşengen, raflarda pek çoq diniy kitaplar tizilgen edi. İslâm dinini kütkenler mında kelip toplaşalap, namazlarını qıla ediler. Kerekli kitaplarını oqup, çeşit mevzularda qonuşıp, kelecekte yapacaq işlerini qararlaştırıp, er bir işlerinde daima yardımlaşa ediler. Qadınlar da çeşit eşyalar yapıp, şirniyatlar pişirip, tükânlarda sattıra ediler. Qolğa tüşken paralarnı xayriye işlerine masraf ete ediler. Biz anda ögrendik ki, Şayeste xanım belli din alimi, 200-den çoq kitap ve risaleniñ muelifi Mehmet Kamal Pilâvoğlunıñ qızıdır. Şu nesilden pek çoq din alimi yetişip çıqtı. Bir ara Mehmet Kamalnıñ emcesi Ankaranıñ qadısı da olğan edi. Seyit

nesilinden olsalar da Pilâvoğlu soyadını alğanlar. Şu qoranta anânesinen bağlı edi. Xayriyeçiliklerinen belli olğan bu nesil er cuma künleri pilâv pişirip fuqarelerge paylaştıra ediler.

Mehmet Kamal Pilâvoğlu miladiy tarixinen 1906-ncı (hicriy esabınen 1323) senede Ankarada doğdı. Qorantanıñ birden-bir evlâdı olğan Mehmet başlanğıç, orta ve litsey tasilini doğğan şeherinde alğan soñ, universitetniñ uquq fakültetinde oqudı. Universitette muvafaqiyetli oquvına baqmadan soñuncı kursta onı bıraqıp ketti. Şundan soñ ömürini İslâm dininiñ tebliğıne bağışladı. 1943-nci seneden itibaren gazet ve jurnallarda diniy mevzularda maqaleler derc ettirdi. Qısqa zaman içinde etrafına çoqlı taraftarlar topladı. Mından ğayet raatsızlanğan ukümet azaları onı devlet devriminde suçlayıp, aps ettiler.

M.K. Pilâvoğlu 1966-70-nci senelerde Ankarada neşir olunğan «İlahi işıg» gazetinde diniy, aqlâqiy, ictimaiy-siyasiy maqaleler derc ettirdi, gazetniñ «soravlar-cevaplar» rubrikasını alıp bardı. 1977-nci sene 2 yanvarde Ankarada dünyasını deñişti ve Esrik qabristanlığında defn olundı.

Şu xayırxaq qoranta bayramalarda ve ğayrı künlerde bizge yardım qolunı uzata edi. Olarnıñ sayesinde kendimizni bizge arqa tutqan bar kibi duya edik. Çünki ağır künlerimizde Mehmet emceniñ, Şayeste xanımnıñ, olarnıñ oğullarınıñ ve kelinleriniñ bizge qoltutacaqlarına emin edik...

Olar yalıñız bizge degil de, eski SSSR-niñ muxtelif respublikalarından kelip Türkiyede tasil alğanlarğa da maddiy ve maneviy yardım berip tura ediler».

Vüsale Rauf qızı nevbeti keresinde Bakuğa kelgende maña Mehmet Kamal Pilâvoğlunıñ Türkiyede defalarca neşir olunğan «Musulman qızınıñ din kitab»ını kösterdi. O, kitapnı Azerbaycan türkcesine uyğunlaştırıp neşir ettirmek ve darqatmaq arzusında olğanını açıqladı. Mevzunen bağlı iç bir söz aytmadan, bir qaç künge kitapnı ondan aldım. İstegim tesadüfi degil edi. Sovet ukümeti 70 yıl devamında öz tebliğatınen, zor küçüne insanlarnı ateist yapmağa tırışsa da, istegine nail olamadı. Adamlarnıñ ekseriyeti oraza tutup, namaz qılmasalar da, dinini maişette, urf-adetlerde yaşattılar.

Azerbaycanda yaşağan musulmanlarnıñ bir qısımı özlerini şiitler (şiitı), diger bir qısımı da sünniler (sunitı) dep sayalar. Adamların bir qısmı şu

tariqatlarnıñ ortaq cehetlerini ve farqlı taraflarını terenden añlamasalar da, yersiz mubaxaselernen biri-birileriniñ isiyatına toqunıp, canlarıñ ağırta ediler. Kitapnı Türkiyeden ketirgenleri içün mında şiitlerniñ isiyatına toqunğan birde-bir zıddıyetli fikirlerniñ mevcutlığını aydınlaştırmaq maqsadınen onı közden keçirdim.

«Musulman qızınıñ din kitab»ını diqqatnen oqudım. Baqtım ki, mında bir İslâm alimininiñ qıymetli tüşünceleri ve pek qolay añlaşılğan idraqlı izaatları özüne yer alğandı. Kitapta tek musulman dininden olğanlarnı degil de, diger dinlerge riayet etkenlerniñ de ğururna toqunacaq iç bir fikir mevcut degil. Aksine, butün dinlerden olğanlarnıñ da, hatta ateistlerniñ de oquğanlarında qabul ve teqdir etecekleri bir çoq zarur sayılğan ikmetli oylarını kitapnıñ saifelerinde rastketirdim.

Vüsaleni şu işte aveslendirsem de, oña çoq ciddiy yardımım olmadı. Yaşlarnıñ öz vazifelerini becerip olmalarına alışmalarını kerekli dep saydım. Kelecekte birde-bir körecek işlerini soñuna qadar barıp yetkizmege özlerinde qaviy işançları olmasını istedim. Nevbeti keresinde şu vazifelerini öz becermeleri sayesinde eminliknen amelge keçirsiñler. Vüsale arqadaşlarınıñ yardımınen Mehmet Kamal Pilâvoğlunıñ şu kitabını Azerbaycan türkcesine uyğunlaştırıp, neşir ettiler ve Bakuda darqattılar. Zanımca, şu olarnıñ belki de ilk buyük xayriyeçilik işi oldı.

Amma o, devirde neşriyatlarnıñ berbatlığı sebebinden ve em de yaşlarnıñ tecribesizliginden kitap keyfiyetli neşir olunmağan edi. Şuna köre de Vüsalenen razılaşıp, kitapnı yañıdan neşir ettirmekni qararlaştırdıq. Men Mehmet Pilâvoğlunıñ «Musulman qızınıñ din kitabı»nıñ Azerbaycan türkcesine uyğunlaştırılğan variantını oqudım, redakte yaptım ve bazı kösterişler berdim. Oquyıcı kitapnı daima yanında qolayca alıp kezdirmesi içün, onıñ tekrar neşrini cepke yerleşecek qadar küçük kitapça şeklinde neşir ettirdik. Kitapnıñ cılıtınıñ tış körünişini de diqqatnı celp etecek tarzda yaptırdıq. Titul saifesiniñ içine de «Fatiha» ve «İxlas» surelerini qoyup berdik. Maqsatımız şu edi ki, oquyıcı Qurandan alınğan bu zarurlı ve keniş darqatılğan surelerni oqup, kitapnıñ muelifiniñ em de onıñ ana ve babasınıñ ruxuna fatiha oqusıñlar. 1500 tirajla basılğan «Musulman qızınıñ din kitabı» Azerbaycanda buyuk sevgi ve meraqnen qarşılanıp, adamlar arasında pek suretnen darqatıldı.

Şu adiseden soñ Vüsale Rauf qızı Mehmet Altunbaşnıñ mennen tanış

olmaq niyetini söyledi. Ankarağa barğanımda Mehmet beynen körüştik. İslâmi degerlerni sözniñ asıl manasında saf amellerinen yaşatqan bir qorantanen yaqından tanış olmağımğa pek memnün oldım ve şu künden bizim aramızda samimiy dostluq bağları yarandı.

Daha soñralar ise biz Mehmet Altunbaşnıñ maliye yardımı vastasınen Mehmet Kamal Pilâvoğlunıñ «Vahabilerniñ yañlış yolları», «Tasavvuf ve aqlâq», «Şiitler ve ğaziler», «Muqaddes künler», «Balalarğa peyğamberler aqqında», «Buyük İnsan Hezret Ali», «Mehemmed peyğamberniñ buyurıqları» ve başqa kitaplarını da evelki tertibattaki kibi küçük formatta Azerbaycan tirkcesinde neşir ettirip, Azerbaycanda darqattıq. Kitaplarnıñ meraqnen qarşılanmasınıñ bir sebebi de anda yazılğanlarnıñ bugünimizniñ adiselerine uyğun kelmesi edi. 1300 yıl mından evel söylenilgen ikmetli kelâmlar sanki şu künlerniñ ictimaiy-siyasiy durumını öz közlerinen körgen birevler tarafından aytılıp yazılğan edi.

Mezkür kitapçalar Pilâvoğlu qorantası tarafından da meraqnen qarşılandı. Xususen, kitapçalarnıñ Azerbaycan türkcesinde seslenmesi olarda xoş teessurat qaldırdı. Biz Mehmet Altunbaşnı Bakuğa davet ettik. Torunı Mehmetxannen Bakuğa kelgen Mehmet Altunbaş mında çeşit insanlarnen, ayırı-ayırı diniy icmalarnıñ vekillerinen körüşip, mesçitlerge barıp birlikte namaz qıldı. Hatta biz onıñnen birlikte Erdebilge, Tebrizge, Urmiyağa (İran Azerbaycanında yerleşken şeherler) bardıq. Bayağı yıllarnıñ tebliğatı neticesinde Türkiyede Şah İsmayılğa, (Şah İsmayıl Xâtai) onıñ torunlarına, umumen alğanda butünley Sefevilerge qarşı bir suvuq munasebet olğanından xaberdar edim.

Mehmet Altunbaşda ise şu alâmetni iç sezmedim. Aksine onda Sefevilerge qarşı bir sevğı ve ixtiram duydum. O, Şeyx Sefini, onıñ dedelerini ve evlâtlarını İslâmnı tebliğ etken din alimleri, tariqat yolbaşçıları kibi degerlendirdi. Mehmet Altunbaş buyük isteknen Şeyx Sefiniñ ve onıñ dedeleriniñ türbelerini ziyaret etti ve anda namaz qılıp, dualar oqudı.

...Qonuşmalarımız zamanı Mehmet Altunbaşnıñ qartbabalarınıñ Qırımdan Türkiyege köçürilgen qorantalardan olğanını ögrendim. Rus-Osmanlı savaşları, mecburiy köçürmeler, sürgünler aqqında az-çoq bilgilerge malik edim. Sıñırlar açılğan soñ Türkiyede yaşağanlarnıñ bir çoqları eski baba-dede yurtlarına ziyaretke barıp, andaki soy-aqrabalarınen

körüşkenlerini eşitken edim. Bazılarınıñ eski soy-sopluq bağlarını yañıdan canlandırmaq maqsadınen vatanğa avdet etken qırımtatarlarnen qorantalar qurması da maña belli edi. Bir keresinde Mehmet Altunbaşdan:

— Mehmet bey, siz, Qırımğa bardıñızmı? Qırımdan kimlerni tanıysıñız? — dep, soradım. O, bir qaç yıl evelsi Qırımğa qısqa muddetli sefer etkenini söyledi. Ancaq Qırım aqqında yaxşı ve ya yaman iç bir söz aytmadı. Onıñ cevabı maña Celaleddin Ruminiñ «qusurlarnı körgende gece kibi ol!» tüşüncesini xatırlattı. Duydum ki, Mehmet bey Qırımdan memnün olıp qaytmağan edi ve anda körgenlerni bir kimsege söylemek fikirinde degil.

Mehmet Altunbaşnı bir daha Qırımğa barmağa aveslendirdim, qartbabalarınıñ, dedeleriniñ kimlerden olğanını, qaysı bölgeden köçüp kelgenlerini ögrenmesine pek çoq ıntıldım. Defalarca rica etsem de Mehmet bey özü barmazdan evel oğlu Selaheddinni yiberdi. Selaheddin Qırımdan qaytıp andaki vaziyetni ana-babasına ve qoranta azalarına añlatqan soñ, Mehmet beyde de baba-dede yurtuna barmaq avesi yañıdan canlandı.

Mehmet beyge Qırımdan Niyara İsmet qızınıñ qorantasınıñ unvanını bergen edik. Diger taraftan da Niyarağa Mehmet beyniñ Qırımğa baracağını bildirgen edik. Niyara da öz qorantasını şu ziyaretnen bağlı xaberdar etken edi. Neşriyatta çalışqan Ediye xanım ise Mehmet Kamal Pilâvoğlunıñ kitapçalarını qırımtatarcasında neşir ettirgen edi.

Niyara İsmet qızınıñ qorantası Mehmet Altunbaşnı ve arqadaşı, din alimi Hemdi Merdi hava limanında qarşılağan soñ, Sudak rayonınıñ Qoz köyüne alıp barğan ediler. Olar Mehemmed Aleyhisselâmnıñ doğum künlerinde Qoz köyüniñ cemaatınen birlikte Mevlüd bayramını keçirgendiler. Bir qaç kün Qozda musafirlikte bulunlğan Mehmet bey Niyaranıñ qorantasınen yaqından tanış olğan, Mevlüd oqutqan, adamlarğa çeşit ediyeler berip, mesçitlerini, tarixi yerlerini kezip dolaşqan edi. Mehmet Altunbaş sürgünden avdet etken xalqnıñ ağır turmuşını körip, mında da öz xayriye işlerini devam ettirgendi. O, köydeki caminiñ tamir işlerine yardım etip, anda yardımçı bina ve mesçitniñ azbarında guzel bir çeşme qurdurğan, kerekli eşyalarnı bağışlağan edi. Hatta Azerbaycandan barıp Qırımda aliy oquv yurtunda muallim olıp çalışqan dostumız Ali Baloğlanov da Mehmet Altunbaşla körüşüvge barğanda camige bir xalı ediye etken edi.

Mehmet beynen körüşkenimizde o, Qırım seferinden pek memnün olıp qaytqanını quvançnen ayttı. Ediye Müslümovanıñ olarnı televideniyege alıp barğanını, yazıcı Zakir Qurtnezirovnıñ tele-yayınında çıqış yapqanlarını, Mustafa Cemilovnen, universitet talebelerinen ve din xadimlerinen olıp keçken samimiy körüşüvlerden, subetlerden tafsilâtlı söz açtı.

Şunıñnen de Mehmet beyniñ Qırımnen bağları daha da kenişlenip qaviyleşti. Onıñ qartbabalarınıñ qaysı bölgeden köçkenini araştırmağa merağı daha da küçlendi. Qırımdan Türkiyege köçürilgen qorantalar aqqında arxivlerde senetler bar edi. Alim tanışlarımızdan rica ettik ki, şu materiallarını neşir etsiñler. Bu xayırxaq işni Enver Abdullayev (Özenbaşlı) yaptı. Lâkin şu kitap da Mehmet Altunbaşnıñ işine tam yararlı olmadı. Çünki Enver beyniñ kitabınıñ 26-ncı saifesinde Kefe devlet köylüleri sırasında Qurbeddin adınen eki ad yazılğan edi. Birincisi Qurbeddin Aci Asanoğlu, ekinçisi ise Qurbeddin Asanoğlu (Aqmesçit) dep yazılğandı. Şulardan qaysı birisiniñ Mehmet Altunbaşnıñ qartbabası olğanını belgilemek qolay mesele degil edi.

Qolumızda yazılı menbalarnıñ yoqlığı sebebinden tolu olmağan xatıralardan faydalanıp maqsadımızğa irişmege ıntıldıq. Ankarağa nevbeti seferimde Mehmet beyden rica ettim ki, meni onıñ soy-sopları yaşağan köyge alıp barsıñ. O, ricamnı memnüniyetnen qarşıladı ve telefonnen bağlanıp musafirlikke keleceklerini andaki doğmuşlarına bildirdi. 2008-nci sene 17 mayısta Mehmet Altunbaş, men, xanımım Azize, ve Ankarada simpoziumda olğan Azerbaycan Milliy İlilmler Akademiyasınıñ Şarqşınaslıq İnstitutınıñ ilmiy xadimi Elmira Fikret qızı Qırıqqale yaqınlığındaki Yaxşıxan köyüne musafirlikke bardıq.

Qırıqale etrafında 1863-nci senede Qırımdan köçüp kelgenlerniñ evlâtlarınıñ yaşağanını, olarnıñ dernekleri olğanını, er yıl iyunniñ ilk bazar künlerinde Tepreş bayramına toplaşqanlarından xaberim bar edi. Türkiyede yaşağanlarnıñ çoqusı oğuzlardır. Olar da bizim «yaxşı» degen sözge «iyi» dep aytalar. «Yaxşıxan» sözü de ilk baqıştan mında bir qıpçaq türküniñ izi olğanını köstere edi.

Köyniñ yaqınlığından keçken Qızıl İrmaq özenniñ yalıboyunda kücük bağ-bağçalar uzanıp kete edi. Mehmet beyniñ soydaşlarınıñ özenniñ yalısında pek dülber bağçası ve bağ evi bar edı. Mehmet beyniñ soy-

soplarınıñ bir qısımı mında toplaşqan ediler. Tatarcasına bulğur pilâvını pişirdiler. Sofranıñ uzerine bir qaç lavaşnı yan-yana ve ust-üstte serdiler. Pilâv qazanını ketirip, lavaşlarnıñ ustüne çevirip töktüler. Epimiz lavaştan qoparıp alıp, arasına bulğur pilâvını qoyıp iştaanen aşap, ayranımıznı (yazma) içip bayağı subetleştik.

Zamandan şikâyetlernen başlanğan subet yavaş-yavaş eski devirlerge kete başladı. 50—60 yıl evelsi Yaxşıxanda olıp keçkenlerni, camilerniñ minarelerinden «Ey Ulu Tañrı» ile başlağan ezannı xatırladılar. Ket-kete subet daha da keçmişlerge yol aldı. Er kes xatırasında qalğanını, eşitip-bilgenlerini söyledi.

Men subetke mania olmamaq maqsadınen sualler bermey, xatıralarnıñ tabiiy aqarınen çezilmesine tırışa edim. Bazan qartlarnıñ unutqanlarını yaşlar qoşup ilâve ete ediler. Mehmet bey de olarğa qoşulıp qartanasınıñ söylegenlerini xatırladı. Mehmet bey xatırladı ki, qartanası kuzde şimalden uçup kelgen turnalarnı avada körgende ağlap ayta edi: «Turnalar bizim illerden uçup keleler. Biz kelgen yerlerde turnalar köyniñ yaqınlığında yuva qura ediler. Köymizniñ etrafında çoq turna yuvaları bardı. Er yuvadan bir taze yımırtanı alıp, pişirip aşaydıq. Ekinçi yımırtanı almaq buyük günah sayıla edi. Kim böyle bir işni yapsa, episi adamlar onı suçlap tazirley ediler».

Qartlardan birisi xatırladı ki, qartbabaları Yaxşıxan köyüne kelgende açlıq olğanından atetini aşağanlar. Bir evler subet esasında bizim dedelerimiz kelgen yerniñ etrafında Hasan dağ, digeri ise qartbabalarımıznıñ kelgen yerinde göllikler olğanını söylediler.

Şu subetlerden Mehmet Altunbaşnıñ Yaxşıxanda yerleşken qartbabaları Qurbeddinniñ köyniñ koxasınıñ qızına evlengeni ve onıñ qartanasınıñ qısqa boylu em de çolaq olmasına baqmadan pek işkir ve merametli olğanı belli oldı. Laflardan añlaşıldı ki, Qurbeddin işkirligi sayesinde az bir zaman içinde yerli cemaattan çoq bar-devlet qazanmağa nail oldı. Subetdeşlerimiz hatta Qurbeddin dedeniñ ölüminen bağlı bir rivayetni de aytıp berdiler. Şu rivayet Sibir türklerinden toplanğan miflerge daha çoq yaqın edi.

Böyle söylediler ki, Qurbeddin dede kuzde qoy sürüsini otlatqanında apansızdan ava pek qarala, kök gudürdep, küçlü yağmur yağğan eken. Qoylarnıñ bir qısımını sel suvları yuvıp ketken. Aqşam Qurbeddin dede

evge qaytmağan. Köy cemaatı çöllerni ne qadar qıdırsalar da, onıñ ne ölüsini, ne de tirisini tapalmaylar. Baarde dağğa barğan adamlar körgenler ki, Qurbeddin dede dereniñ tübünde quşağına qadar qumğa batıp qalğan. Onı kötergenlerinde köreler ki, quşaqtan yuqarısı bedeni olğanı kibi qalıp tursa da, quşaqtan aşağısınıñ yalıñız kemikleri qalğan. Onıñ mevtasını çuvalğa qoyıp, köyde urf-adetnen kömmege tırışqanlar. Amma çuvalnı er keresinde arabağa yüklemek istegende o tayğalap tüşip ketken. Adamlar kelip meseleni caminiñ imamına añlatqanlar. İmam da aytqan ki, eger de onıñ quşaqtan yuqarısı şimdigece çürümegen ise, mında bir ikmet bar ve cenazeni anda qılmaq kerek.

Böylece şu subetleşmelerden bayağı bilgiler qolda ettik. Şu neticege keldik ki, eveller Qırımnıñ cenübinde oğuzlar çoqluqnı teşkil etkenler. Olar ise at etni aşamağanlar. Qırımnıñ şimalinde, çöl tarafta ise esasen noğaylar (qıpçaqlar) yaşağanlar. Noğaylar arasında at etni aşamaq bugün de bar. Göllerniñ çoq olğan yeri esasen Sivaş ve Zığ etrafıdır. Hasan dağ da o taraflardadır, turnalar da esasen anda yuvalarını quralar. Taxminen böyle qararlaştırdıq ki, Mehmet Altunbaşnıñ dedeleri Hasan dağ etrafındaki köylerden kelgen Qurbeddin olması mumukün eken.

Amma Mehmet Altunbaş sabırnen qıdırmalarını devam ettirip, qartbabalarınıñ yaşağan köyüni belgiledi. Kefe etrafında artıq şimdi virane olıp qalğan, xarabelikke çevirilgen ecdatlarınıñ yaşağan yerlerini ziyaret etip, qartbabalarınıñ ruxuna dualar oqudı.

Mehmet Altunbaş xayrıyeçilik işlerinen yalıñız Qırımda oğraşmay. O, qudaları Yusuf Sadıç ve Sami Bilenle birlikte Qırğızıstannıñ cenüp bölgesindeki qadimiy Qaraxanlı devletiniñ paytaxtı olğan Özkent köyünde yerleşken caminiñ berbatlığını körip, ğayet qasevetlengenler. Olar köyde 300 kişilik yañı bir camini qurdurdılar. Camige kerekli olğan butün eşyalarnıñ episini Türkiyeden yolladılar.

Türk dünyasında olıp keçkenlerni diqqatnen izlegen Mehmet Altunbaş bularğa öz munasebetini dost-tanışlarğa yazğan mektüplerinen, telefon bağlantılarnen beyan ete edi. Xocalı soyqırımınıñ añılma küninde Mehmet bey maña yazğan edi:

Sayğılı Ali müallim.

Can Azerbaycan'a candan selamlar. Karabağ'ın işgali bir insanlık ayıbıdır. Balkanlar'da, Bosna Hersek'de, tıpkı Filistin'in tıpkı İrak'ın tıpkı

Afganistan'ın işgali gibi bu işgallerin içinde katliam vardır, sürgün vardır, zulüm vardır. Zulüm elbette payidar olmaz. Ne Roma'nın, ne Bizans'ın, ne kominizmin zulmü payidar olmuştur. Rusiya destekli Ermenistan zulmü de payidar olmayacaktır. Herşeye kadir olan Allah zalimin zulmünü elbet başına geçirecektir. Türk kardeşleri Azeri kardeşlerimizin yanındadır. Kalbimiz sizinle atıyor, gözyaşlarımız sizin için akıyor. Vatanı için şehit düşen arkadeşlerimize Allahtan rahmet diliyoruz. Kabirlerinde nur içinde yatsınlar. Allah yar ve yardımcınız olsun.

Mehmet Altunbaş
26 Şubat 2009

Devrişler kibi «sağ qolnıñ bergenini sol qol bilmemeli» mulâxazasınen yaşağan Mehmet Altunbaşnıñ xayrıyeçilik faaliyetiniñ sıñırları pek keniştir. Onıñ saf niyetli xayırxaq amelleri artıq çoqtan berli Türkiyeniñ sıñırlarını aşıp, Azerbaycannı, Özbekistannı, Qazağıstannı, Qırğızıstannı, Tatarıstannı, İraqnı, Balkanlarnı qavrap aldı. Hac ziyaretine barğanlarnıñ masraflarını ödegen, şu bölgelerde qurban çalğan, Ramazan, Qurban bayramlarında, Mevlüd künlerinde imkânsız insanlarğa er daim yardım qolunı uzatqan şu merametli ve alçaqgöñülli qorantanen yaqından tanış olğan soñ kendimni baxıtlı dep sayam. Olarnen tanış olğanımdan soñ, içki alemimde bir küç ve eminlik peyda oldı, daha doğrusı, duyam ki, maña arqa tutqan alicenap insanlar bar. Zarra qadar şubem yoq ki, eger de birde-bir qıyınçılıq çıqıp qalsa, şu merametli qoranta imdatımğa yetip, yardım qolunı uzatacaqtır.

Niyara İsmet qızı Poloniyada tasil alğanda telefon bağlantılarında, mektüplerinde, körüşüvlerimizde maña andaki tatarlarnıñ ve karaimlerniñ vaziyeti aqqında bilgiler bergen edi. Mende olğan bilgilerge köre diger yerlerdeki kibi Poloniyada da tatarlar ve karaimler suretnen assimilâsiya olunalar.

Niyara Poloniyadaki tatarlarnıñ sıq yaşağan Bialystok şeheri ve Bochoniki, Kruszynianıy köyleri aqqında ve bölgeniñ eñ eski camilerniñ mında yerleşkenini yazğan edi. Köylerden adamlar başqa yerlerge köçkenlerinden şimdi anda cemisi olıp 10—11 qoranta yaşay edi. Amma Ramazan ve Qurban bayramı künlerinde tek Poloniyanıñ çeşit yerlerinden degil de, hatta çetel memleketlerinde bile yaşağanlar da baba-dede

mezarlarını ziyaret eteler, soydaşlarınen körüşmek içün eski yurtlarında toplaşalar.

Bir kere Qurban bayramı arefesinde Niyaranen telefon bağlantısında bayram künlerinde qayda olacağını soradım. O, da maña tatar köylerine barıp, Qurban bayramını olarnen birlikte keçirecegini söyledi. Men Mehmet Altunbaşla bağ yaratmadan, Niyaradan rica ettim ki, bir qoy satın alsıñ ve tatar köyleriniñ birinde Pilâvoğlular-Altunbaşlar qorantasınıñ adından qurban çalınsıñ. Niyara da vaziyetke uyğun areket etecegini bildirdi.

Qurban bayramı gecesi telefonımız aqşamdan bayağı keçken soñ çañ qaqtı. Destekni alğanımda şamatanıñ, ziy-çuvnıñ içinde Niyaranıñ sesini zornen eşittim. O, buyük bir quvançnen istegimni yerine ketirgenini, Pilâvoğlular-Altunbaşlar qorantasınıñ adından qurban çaldırtıp, köy cemaatını qurban etinden pişirilgen aşlarnen sıylağanını söyledi. Niyara qurban çaldırtıp butün köy cemaatını bir yerge toplağan edi. Telefonda Niyaradan ğayrı digerleri de mennen laf etmek niyetinde ediler. Quvançım sıñırsız ve soñsız edi.

Ertesi kün Mehmet Altunbaşla telefon bağlantısında meseleni etraflı oña añlattım. Mehmet bey şu adiseden pek memnün olıp, defalarca maña ve Niyarağa öz teşekkürini bildirdi. Soñ ise o acele surette qurban çalınlğan ayvannıñ masraflarını tölemek maqsadınen Niyaranıñ unvanını menden sorap aldı.

Mehmet bey yavaş-yavaş saf arzu ve niyetlerini amelge keçire. O, muxtac ve ixtiyacı olğan insanlarğa daima yardım qolunı uzatıp, olarğa maddiy ve maneviy direk olıp tura. Mehmet bey yañı-yañı camilerniñ, xastaxanelerniñ, mekteplerniñ qurulmasında faal iştiragini bugün de ğayretnen devam ettire...

Zanımızca, yüzlerle, belki de biñlerle adamlarnıñ ağır künlerinde imdatına yetip kelgen, er zaman olarnı qayğırğan xayırxaq ve alicenap Mehmet Altunbaş samimiy sevgi ve sayğılarğa lâyıq bir muteber şaxısiyettir. İslâmi degerlerni saf amellerinen yaşatqan Mehmet Altunbaşnıñ merametli qorantası butünley insanlıqqa parlaq bir numünedir.

Niyara Ismet qızı: Tatar keldi — suv keldi

1993-nci senede Bakunıñ Zuğulba qasabasında olıp keçken Türk Gençleri Birliginiñ III qurultayına eski Sovetler Birliginiñ çeşit bölgelerinden, demek mumkün ki, butün azsayılı türk xalqlarınıñ gençleriniñ temsilcileri davet olundı. Azerbaycandaki milliy gençler teşkilâtları, şu cumleden, Bakunıñ aliy oquv yurtlarında tasil alğan Türkiyeli, İranlı, Bulğaristanlı, Qırımlı, Gagauziyalı, Dağıstanlı türk soylu talebeler de qurultayğa qatıldılar. Şu vaqıtqa qadar Bakuda bir qaç kere türk xalqlarınıñ vekilleri toplaşqan ediler. Amma muxtelif türk xalqlarınıñ temsilcilerniñ şu qadar keniş mıqyasta iştirak etken muxteşem toplaşuv birinci kere olıp keçti.

Qurultayğa men de bir mesleatçı kibi qatıldım. Tenefüslerde ve raatlıq saatlarında qurultaynıñ iştirakçilerinen qonuşıp, çeşit mevzularda subetleşe edik. Olarnıñ arasında Bakuda tasil alğan Qırımlı talebeler diqqatımını daha da ziyade özlerine celp ettiler. İtiraf etim ki, 10-12 yaşnıñ özaralarında tuvğan tillerinde degil de, rusça qonuşması, evelce meni taacinlendirdi, ve hatta bir az da açuvlandırdı. Birinci kursta tasil alğan şu talebeler tek qurultayda olıp keçken subetlerniñ degil de, umumen, toplaşuvnıñ meramınıñ da farqına barmaylar, onıñ tarixiy maiyetini yeterli derecede degerlendirmey ediler. Olar tek umumtürk tarixini degil de, hatta maxdud manada öz qadimiy tarixlerini ve zengin medeniyetlerini bile kerekli seviyede bilmey ediler. Elbette, mevcut deliller meni ğayet efkârlandırdı. Amma terenden kederli tüşüncelerge dalıp, qırımtatar xalqınıñ faciasını, olarnıñ meşaqatlı sürgünlik yıllarını bir daha xatıramda canlandırğan soñ, şu yaşlarnı añlamağa tırıştım. Sürgünlikte doğğan, rusça terbiyelenip ve tasil alğan şu yaşlarnıñ alını acıdım.

Aynı zamanda yaşlarnı acımaq duyğularınen yanaşı, xayalımda bir sual de peyda oldı. Aceba, ya ecnebiy tilde laf etken şu yaşlarda milliy rux bar ekenmi? Olarnıñ milliy duyğuları ve tefekkürleri nasıl seviyede eken? Qonuşmalarımızda çeşit usul ve vastalardan faydalanıp, meni raatsızlağan oylarnıñ cevabını bulmağa ıntıldım. Olarnıñ milliy ruxlarını ve baqışlarını sınavdan keçirdim.

Bir keresinde men Azerbaycan edebiyatınıñ qadimliginden ve zenginliginden fikir yürsetip, heca vezninde şiirlerden misaller ketirgenimde, özüm aseletten Aşıq Umerniñ bir semaisini de bularğa qoşıp, ezberden aytıp berdim. Azerbaycan aşıqlarınıñ yüzyıllarnen repertuarında olğan şu semai talebelerden ekisine tanış keldi. Olar acele surette meni doğrultmağa areketlenip, Aşıq Umerniñ Azerbaycan degil de, qırımtatar şairi olğanını beyan ettiler. Men de aynecilik usulından yararlanıp: «Pek guzel, men razım. Eger Aşıq Umer sizniñ şairiñiz olsa, onda sizler de onıñ bir şiirini ezberden aytıp beriñizçi, men de qulaq asıp diñleyim», — dedim. Episi susıp qaldılar. Şu zaman yanımızdaki azerbaycanlı gençlerden birisi Aşıq Umerniñ «Qızqanam» semaisini zevqnen ezberden aytıp berdi. Doğrusı, şunı iç men kendim de beklemegen edim. Çünki Aşıq Umer orta mekteplerniñ tedris programmasına kirsetilmegen edi. Mından soñ qırımtatar yaşlarına çevirilip: «Ana kördüñizmi, Aşıq Umer Azerbaycan şairidir. Eger qırımtatar şairi olsa, onıñ şiirlerini siz de ezberden aytıp berer ediñiz», — dedim.

Olar utandılar, amma, menim sözlerimge zayıf şekilde olsa da, öz itirazlarını bildirdiler. Men itiraz etkenlerniñ közlerinden maña qarşı olarnıñ qadaplı baqışlarını, nefretli duyğularını sezdim. İçimde bir quvanç doğdı, qalbimni birde-bir raatlıq isleri sarıp aldı. Yarınki künge işançnen baqmağa umütler bağışladı. Emin oldım ki, bu yaşlar baba-dedelerniñ tutqan xaq yolunı itibarnen devam ettirecekler, ulularınıñ yaratqan muxteşem medeniy-edebiy mirsına saiplik yapıp, onı daha da zenginleştirecekler.

Maña qarşı qadapnen baqqan yaşlardan ekisini — M.E.Resulzade adına Baku Devlet Universitetiniñ Şarqşınaslıq fakültetiniñ türk tili tercimeçiligi bolüginde tasil alğan Dilâra Mustafa qızı Ablâkimovanı ve Niyara İsmet qızı Qurtbilâlovanı soñralar tez-tez rastketirdim. Men olarnı tuvğanlarım kibi sevdim ve qayğırdım. Bakuda aliy tasil alğan muddette olar bizim qorantanıñ azalarına çevirilip qaldılar.

Bir kere aşxanede xanımımğa aş azırlamaqta yardımcı olğan Niyara sürgünlikteki balalıq çağlarında nasıl aqaretlengenini xatırladı. O söyledi ki, qırımtatar balaları ğurbette esasen rus tilli balalar bağçasında terbiyelene ediler. Rus balaları rus olğanlarını aytıp, daima bunen ğururlana ediler. Olar qırımtatar balalarına başqa köznen baqıp, çeşit türlü çirkin laflar ayta ediler.

Rus tilli mektepte tasil alğan Niyara sürgünlik yıllarında rus edebiyatından ders bergen ocapçesini nefret ve ğadepnen xatırlay edi. X sınıfta Tvardovskiyni tedris etken ocapçe: «Vatan ne satıla, ne bağışlana, ne de unutıla! Şairniñ oquyıcısına taqdim etken esas tüşünce mına, baqıñız, esas şu eken», dep aytqan edi. Aradan 10-15 daqiqa keçken soñ qırımtatarlarnıñ Qırımğa qaytmaq maqsadınen şeherde miting yapqanlarını eşitkeninde ise o, ğadapnen: «Şu tatarlar ne isteyler, ne içün tınç oturmaylar?» — dep, qırımtatar şegirtleriniñ ustlerine açuvlı-açuvlı bağırğan edi.

Niyaranıñ xatırlavları meni ğayet qasevetlendirdi. Bir taraftan da açuvlandırdı. Rusiyede «tatar» sözüniñ taxqir kibi işletilmesi bir yañılıq degil. Tillerinde «Çağırılmağan musafir tatardan da yaman eken» (Ne zvannıy gost xuje tatarina) kibi atalar sözü de bar. Türk soylarınıñ ekseriyeti olar içün tatardır. Çar Rusiyesiniñ resmiy senetlerinde Qafqaz türkleriniñ episi tatar kibi qayd olundı. Bugün özlerini rus adlandırğan xalq yüzyıllarnen tatar adlandırdıqları xalqnıñ qurğan devletniñ terkibinde yaşadı. Olardan cenk usullarını, devlet idareçiligini ve i. ögrenip aldı. Bir az tiklengen soñ, nankor şegirt kibi ögretken xalqnıñ maxvine ıntıldı, er şeyni red etmege başladı. Tarixni butünley deñiştirip olamasalar da, oña çeşit türlü yalan uydurmalar qoşmaqtan vazgeçmediler.

Aqiqatlarnı gizlemek içün rus tarixçileri miladiden evel birinci biñyıllıqta şimdiki Rusiye Federatsiyasınıñ ve Ukrainanıñ cenübinde kimmerlerniñ, tavrlarnıñ, skiflerniñ (saklar) devlet qurğanlarını yazdılar. Qudretli skif (sak) devleti miladiniñ III-IV asırlarında hunlarnı mağlüp etip, öz devletlerini qurğanlarını tebliğ ettiler. Daha soñ ise Xazar xanlığından, Volga Bulğaristanından, moğol-tatar basqınlarından, Altın Ordadan tafsilâtlı şekilde tekrar-tekrar yazdılar. Episini de vaxşiy ve yırtıcı kibi tasvirlediler. Amma bir kere bile kimmerlerniñ de, skif dep adlandırğan saklarnıñ da, xazarlarnıñ da, bulğarlarnıñ da, peçeneglerniñ de, moğol-tatarlarnıñ da devlet qurğan esas issesi türk soylu olğanlarını xatırlamadılar. 2500 yıldan çoq bölgede şeriksiz akim olğan xalq olarnıñ yazğanı kibi eger qaddar ve vaxşiy olğan olsa, ya ne içün onda ruslar, belaruslar, ukrainler, moldavlar, rumınlar, mariler ve onlarnen başqa xalqlar bugünimizge qadar yetip keldiler?! Ulu tarixniñ saifesinden silinip ketmediler. Lâkin Rusiyeniñ cemisi olıp 200 yıllıq akimiyeti devirinde ise

şu yerlerniñ qadimiy sakinleriniñ bazıları yoq olmaq telükesi qarşısında qaldılar. Qırımtatarlar, mesxetiya türkleri, qaraçaylar, balkarlar ve diger türk xalqları butünley tuvğan vatanlarından vaxşiy ve amansızcasına sürgün olundılar. Qırımtatar xalqınıñ milliy devletçiligi ve aq-uquqları alâ bugüngece tiklenilmey qaldı.

Dilâralarnıñ qorantasınıñ 1974-nci senede tuvğan vatanına köçip, anda 15 yılğa yaqın yazılmayıp yaşağanlarından, Niyaralarnıñ qorantasınıñ ise 1989-ncı senede Qırımda meskenleşmesinden xaberim bar edi. Qızlar mañа vatanğa avdet etkenlerniñ anda yerleşmeleri zamanı qarşılaşqan bayağı problemalar aqqında da yeterli bilgiler bergen ediler. Dilâranıñ babası Mustafa ağa 1974-nci seneden Qırımda yaşasa da, doğğan köyü Taraxtaşta yerleşip olamağan edi. Taraxtaşta meskenleşken Niyaranıñ babası İsmet ağa ise doğğan Qoz köyünde yerleşmekniñ arzusında edi. Niyara Qırımğa ilk kere kelip ve soñ şaadı olğan bir adiseni böyle xatırlağan edi:

— 1979-ncı senede babam meni ve aptemni Qırımdaki doğğan köyüne alıp bardı. Babam köyniñ ceviz ormanınıñ yaqınlığında yerleşkenini aytıp berdi. Şu zamanlar añlap olamağan edim ki, ne içün köy Ceviz degil de, Qoz dep adlandırılğan. Bakuda tasil alğanımda mında adamlarnıñ cevizge «qoz» aytqanını körgen soñ meseleniñ maiyetini añladım. Demek, böyle olıp çıqa ki, qartbabalarımız bir zamanlar Azerbaycan türkleri kibi cevizge «qoz» dep aytqan ekenler.

Babam bizni çoq-çoq yerlerni kezdirip, soñ dağlarnıñ arasında guzel manzaralı bir yerni kösterip: «Mına, baqıñız şu yer «Qız amamı» edi. Yazda avalar pek sıcaq olğanda piçenge kelgen qadınlar, qızlar şu uçansuvda yuvuna ediler. Çetten şu yer körünmez edi», — dedi. Biz deredeki qayalıqqa baqıp qaldıq. Uçansuvdan iç bir xaber-teber yoq edi: «Baba, mında qupqurı eken de, anda suv yoq eken de, ya qadın-qızlar amamda nasıl yuvuna ediler?» — dep sorağañımızda. Babam: «Tatarlar mında yaşağanlarında anda er zaman suv da bar edi», — dep cevap berdi.

Ekinçi kursnıñ yaz tatilinde «Qız amam»ından suv kelgenini körip, quvançnen çapıp babamızğa şu sevinçli xaberni söyledik. Babamnıñ da quvançtan közleri yaşlandı, soñ o yavaştan: «Tatar ketti-suv da bitti, tatar keldi — suv da keldi», — dep ayttı. Qoz köyünde yaşağanlar soñ yıllarda

qurup qalğan çoraçıqlardan yañıdan suv aqqanınıñ şaadı oldılar. Niyara subetlerinde er zaman tuvğan vatanına qaytqanlarından pek memnün edi. O, vatan toprağında yerleşmeleriniñ ne qadar ağrılı ve qıyın olmasına baqmadan, Qırımda yaşamasınen soñsız ğururlana edi.

Bir kere Niyara qasevetli alda menim işxanemge kelip:

— Mualim, Azerbaycanda bizge qarşı buyük sevgi bar. Er yerde — olsun soqaqlarda, olsun bazarda, olsun tükyânlarda adiy adamlar bizge qarşı xoş munasebetteler. Amma bazı bir vazife başında oturğanlar ve bazı bir ocalar sanki Azerbaycanlı degil ekenler — dep ayttı.

Onı tınçlandırmağa tırıştım. Niyarağa dersliklerniñ Sovet tebliğatınıñ tesirinen yazılğanını, ocalarnıñ da şu tebliğatnıñ tesiri astında olğanını añlatıp berdim. Kelecekte yañı dersliklerniñ yazılacağını ve şu xatalarnıñ olmayacağını ayttım. Söyledim ki, tarix keçmiştir, ondan ibret almaq içün çoq şeylerni ögrenip bilmelimiz. Kelecekte eski xatalarnı, yañlışlıqlarnı tekrarlamamaq içün keçmişni terenden ve mukemmel bilmek pek zarurlıdır.

Niyara azçıq tınçlanğan soñ ne içün Bakuda tasil almağa kelgeniniñ sebebini böyle izaladı:

— Mualim, aptem Kazan Universitetinde oquy. Menim de Aqmesçitte tasil almam közde tutulğan edi. Bakuğa kelmegimge Elmira ablam sebep oldı. O, anam-babamnı işandırdı ki, balañız mında tasil alıp yüksek ixtisaslı mutexasıs olsa da, milliy tefekküri yeterli seviyede ösmey qalacaq. Baku muiti ise oña ilimnen yanaşı, em de milliy ğururnı inkişaf ettirmege küçlü tesir kösterecek.

Şunı Bakuğa kelip tüşken birinci künden duyup başladıq. Hava limanından şeherge kelgeñimizde taksiniñ aydavcısı bizim qırımtatar olğañımıznı ve Bakuda tasil almağa kelgeñimizni bilgende, o biznen pek mulayim davrandı, hatta bir qaç kere evine musafirlikke de davet etti. Doğrusı, biz qorqqanımızdan onıñ evine barmadıq. Aydavcı bizni musafirxanege alıp ketirdi. Administrator bizge musafirxanede yer olmağanını beyan etkende, o bizge arqa tuttı. Aydavcı onıñnen mubaxesege kirişip: «Körmeysiñmi qırımtatarlardır. Bizde tasil almağa kelgen ekenler. Ne içün musafirlerni qıynaysıñ», — dep ayttı. Administrator qırımtatar sözüni eşitken soñ beñizi ve munasebeti aman deñişip turdı. Pasportlarımıznı alıp baqtı ve tez bir zamanda bizge yer berdi. Ğaliba

ömürimde ilk kere tatarlığımnen şu vaqıt buyük ğurur duydum. Elmira ablamnıñ doğru olğanına bir daha işandım.

Milliy kureşte faal iştirak etken Elmira Bayramali aqqında bir sıra malümatlarnı Niyara maña aytıp bergen edi. Onıñ söylegenine köre Özbekistanda qırmtatarlarnıñ nevbeti mitingleriniñ birinde Elmira xanım milliy kureşnen bağlı tüşüncelerni aytıp bergeninde milits xadimleri adamlarğa ucum etip, faal kureşçilerni zornen avtobuslarğa toldurıp militsiya idaresine alıp barğanlar. Şu vaqıt Elmira xanım dudaq boyasınen (gubnaya pomada) avtobusnıñ pencerelerine «Tatarlar Qırımğa qaytacaqlar!», «Sovet militsionerine ar olsun!» dep, yazğan edi.

Ekinçi Dünya savaşınıñ soñ yıllarında Almaniya uzerinde ğalebege emin olğan Sovetler Birliginiñ reberleri Deli Petronıñ vasiyetlerini amelge keçirmek maqsadınen Qara deñizniñ yalılarından — Qırımdan, Qafqazdan türk xalqlarnı orta Asiyağa ve Sibirge sürgün etmekni qararlaştırdı. Çirkin niyetlerini pek qısqa bir vaqıt devamında kerçekleştirdi. Qırımtatar xalqınıñ sürgünlikte doğğan yaş nesli öz asıl tarixlerini yeterli seviyede menisemek imkânlarından marum oldılar. Biz Bakuda tasil alğan talebelerge, umumtürk xalqlarınıñ eski şerefli tarixlerinen bağlı bilgilerni menimsemege areketlene edik.

Sürgünlik yıllarında qırımtatar xalqına öz ağrılı dertlerini ve adaletli talaplarını söylemekni yasaqlağanda, olar başlarından keçirgen meşaqatlarını xatıralarğa siñgen yırlarnen ifadelediler. Er keresinde şu ağrılı yırlarını eşitkenimde teren tüşüncelerge dalıp, o musibetli yıllarnı xayalımda olarnen beraber yaşamağa tırışa edim. Közlerimniñ ögünde deşetli manzaralarını bir daha canlandıra edim. Qalbimni titretken şu yırlar qırımtatarlarğa olğan muabbetimni kün-künden nurlandıra, olarnıñ zalım duşmanlarına ise ğadaplı nefretimni ğayet küçlendire ediler. Arasıra şu yırlarını Niyara ve Dilâra titrek seslerinen yırlap meni er zamanki kibi qasevetlendire ediler. Mına kene de Niyara ve Dilâra yırlaylar:

On sekiz mayıs gecesinde prikaz oquldı,
Nafile yerden anlaşmamış sürgün etildik.
Şu Qırımnıñ dağları yüksek, suvları salqın,
Qırım bizim vatanımız edi, ayırdılar bizni.
Bağçasaray vokzalında poezdqa mindik,
Yigirmi eki kün yol kezip, Taşkentke keldik,

Samarqantnıñ vokzalına ketirip töktüler.
Yoq olsun şu qara künler, körmesiñ közüm.
Adım tatar, yurtum Qırım bu nasip olıp,
Şu türküni unutmayıñ xatırlañız tez-tez,
Qırımğa qaytmaq qısmet etsiñ epimizge.

Qırımtatarlar ğurbette yaşağan devirde sürgünlikniñ deşetli ağrılarını, facialarnen tolu künlerni tasvirlegen dertli ve qasevetli yırlar yarattılar, olarnı yırladılar, yaşlarnıñ xatıralarına siñdirdiler. Niyaranen Dilâra da sürgünlikte yaratılğan ve tillerde ezber olğan şu yırlarını bizim evde ara-sıra yırlap em özlerini, em de bizim qorantanı qasavetlendirip, teren tüşüncelerge daldıra edı.

Bir kere men Niyara ve Dilâradan radioda çıxış etip, sürgünlikniñ deşetli ağrılarını, facialarnen tolu künlerini tasvirlegen dertli ve qasevetli yırlarını Azerbaycan diñleyicilerine yetkizmekni rica ettım. Ekisi de bir yerde utanğanlarını söylediler. Amma men: «Şu, Qırımnı tanıtmaq, xalqıñıznıñ faciasını añlatmaq içün eñ guzel vastatır,» — dep aytqan soñ, olar razılaştılar.

1995-nci sene fevralde Azerbaycan radiosında qırımtatarlarğa bağışlanğan yayın efirde seslendi. Qızlar qırımtatar faciasından, xalqnıñ acınıqlı taqdirinden tafsilâtlı laf ettiler, efkârlı yırlarını yırladılar. Yayın diñleyiciler tarafından sıcaqlıqnen qarşılandı. Yayınımıznı eşitkenler radioğa ve maña telefon açıp ğayet kederlengenlerini ve eyecanlanğanlarını gizletmediler.

Mından soñ qırımtatar faciasını tasvirlegen sürgünlik yırlarını daha da keniş mıqyasta tanıtmaq maqsadınen, Cenübiy Azerbaycanlı (İran Azerbaycanı) muxacir Araz Elsesnen şu qızlarnıñ sanada birlikte yırlamasını közde tuttım. Çünki Araz Elsesniñ Almaz Yıldırımdan yırlağan «Qara destan» yırında da qırımtatarlarnıñ sürgün olunması añılğan edi. Amma qızlarnıñ yırlağan yırlarında qırımtatar faciası, deşetli sürgünlik yırları daha da tolğun ve manalı aks olunğan edi. Yırnıñ kompozitsiyasını azırlağan soñ fikirimni Araz beyge açıqladım. O, ğayeni destekledi. Qısqa bir zamanda olıp keçken azırlıqlardan soñ, Araznen Niyara evelce evde dost-tanışlarnıñ qarşısında yırladılar. Yırnıñ kompozitsyasınıñ muvafaqiyetli keçkenini körip, sanada birlikte yırlamaqlarını qararlaştırdılar.

Araz Elses isyânkâr sesnen yırlay edi:
Kimse bilmez Tanrıdağnıñ yaşını,
Tuman aldı Altaylarnıñ başını.
Uçurğandı baştan devlet quşunı
Servetine yüz çevirgen zaman hey,
Qart türkniñ tüşken dertler yaman hey...

Darma-dağın oldı türk soyları,
Söngen ocaq, köçüp ketken boyları.
Dertli-dertli aqa bozqır özenleri,
Saqlar içte gizli umütlerni hey,
Qart türkniñ tüşken künler yaman hey...

Viran oldı Buxarası, Başkenti,
Matem tutqan Samarqandı, Taşkenti,
Kendi söyler, töke közden yaş kendi,
Ne ozan bar, ne yazan, ne şaman hey...

Qazan, başqırt batqan, Qırım sürülgen,
Menim badem közlü yarım sürülgen...

Şu yerde ise Niyara yırğa qoşula ve qalplerni titretken qasevetli sesnen yırlay edi:

Ural dağı, Ural dağı,
Ne yüksek dağlarıñ
Şu Qırımnıñ taş-toprağı
Tatarnıñ eti-yağı.

Bağ-bağçalarımız,
Saçılmış qaldı,
Ev-eşyalarımız
Kazaklarğa qaldı.

Quvanmañız, siz yavurlar,
Tatarnıñ malına.

Biz qaytırmız, siz ketersiz
Uralnıñ dağına.
Araz Elses yırnı devam ettirip yırlay edi:
Türk illeri bir-birine yadlana,
Qazaq, Qırğız,Türkmen, Özbek adlana.
Azeri türk yana, içten odlana,
Ana yurtnıñ içten alı tuman hey,
Qart türkniñ tüşken dertler yaman hey...

Azerbaycan dert içinde boğuldı,
Sevgenleri diyar-diyar qovuldı.
Ağla şair, yurtnıñ virane oldı,
Qayda qopuz, qayda qırıq keman hey?..
Qayda buyük Vatan, qayda Turan hey?

Araz Elsesnen Niyaranıñ birlikte yırlağan şu yırnı seyiriciler gurdeli elçırpmalarnen, areretli alğışlarnen qarşılap aldılar. Şu zaman fırsattan faydalanıp yırnı diktafonımğa yazıp aldım. 1995-nci sene 9-11 iyunde Kırıqkalede ötkerilgen «I Uluslararası Türk dünyası Kültür Qurultayı»nda men de iştirak etken edim. Qurultaydan soñ meni ertesi kün keçirilecek «Tepreş»ke davet ettiler. Kırıqkalede yaşağan tamırları Qırımdan olğan qırımtatar dernegi «Tepreş»ni teşkil etken edi. Şeherniñ çetindeki köyde olıp keçken «Tepreş»te çıqış içün maña söz berdiler. Qısqa nutqımdan soñ men diktofonımnı mikrofonğa yaqın tutıp, Arazla Niyaranıñ kederli yırını seslendirdim. Doğrusı, bayram iştirakçileri tarafından yırnıñ şu qadar da sıcaqlıqnen qarşılanacağını beklemegen edim. Olar yırnıñ bitmesine bile imkân bermediler, aman meni muasarağa aldılar, diktafonımnıñ qayda ketkeninden iç xaberim de olmadı. Episi adamlar meni öz çadırlarına davet etip, çeşit mevzularda subetleşe ediler. Şu künü eñ azından 20-den ziyade qorantanen tanış oldım. Ertesi künü lentten yırnı yazıp alğan soñ, diktafonımnı özümge qaytarıp berdiler.

Niyara ve Dilâra soñuncı kursta oquğanda men digerlerine nisbeten daha da savatlı talebelerniñ öz xalqlarınıñ edebiyatı ve tarixinen bağı olğan diplom işini yazmalarını teklif ettim.

Amma «Azacıq aşım, ağırmaz başım» tefekkürnen yaşağan bazı

bir ocalarımız ise çeşit türlü manaçıqlarnı uydurmaqnen şuña manialar yaratıp: «Sizge Türkiye edebiyatı tedris olunğan, ondan da diplom işini yazmalısıñız!» — dep turdılar. Bayağı qıyınlıqlarnen olsa da, razılaşıp Niyara «Qırımtatarlarnıñ asret yırları», Dilâra ise «Aşıq Umerniñ poetikası» mevzularında diplom işlerini yazdılar. Olarğa manialar yaratmaq istegen ocalar ise bir qaç aydan soñ diplomlarnıñ qorçalavında evel aytqanlarını unutıp, talebelerniñ araştırğan ilmiy işlerini yüskek qıymetlendirdiler.

Umumen, çetten Azerbaycanğa tasil almağa kelgen talebeler içün xususiy programma azırlanmağan edi. Oña iç bir tüzetüvler, ilâveler kirsetilmeden, sovet devirindeki programmadan qullanıla edi. Rus medeniyetiniñ, edebiyatınıñ ve psixologiyasınıñ tebliğine keniş yer berilgen edi. İç olmağanda Azerbaycanşınaslıq fenni tedris etilmeli edi. Ocalarnı, kurslarnı da munasip saylamağan ediler. Talebelerniñ akseriyeti de rus, de Avropa, ya da AQŞ meyilli olğanı sebebinden Azerbaycan medeniyeti ve em de Azerbaycan mentalitetinen yaqından tanış degil ediler. Olarnı birlikte respublikamıznıñ manzaralı yerlerine kezintilerge alıp barmaq, medeniy ve tarixiy abidelerinen yaqından tanıştırmaq içün iç bir tedbirler qararlaştırılmağan edi.

Böyle vaziyetten çıqış yolunı bulmaq içün avesi ve merağı olğanlarnı ayırı-ayırılıqta de Gobustanğa, de Çıraqkalege, de Gubağa, de Şirvanşahlar sarayına ve başqa yerlerge kezintilerge alıp barır, Azerbaycan medeniy ve tarixiy abidelerinen yaqından tanıştırmağa areketlene edik. Şu tedbirleniñ amelge keçmesinde Niyara çoqtan-çoq seyler köstere edi. Bakuda tasil alğan talebelerge Azerbaycan medeniyeti ve edebiyatı em de xalqımıznıñ urf-adetleri aqqında tafsilâtlı bilgilerni bermege tırışa edim. Türk xalqlarınıñ yaşlarına medeniyetlerimizniñ, tarixlerimizniñ, soy-tamırlarımıznıñ, tilimizniñ ortaqlığını qayta-qayta añlatmağa ve şu qadimiy bağlarnıñ kelecekte de östürip, onıñ qavileştirilmesiniñ muim em de ğayet zarurlığını aydınlaştırmağa ıntıla edim. Keçmişimizni terenden ögrenip, bugün ve yarın — er zaman birdemlikte olmaqnıñ vacipligini söylegen edim.

Niyaranıñ muzıkağa buyük merağı ve avesi bar edi. Onıñ muzıkağa pek duyğulı olğanına köre Bakudaki Folklor Sarayında çalışqan yaqın tanışım Kifayet xanımdan ricada bulundım ki, Niyarağa saz çalmaqnı

ögretsiñler. Olar da ricamnı cevapsız qaldırmadılar, saz çalmaqnı oña avesnen ögretmek istediler. Afsus ki, kursdaşları onı eriştirgenleri sebebinden Niyara saz derslerini devam ettirip olamadı.

Talebeler Bakuda tasil alğandan soñ, öz yurtlarına qayttılar, amma, bağlarımız üzülmedi. Maña tez-tez telefon açtılar, mektüpler yazdılar, ara-sıra da maqaleler yazıp yolladılar. Olar mektüplerinde menden çeşit türlü bilgi ve vesiqalarnı Qırımğa yollamaqnı rica ete ediler. Doğrusı, iriraf etim ki, olarnıñ mektüplerinde talap olunğan materiallarnı kitapxanelerden, arxivlerden, evlerden toplap, anda yollamaq içün bir-eki adam degil de, araştırıcılar gruppası kerek edi. Olarnıñ sorağanlarınıñ çoq az bir qısımını yollamağa vaqıt ve imkân buldım, qalğanlarını da özleriniñ qıdırıp qolda etmelerini tevsiye ettim.

Niyara vatanğa qaytqan soñ Azerbaycana Qırım aqqında maqaleler yazıp yibergen edi. Şu maqalelerniñ birinde yazılğan edi ki, Bağçasarayda XVI asırda qurulğan Zıncırlı medrese uzun yıllardan berli ruxiy xastalıqlar xastaxanesine çevirilgendi. Qırım musulmanları şu binanı kerige qaytarıp alıp, ondan kene de medrese kibi faydalanmaq oğurında mubareze alıp baralar. Azerbaycan ziyalıları, ictimaiy-siyasiy teşkilâtları maqalege öz munasebetlerni bidirdiler. Ukrainanıñ Azerbaycandaki sefirligine, Ukraina Medeniyet Nazirligine mektüpler, beyanatlar yazıp yolladılar.

Qırımtatarlarnıñ Zıncırlı medreseni ve etrafındaki bir qaç tarixiy binalarnı ruxiy xastalıqlar xastaxanesinden kerige alıp, anda restavratsiya işlerine alıp başlağanlarını eşitkenimde pek memnün oldım. Niyaranıñ doğru yolda olğanına, xalqınıñ, vatanınıñ taliyi içün raatsızlanğanına ğayet sevindim. Azerbaycannı özüne, xalqına dayaq bilgenine ziyade quvandım. Talebelerniñ er bir oğurlı adımı meni daima ruxlandıra ve pek çoq quvandıra...

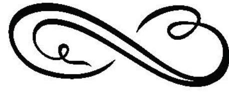
(Mezkür maqale Ali Şamil. «Tanığan insanlar». Birinci kitap, «Sumgayıt» neşriyatı, Baku, 2000, kitabınıñ 129—141 saifelerinden alındı.)

P.S. 2010-ncı sene 13—15 oktyabrde Türkiyeniñ Afyonkarahisar şeherinde keçirilgen «Uluslararası Zeki Valid Toğan ve Türk Kültürü Bilgi Şöleni»nde «Zeki Valid Toğan ve dava arqadaşı Abdülkadir İnan-

nıñ muxacir Azerbaycan matbuatınen bağı» mevzusında maruza yaptım. Simpoziumda anda universitette çalışqan Niyaranen körüşmege sıra keldi. Niyara quvançnen maña söyledi ki, Qoz köyünde eski zamanlarda qartbabasınıñ yaşağan azbarını satıp aldı ve kelecekte anda ev qurmaqnı qararlaştıra. Şu xaberden bir memnünlik duydum, içimni xoş duyğular, sevinçler sarıp aldı. Niyaranıñ şu ğayretinen ğururlandım. Tüşündim ki, bir zamanlar çekken zametim nafile yerge ketmegen eken.

* *(Maqale qısqartıldı. İ.K.)*

ARAŞTIRMALAR

«Bildiriş» gazeti Qırım aqqında

Özet (annotatsiya): Er bir neşirniñ siyasiy nazar noqtasını onıñ etrafında icat etken muelifleri tayinleyler. Olarnıñ dünya baqışları, cemiyetteki vaziyeti, şaxsiyetleri yazğan maqalelerinde aks oluna. Şu nazar noqtasında Azerbaycannıñ muxacir gazeti «Bildiriş»niñ etrafında bulunğan qalem saipleriniñ icadiy faaliyetleriniñ araştırılıp ögrenilmesi vacip meseledir. Şu mueliflerniñ er birisi manalı ve zengin bir ömür yaşap, siyasiy kureşlerde metinleşken, ayat ve yaratıcılıq tecribesi qolda etken şaxsiyetlerdir. Rusiyeniñ mustemlekeçilik siyasetine qarşı mubarezede pişkinleşken milliy şuurlı insanlar yalıñız öz xalqlarını degil de, em de esaret ve zulumlar astında iñlegen butün milletlerni qorçalamağa seyler kösterdiler.

«Bildiriş» gazeti (1930-31s.) öz saifelerinde Qırım mevzusına da keniş yer berdi. Gazette Qırım ve qırımtatarlar aqqında yazılar sayısına köre degil de, mevzularınıñ aktualligi ve vesiqalarnıñ zenginliginen diqqatımıznı özüne celp etti. Olardan «Qırımnıñ qara künü», (1930, №17 ve 1930, №18), «Sovet Rusiyesiniñ soñ vaziyeti ve Bolşevikler neden xarpke keteler?» (1931, 26 Fevral, № 30 ve 1931, 5 Mart, № 31), «Qırım istiqlal davasınıñ sebepleri ve esasları» (1931, 9 Aprel, , № 36 ve 1931, 16 Aprel, № 37) maqaleleri Qırımlı Cafer Seydamet, «Qırımda vaziyet» (1931, 19 Fevral, № 29) maqalesi ise H. Avcıköylü imzasınen derc olundı.

Anaxtar sözler: «Bildiriş» gazeti, Qırım, Azerbaycan, M.E.Resulzade, C.Seydamet, H.Avcıköylü.

Kiriş

Romanovlar sülalesi mecburen akimiyetten ketken soñ, uzun yıllardan berli Rusiye imperiyasınıñ esareti astında olğan xalqlar öz mustaqil devletlerini qurmağa tırışdılar. 1918-nci sene 28 mayısta Azerbaycan da istiqlal beyannamesini ilân etti. Taassüf ki, ne mağlüp Rusiye, ne de dünyanıñ diger küclü devletleri yañı meydanğa kelgen cumxuriyetlerni

desteklemediler. 23 ay ömüri olğan Azerbaycan Xalq Cumxuriyeti yañıdan rus askerleriniñ ayaqları astında taptalandı. Bolşevikler azatlıq, tınçlıq, beraberlik, 8 saatlıq iş şiarlarınen adiy insanlarnı mearetnen aldattılar. Dünyanıñ inkişaf etken memleketlerinden destek alğan Rusiye Sovet ukümeti adınen imperiyanıñ taxminen evelki sıñırlarını yañıdan tiklemege muvafaq oldı. Genç, mustaqil devletler ise yañıdan esaret astında qaldılar. Mustaqilliklerinden marum olğan xalqlarnıñ yetekçileri istiqlalğa qavuşmaq maqsadınen mubarezeniñ yañı usullerinden faydalandılar. Yalan ve zulum uzerinde qurulğan akimiyetke qarşı kureşte biñlernen azatlıqsever insanlar Sovet ukümetiniñ amansız ceza maşinasınıñ qurbanı oldılar. Bir sıra yetekçi siyasiy xadimler mubarezelerini devam ettirmek maqsadınen çetel memleketlerine bardılar. Azerbaycan muxacirleri Türkiyede bir qaç gazet ve jurnallar neşir ettirmege muvafaq oldılar. Olar faqat öz problemalarını degil de, Sovetlerniñ esaretinde olğan diger xalqlarnıñ da taliyini izlep, matbuatta yarıqlandırdılar.

Eski prezident M.E.Resulzade İstanbulğa kelgen soñ çeteldeki Azerbaycannıñ siyasiy xadimleriniñ faaliyeti daha da canlanmağa başladı. M.E. Resulzade 1922-nci senede Türkiyede «Musavat» partiyasınıñ «Çetel bürosı»nı, 1924-nci senede ise Azerbaycan Milliy Merkezini açtı. Soñ ise İstanbul, Ankara, İzmir, Trabzon, Gars, Tehran, Tebriz, Erdebil, Reşt ve başqa şeherlerde partiyanıñ özeklerini yarattı (Şimşir, 2002:29).

1922-nci senede İstanbulda «Yeni Kafkasya» (26.09.1923-?.10.1927) jurnalını neşirge azırladı. M.E.Resulzadeniñ gazet, jurnal neşir etmege ruxseti olmaması sebebinden derginiñ «sahibi-imtiyaz ve mudiri mesul Seyid Tahir»dir, dep yazdı (Tahirli Abid, 2002:20).

Ayda eki sanı neşir olunğan jurnal 1927-nci senege qadar, yani 100 sanı çıqqanğa qadar faaliyet kösterdi. İcrette neşir etilgen gazet, jurnal ve kitaplarnıñ ekseriyetine redaktorlıq yapqan M.B.Memmedzade «Yeni Kafkasya» jurnalını tek azerbaycanlılarnıñ degil de, Rusiyeniñ esaretindeki butün xalqlarnıñ ilk dergisi dep adlandırdı (İbrahimli X., 1996:119).

Jurnalnıñ programması maddeler boyunca böyle tesbit etildi:

1. «Yeni Kafkasya» milliyetçi, radikal ve demokrattır.
2. «Yeni Kafkasya» türkçitir. Türklerniñ medeniy bağlarını, maneviy birligini ve istiqlallarını közde tuta.

3. «Yeni Kafkasya» türk davasınıñ Azeri cebesini mudafaalağan Azerbaycan istiqlalçılarınıñ tüşüncelerini yaza.

4. «Yeni Kafkasya», Qafqaz milletleriniñ Rusiyeniñ esaretinden qurtulmasını ve Rusiye istilâsına qarşı muvafaqiyetli kureşini teminlemesi içün Qafqazniñ konfederatsiya şeklinde birdemliginiñ taraftarı.

5. «Yeni Kafkasya» yalıñız Azerbaycançılıq, Türkçilik, Qafqazçılıqnen bitmey o, Şarqtaki Milliy istiqlal kureşini de qorçalap, Şarqnıñ radikal bir surette esirleşmesini butün samimiyetinen yaza.

6. «Yeni Kafkasya» xususen Rus İmperializmine qarşı mucadile yapa, bolşevizmni de çarizm qadar türk dünyası içün zararlı dep saya ve onı Qafqazğa duşman dep bile (Şimşir S., 2002:45).

Azerbaycan muxacirleriniñ daha soñ neşir etken jurnal ve gazetleriniñ programmaları demek mumkün ki, «Yeni Kafkasya» jurnalınıñ programmasına uyğun kelişe edi. Sovetler Birliginiñ tazyığınen «Yeni Kafkasya» qapatıldı. Azerbaycan muxacirleri «Azeri Türk» (01.02.1928 - ?.02.1930), «Yaşıl Yarpag» (16.06.1928 - 01.09.1928), «Odlu Yurd» (01.03.1929 - ?.08.1931) dergilerini neşir ettiler. Şu jurnallarnıñ da programmaları taxminen «Yeni Kafkasya» jurnalınen aynı edi. SSSR-niñ tazyığınen Türkiye ukümeti muxacirlerniñ neşirlerini toqtatqanlarında demek mumkün ki, aynı bir adamlar farqlı adlarnen başqa gazet ve jurnallarnıñ neşirine razılıq alıp, öz ğayelerini tebliğ ettiler.

1. «Bildiriş» gazetiniñ tarixinden

Azerbaycannıñ siyasiy xadimleriniñ ve aydınlarınıñ Türkiyede neşir olunğan gazet ve jurnalları aqqında soñ yıllarda bayağı araştırmalar alınıp barıldı. Amma yazıqlar olsun ki, şu saada alınıp barılğan ilmiy araştırmalar yeterli seviyede degil. Muxacir Azerbaycan matbuatını ve edebiyatını tetqiq etken alimlerimiz öz araştırmalarında ara-sıra «Bildiriş» gazetini de xatırladılar. Bakı Devlet Universitetiniñ magistiri Ofelya Yunis qızı Tehmezova 2006-ncı senede «Azerbaycan мuxacir мatbuatında «Bildiriş» gazetiniñ yeri ve roli» мevzusında dissertatsiya işini yazdı. Lâkin afsus ki, şu eser alâ de neşir etilmedi.

Men 2004-nci senede «Solovkide körgenlerim» kitabına yazğan kiriş sözünde «Bildiriş» gazetinden keniş subet açtım. Amma kitapnıñ tirajı az olğanı sebebinden matbuat tarixi ve siyasiy tarixnen oğraşqanlarınıñ diqqatını yeterli derecede özüne celp etıp olamadı.

Azerbaycan muxacirleriniñ aftada bir kere çıqqan ilk siyasiy «Bildiriş» (redaktsiya İstanbuldaki Pangaltı Şafak soqağı, N 60-da yerleşti ve Orxaniyye matbaasında basıldı — A.Ş.) gazetiniñ birinci sanı 10 sentyabr 1930-ncı senede basıldı. A-3 formatta, 58 sanı neşir olunğan gazetniñ mevzu dairesi pek keniş oldı.

Azerbaycan milliy istiqlal kureşiniñ yetekçilerinden M.E.Resulzadeniñ siyasiy baqışlarınıñ maxsulı kibi meydanğa kelgen «Bildiriş» gazeti milliy mubareze tariximizde şerefli yer tuttı. Amma yazıqlar ki, onıñ tebliğine ve em de kerekli seviyede ögrenilmesine zaruriy diqqat yetirilmedi. Gazette derc olunğan ciddiy, içtimaiy-siyasiy ve çeşit türlü mezmundaki keniş qolemli maqalelernen yanaşı berilgen küçük ilânlar bile bugünimiz içün pek emiyetlidir.

«Bildiriş»niñ ilk sanından başlap, soñ sanına qadar, «Odlu yurd» jurnalına abune kampaniyası alınıp barıldı. Azerbaycan, Gürcistan, Şimaliy Qafqaz, Türküstan ve Ukraina istiqlalçıları tarafından ayda bir kere Fransız tilinde neşir olunğan «Prometey», «Ayaz İshaki beyniñ baş redaktorlığınen basılğan «Edil Ural» ve Qırımnıñ istiqlalını arzulağan «Milliy yol» ve «Emel» neşirlerine ilk sanıdan başlağan abune kampaniyası 1931-ncı sene 18 sentyabrde toqtatıldı.

Azerbaycannıñ siyasıy muxacirleri arasında icatnen eñ maxsuldar oğraşqan ve muxaciret tariximizge dair mukemmel eserlerniñ muelifi kibi belli olğan Mirzebala Memmedzadeniñ yazğanına köre «Bildiriş» gazetini neşir etken Azerbaycançılıq mubarezesiniñ yorulmaz qaramanı Mehemmed Emin Resulzade edi.

2. «Bildiriş» gazetiniñ yaratıcısı Mehemmed Emin Resulzade

Azerbaycan Xalq Cumxuriyetiniñ yaratıcılarından biri, körümli ictimaiy-siyasiy ve devlet erbabı, istidatlı alim, jurnalist-publisist Mehemmedemin Hacı Molla Alekper oğlu Resulzade 1884-nci sene 31 yanvarde Bakunıñ yaqınlığındaki Novxanı köyünde dünyağa köz açtı. O, siyasiy ve edebiy faaliyetke gençlik çağlarında başladı. 1902-nci senede «Musulman gençlik teşkilâtı»nı yarattı, soñdan şu teşkilât «Demokratik Musavat Cemiyeti» adınen belli oldı. Onıñ imzasına ilk kere Tifliste Mehemmed ağa Şahtaxtlınıñ redaktorlığınen çıqqan «Şargi-Rus» gazetiniñ 1903-nci seneniñ 20-nci sanında rastkelindi (Aliyev M., 1991:5).

«Musulman gençlik teşkilâtı» soñdan RSDFP Baku Komitetiniñ «Hümmet» gruppasınen birleşti. Belli olğan «Hümmet» gazeti 1904-nci sene oktyabrda neşir olunmağa başladı. Hektogrammada bir qaç yüz tirajı olğan ve gizli yolnen darqatılğan şu gazet Azerbaycandaki siyasiy qurumlarnıñ ilk gazeti oldı (Hüseyinov Ş., 1988:58).

Sotsial-demokratlarnıñ «Tekamül», «Yoldaş», «Devet-Goç» ve başqa gazetlerniñ (1905-1907) faal qalem saiplerinden em de teşkilâtçılarından biri olğan M.E.Resulzade İ.V.Stalinle şu devirde tanış oldı. M.E.Resulzade İ.V.Stalinni labüd ölümden qurtarıp aldı ve onıñ Bayıl (Bakudaki Bayıl apsxanesi — A.Ş.) apsxanesinden qaçırılmasını teşkil etti (Resulzade M.E., 1997:15).

Bakuda neşir olunğan «Hayat», «İrşad», «Tereggi», «Tekamül», «Yoldaş» ve diger gazetlerge muntazam maqaleler yazğan, (ASE, 1984:137) «İrşad» gazetiniñ muvaqatı redaktorı olıp çalışqan M.E.Resulzadeniñ ilk muxacir ayatı 1909-ncı seneniñ evellerine tesadüf etti. Çar polisiniñ onı izlegeninden xaber tutqan soñ, Bakudan İranğa bardı. Anda şaxlıq usuli-idaresine qarşı olğan meşrute areketinde faal iştirak etti. Qısqa bir zamanda qolda etken sayğığa köre onıñ redaktorlığınen «İrani-nov» gazeti neşirge başladı. Gazetteki ilmiy, bediiy, publisist yazılarnıñ muelifi olğan M.E.Resulzadeniñ faaliyetini belli ictimaiy-siyasiy xadim Seyid Hesen Tağızade (1878-1969) «Sühen» jurnalına (1955-nci sene, №4) yazğan maqalesinde böyle qıymetlendirdi: «Modern Avropa gazetiniñ formasını ilk kere İranğa M.E.Resulzade ketirdi» (Aliyev M., 1989:3).

Rusiyeniñ İrandaki sefiriniñ ve şax memurlarınıñ tazyığınen M.E.Resulzade 1911-nci sene mayısta memleketni terk etmege mecbur oldı. İstanbulğa bargan M.E.Resulazade «İttihat ve tereggi» teşkilâtınıñ yetekçilerinen bağ qurdı, «Türk ocağı» cemiyetinde çalıştı, şu cemiyetniñ matbu organı olğan «Türk yurdu» jurnalınen işbirligi yarattı.

Romanovlar sülalesiniñ akimiyette bulunğanlarınıñ 300 yıllığına bağışlanğan bağışlav-amnistiyadan soñ, 1913-nci senede vatanğa qayttı ve yañı qurulğan «Musavat» partiyasında faaliyetini devam ettirdi. Matbuatta muntazam surette bediiy, publisist ve edebiy-tenqidiy maqaleler yazdı ve bir sıra tercimeler yaptı. Xususen, 1915—1918-nci senelerde neşir olunğan «İgbal» ve «Açıg söz» gazetleri M.E.Resulzadeniñ ideologik baqşılarınıñ darqalmasında mustesna rol oynadılar.

M.E. Resulzade 1918—1920-nci senelerde Azerbaycan Xalq Cumxuriyetiniñ prezidenti oldı. O, milliy devlet ideologı kibi faaliyet kösterip, Cumxuriyetniñ sotsial-siyasiy, iqtisadiy ve medeniy saadan küçlenmesine tırıştı, onıñ dünyanıñ inkişaf etken memleketleri tarafından tanınması içün qolundan kelgenini yaptı.

Azerbaycan Xalq Cumxuriyeti bolşevikler tarafından yeñilgen soñ, bir muddet Lahıcda gizlengen, daha soñ ise Bayıl apsxanesinde apste bulunğan M.E.Resulzade Stalinniñ emrinen azat olundı ve Moskvağa alınıp barıldı. «Musavat» partiyasınıñ gizli faaliyette olğan Merkeziy Komitetiniñ qararı ve yardımınen 1922-nci senede Finlândiyağa qaçıp ketken siyasetçi, tez bir zamanda Türkiyege barıp, faaliyetini anda devam ettirdi. O, İstanbulda bir ayda eki kere çıqqan «Yeni Kafkasya», «Azeri Türk», «Odlu Yurd» jurnallarınıñ ve aftalıq «Bildiriş» gazetiniñ temelini qoydı.

1931-nci seneniñ evellerinde M.E. Resulzade Türkiyeni terk etmege mecbur oldı. Poloniyağa barğan M.E. Resulzade Avropa muxacireti devirinde «İstiqlal» gazeti ve «Gurtuluş» jurnalınıñ temelini qoydı, «Panturanizm aqqında», «Çağdaş Azerbaycan edebiyatı», «Azerbaycan uriyet savaşı» ve ilâxere eserlerini yazdı.

1947-nci sene sentyabrde yañıdan Türkiyege qaytıp kelgen M.E.Resulzade ömüriniñ soñuna qadar Ankarada yaşadı ve 1952-nci senede «Azerbaycan» jurnalınıñ temelini qoydı. M.E.Resulzade 1955-nci sene 6 martta dünyasını deñişti ve Ankaranıñ Esri qabristanlığında defn olundı.

Onıñ ictimaiy-siyasiy faaliyetini, şaxsiyetini Seyid Hesen Tağızade «Sühen» jurnalına yazğan maqalesinde böyle degerlendirdi: «Resulzade butün ömüri boyu beñzerini körmegen, mübalâğasız, fevqulade nadir insanlardan biri edi. Mehemmed Emin bey terbiyeli, quvetli ve sağlam mantıq saibi, saf ğoñülli, doğru sözli, sözniñ tam manasınen tüzgün tüşünce ve yoluña teren işanç beslegen fedakâr, mucaxit ve örnek insandır. Böylelerini bizim taraflarda zamanımızda rastketirmek mumkün degil» (Aliyev M, 1991:15).

3. «Bildiriş»niñ esas rubrikaları ve diger neşirlernen bağı

Gazetniñ esas rubrikaları şular edi: «Azerbaycanda», «Sovet

Rusiyesinde», «Türkiyeniñ içinde», «Qırımda», «Şimaliy Kafkasyada», «Edil Ural ilinde», «Qazaq, Qırğız ilinde», «Türküstanda», «İranda», «Ukrainada», «Rusiyede», «Sovetlerde», «Soñ xaberler», «Muxtelif xaberler», «Beynelmilel hayat».

Bağ ve alâqalarnıñ zayıf inkişaf etken em de Sovetlerniñ xususiy xızmet organlarınıñ butün sıñırlarnı ve bağ vastalarını qapatmağa tırışqan devirde böyle bir gazetniñ neşirge azırlanması asıl qaramanlıq edi. Muelifler kerekli malümatlarını doğrudan-doğru adiseler olıp keçken yerlerden qolda ete ediler. Aynı zamanda olar «Pravda», «Zarya Vostoka», «Kommunist», «Bakinskiy raboçiy», «Segodnya», «Dni», «Za svaboda», «Tayms», «Nyus xroniki» ve diger matbuat organlarından da mearet ve beceriknen faydalana ediler. Bolşeviklerniñ matbuatından alınıp derc olunğan aynı bir maqale «Bildiriş»de tamam aks mananı añlata edi.

Maarif, iqtisadiyat, köy xocalığı xaberleri de gazette keniş yer alğan edi: «Kolxozlarda», «Traktor yoq», «Maarif cebesinde» (№ 43, 1931), «Azerbaycanda Petrol», «Ziraat işine yollanılğan gençler», «Petrolcılar kongresi», «Yipekçilik işleri», «Bank planı», «Vergiler toplanmay» (№ 46, 1931), «Saban işleri ne alda eken?» (№ 45, 1931), «Yañı 5 yıllıq plan», «Traktor fabrikasında» (№ 46, 1931), «Kolxozcılarğa buğday berilmey», «Pamuq ziraatı ne alda eken?», (№ 48, 1931).

4. «Bildiriş» gazeti ve Qırım

«Bildiriş» gazeti öz saifelerinde Qırım mevzusına da keniş yer ayırdı. Gazette Qırım ve qırımtatarlar aqqında yazılar sayısına ve qolemine köre degil de, mevzularnıñ aktualligi ve delillerniñ zenginliginen diqqatımıznı özüne celp etti. Olardan «Qırımnıñ qara künü», (1930, № 17 ve 1930, №18), «Sovet Rusiyesiniñ soñ vaziyeti ve Bolşevikler neden xarpke baralar?» (1931, № 30 ve 1931, № 31), «Qırım istiqlal davasınıñ sebepleri ve esasları» (1931, № 36 ve 1931, № 37) maqaleleri Qırımlı Cafer Seydamet, «Qırımda vaziyet» (1931, № 29) maqalesi ise H.Avcıköylü imzasınen derc olundı.

«Qırımda açlıq» maqalesinde yazılğan edi: *«Moskva, Qırım Cumxuriyetini maxv ete... Qırımda açlıq?.. Buña nasıl inanmalı?..»* Mında muelif Qırımnıñ tabiiy servetleriniñ ve köy xocalığı maxsullarınıñ kutleviy surette Moskvağa taşınmasına ğayet raatsızlana. «*Qırımnı*

açlıqqa düçar etkenlerniñ ve ya maxvine tırışqanlarnıñ siyasiy ğareziniñ talilinen yanaşı, biz eñ azından bir türk yurtu olğan Qırımnıñ qarşılaşqan eñ buyük telükeni, yani, «açlıqnen ölüm»iniñ sebeplerini aydınlaştırmağa da areket etecekmiz...» («Bildiriş», 1931:26 mart).

«Qırımda köylü iğtişaşları» maqalesi de meraq doğura edi. Maqalede yazılğan edi: *«Qırımnıñ sabıq Melitopol vilayetiniñ cenüp qısımında köylü iğtişaşları başlandı. 17 aprelde Xarkovdan bildirilgenine köre, iğtişaşnıñ ilk kününde yalıñız Lipatin bölgesinde 15 kommünist ve 6 devlet memurı öldürildi»* («Bildiriş», 1930:7 avgust).

5. Cafer Seydamet «Bildiriş»de

M.E.Resulzadeniñ icrette eñ yaqın meslekdeşlerinden biri de buyük türkçi, İsmail bey Gaspralı ğayeleriniñ sadıq devamcısı, antisovet faaliyetinen belli olğan Cafer Seydamet edi. Cafer Seydamet 1889-ncı sene 1 sentyabrde Qırımnıñ Yalta bölgesiniñ Qızıltaş köyünde dünyağa köz açtı. Yaş çağlarında tasil almaq maqsadınen İstanbulğa bardı. Anda Noman Çelebi Cihan, Alim Seyit Xilmiy ve Abduraim Sükutinen birlikte «Qırım Talebe» cemiyetini, soñ ise Çelebi Cihannen birlikte gizli «Vatan» cemiyetini yarattılar.

O «XX asırda tatar milleti mazlümesi» adlı ilk eserini İstanbulda Şexab Nezixi imzasınen derc ettirdi. Gizli siyasiy faaliyetine köre Rusiyeniñ xususiy xızmet organları onı aps etmekni közde tuttı. Şunı duyğan soñ o, Fransağa bardı ve Pariste Sarbonna Universitetiniñ uquq fakültetinde tasil aldı. Birinci Dünya Savaşında Rusiyeniñ mağlüp olmasından faydalanıp, vatanğa qayttı ve siyasiy faaliyetini mında devam ettirdi.

1917—19-ncı senelerde Qırımda yañı qurulğan ükümetlerde nazir vazifesini eda etken Cafer Seydamet bolşevikler Qırımnı zapt etken soñ, Türkiyege barmağa mecbur oldı. O anda Qırımlı muxacirlerniñ «Emel» jurnalınıñ ve siyasiy teşkilâtlarınıñ yaratılmasında faal iştiraginen yanaşı, Rusiye İmperatorlığından muxaciretke kelgenlerniñ teşkilâtlanmasına da yardım qolunı uzattı. İçtimaiy-siyasiy, medeniy ve edebiy saalarda boldurmayıp çalışqan Cafer Seydamet matbuatnıñ küçünden semereli faydalandı.

Onıñ Türkiyede «Rus inqilâbı» (1930), «İsmail bey Gaspralı» (1934), «Mefkure ve Türkçilik» (1934), «Rus tarixiniñ inqilâba, bolşevizmge

ve dünya inqilâbına sürüklenmesi» (1948), «Sovet cehenneminde köylü ve işçilerniñ vaziyeti» (1948), «Nurlu qabirler» (1991), «Bazı xatıralar» (1993) kibi kitapları neşir olundı.

Azerbaycan muxacirleriniñ neşirlerine çeşit vastalarnen yardım bulmağa tırışqan Cafer Seydamet 1930—31-nci senelerde «Bildiriş» gazetiniñ saifelerinde qırımtatar xalqınıñ tarixi, edebiyatı, medeniyetinen bağlı maqalelerni derc ettirdi. Cafer Seydamet ömüriniñ soñuna qadar qırımtatar diasporasında buyük sayğı ve nufuz saibi oldı. SSSR-i Ekinçi Dünya Savaşında Almaniyağa esir tüşken türk ve musulmanlarnıñ Türkiyede yerleşmesiniñ aleyxine çıqtı. Böyle bir zamanda Cafer Seydamet şu esirlerniñ dünyanıñ muxtelif memleketlerinde yerleşmesine yaqından yardım etti ve olarnı qorqunçlı ölümniñ pancasından qurtarıp aldı (Enserli M., 1998). Cafer Seydamet Qırımlı 1960-ncı sene 3 aprelde vefat etti.

6. «Bildiriş»niñ keniş bilgilerge malik olmağan muelifleri aqqında

«Bildiriş» gazetinde maqalesi basılğan Qırımlı yazarlardan biri de H. Avcıköylüdir. Zanımızca, şu Hilmiy bey Avcıköylüdir. Yazıqlar olsun ki, H. Avcıköylü aqqında etraflı malümatlar qolda etip olamadıq.

Azerbaycan muxacir matbuatında añılğan mueliflerden biri de Kamaldır. «Yeni Kafkasiya» jurnalında Azerbaycanlı Ali Kamal, Azeri Türk Kamal imzasınen derc olunğan muelif A. Kâzımzadeniñ imtiyaz sahibligi, M.E. Resulzadeniñ baş muarrirliginen neşir etilgen «Odlu yurd» jurnalınıñ mesül mudiri Kamal (Soñralar onıñ vazifesini B.Süleyman becerdi.) oldı. «Odlu yurd» jurnalından soñ neşir etilgen «Bildiriş» gazetiniñ de ilk sayılarında imtiyaz sahibi A.Kâzımzade, mesül mudiri Kamal edi. Kamalnıñ icadiy ve ömür yolu aqqında keniş bilgilerni rastketirip olamadıq.

Kamalnen birlikte İstanbul Universitetiniñ edebiyat fakültetinde tasil alğan, adı bizge daqiq belli olmağan bir şaxıs Mehmet Sadig Arannıñ vefatı munasebetinen «Ötüken» jurnalınıñ 1971-nci sene iyul sayında yazdı: «Fakültetimizde yañı peyda olğan (1927-nci sene közde tutula — A.Ş.) simalar arasında eki nefer azerbaycanlı da bar edi: Kamal ve Mehmet Sadig. Kamal saf azeri lexcesinen laf ete edi. Kulerüzli bir yaş edi... Ekisi de mukemmel bilgili ve butün azeriler kibi yaraşıqlı ediler.

Guzel nutq qabiliyetleri bar edi. Fars ve rus tillerini yaxşı bile ediler… Ekisi de edebiyat fakültetini oqup bitirip olamadılar. Asılında olar talebe degil de, siyasiy adamlar, muxacirler ediler. Ömüri pek qısqa olğan Azerbaycan Cumxuriyetine xızmet ettiler. Bu devlet Moskva tarafından işğal etilgen soñ ise Türkiyede sığınaq buldılar. Soñralar Kamal İran Azerbaycanına barıp, mubarezesini anda devam ettirdi ve Ekinci Cian Cenki yıllarında İran Buyük Britaniyanıñ ve Moskvanıñ işğalına oğrağan zaman kommunustler tarafından öldürildi» (Guliyev Vilayet, 2009:141).

Netice

«Bildiriş» gazetiniñ muelifleri Rusiyeniñ mustemlekesinde olğan xalqlarnıñ uquqiy azatlıq qolda etmelerine ömürlerini bağışladılar. Soñdan olarnıñ istek ve ğayeleriniñ bir qısımı ayatta öz aksini taptı. Niayet ki, Sovetler Birligi yıqıldı. Amma çoq-çoq taassüf ki, tili, medeniyeti, tamırları aynı bir soydan olğan xalqlarnıñ arasında qaviy bağ ve munasebetlerniñ qurulmasına dünyanıñ inxisarçı (inxisar — monopoliya) merkezleri manialar yarattılar. İsmail bey Gaspralınıñ söylegeni kibi: «Dilde, işte, fikirde birlik!» olmadan inxisarçı merkezlerge çevirilmek olmaz. Aynı bir medeniyetli xalqlarnıñ birligi yaranmadan dünyada ortaq medeniyetniñ yaranması mumkün degil.

Qullanılğan edebiyat:

1. Aliyev Mövsüm. (1989). Mehemmedemin Resulzade, «Azerbaycan» jurnalı, № 3.

2. Aliyev Mövsüm. (1991). Mehemmedemin Resulzadenin ömür yolu. (Mehemmedemin Resulzade. «Esrimizin Seyavuşu. Çağdaş Azerbaycan edebiyyatı. Çağdaş tarix» kitabına ön söz), «Genclik» neşriyyatı, Bakı.

3. ASE. (1984). VII cild, Bakı.

4. Babayev Adil. (2003). Elimizin ve elmimizin soygırımı (I kitab), «Bakı Universiteti neşriyyatı», Bakı.

5. Bayramoğlu Alxan. (2004), Azerbaycan mühaciret matbuatına dair mühazireler (1920-1990-cı i.), Bakı.

6. «Bildiriş» gazeti, 1930.

7. «Bildiriş» gazeti, 1931.

8. Enserli (Lembeli) Mirze. (1998). Cafer Seyit Ahmet Krımer, «Gartal» neşriyyatı, Bakı.

9. Guliyev Vilayet. (2009). Son illerin yazıları, «Ozan» neşriyyatı, Bakı.
10. İbrahimli Xaleddin. (1996). Azerbaycan siyasi mühacireti. «Elm» neşriyyatı, Bakı.
11. Hüseynov Şirmemmed. (1988). Heqiqet ve edalet carçısı. «Azerneşr», Bakı.
12. Tahirli Abid. (2002). Azerbaycan mühaciret matbuatı. «Garp-poligraf» neşriyyatı, Bakı, 2002.
13. Şimşir Sebahettin. (2000). Azerbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel faaliyyetleri (1920—1991). Azerbaycan Kültür Derneyi Yayınları № 49, Ankara.

Azerbaycan Qolyazmalar Institutınıñ arxivindeki «Koroğlu» destanı Qırımda neşir olundı

XIX yüzyıllıqta Avropada «Koroğlu» destannıñ neşri ve ögrenilmesinen koroğluşınaslıqnıñ temeli qoyuldı. Keçken asırnıñ evellerinde kommunistler akimiyetke kelgen soñ, şu qaramanlıq abidesiniñ artlı-artından toplanıp neşrine ve araştırılmasına meraq daha da küçlendi.

Akimiyetni zorbalıqlar vastasınen qolda etken bolşevikler esaret astına alğan xalqlarnı idarelemek içün sınfıy kureşni ögge çekmege areketlendiler. Xalqlarnıñ eski tarixinde ve medeniyetinde sınfıy mubarezege uyğun kelgenlerniñ episini qabartmağa tırıştılar. Tarixiy adiselerni bile sınfılıq nazar noqtasından degerlendirdiler. Edebiyatta, folklorda akim tabaqağa itiraznı aks ettirgen numünelerniñ neşri, tebliği ve tetqiqi yañı baqışnen süzgüçten keçirilip, xalqqa taqdim etildi.

Asırlardan berli bir çoq xalqlar arasında sevile-sevile diñlenilgen, tillerde destan olğan «Koroğlu» şu taraftan olarnıñ amellerine destek oldı. Ukümetniñ siyasiy baqışlarından yararlanğan alimler ise Azerbaycanda yaşağan aşıqlardan toplağan «Koroğlu» destannı neşir ettirip, uzerinde araştırmalar alıp bardılar. Aynı zamanda olar destannıñ olsun türk soylı xalqlar, olsun olarnen qomşulıqta yaşağan başqa xalqlar arasında keniş darqalğan variantlarını toplap neşir ettirmege, qıyaslav şeklinde ögrenmege teşebbüs kösterediler. Şu işte Veli Xuluflunıñ xususiy faallığı diqqatqa lâyıqtır («Koroğlu», 1999).

Amma 1937-nci senede şu işke yolbaşçılıq yapqan Veli Xuluflunıñ «xalq duşmanı» kibi ilân etilip, qurşunlanması (Gasımov Celal, 2003:94) başlanılğan işniñ yekünleşmesine bayağı manialar yarattı. Soñralar Azerbaycanda Koroğluşınaslıq saasında bir sıra muvafaqiyetlerge irişildi. Destan defalarca kitap şeklinde neşir olundı ve aqqında degerli tetqiqatlar alınıp barıldı. Lâkin Bakuda Yaqub Zekiniñ İ.Çobanovdan yazıp alğan qırımtatar variantı ise tamam unutılıp qaldı.

Azerbaycan mustaqillikni qolda etken soñ, bir sıra yasaqlar aradan köterildi. Arxivler açıldı, xalqımıznıñ milliy maneviy degerleriniñ ögrenilip tebliğ olunması içün keniş mıqyasta tedbirler amelge keçirildi. Azerbaycan Milliy İlimler Akademiyasınıñ (AMİA) Folklor İnstitutında bölgelerden toplanğan folklor numünelerni neşirge azırlamaqnen yanaşı, alınıp barılğan ilmiy tetqiqatlarğa da diqqatnı yeterli seviyede küçlendirdiler. Keçken asırnıñ evellerinde pek az sayıda arap elifbesinde neşir olunğan kitaplarnı latin elifbesine çevirip, «Azerbaycan folklorınıñ ilkin neşirleri» seriyasında basmağa başladılar. Türk soylı xalqlarnıñ ağız edebiyatı numüneleriniñ umumtürk folklorı kontekstinde araştırılmasına adımlar atıldı.

AMİA-nıñ Folklor İnstitutınıñ ilmiy xadimi İlgar Kasumov Yaqub Zekiniñ 1935-nci senede Bakuda İvan Çoban oğlu Çobanovdan yazıp alğan «Koroğlu» destannı araştırıp, neşirge azırlamağa başladı. Aradan altı yıl keçken soñ, yani 2009-ncı senede «Koroğlu destan»nıñ yañı variantı öz originalında kiril ve latin elifbelerinde Qırımda dünya yüzü kördi (İ. Kasumov «Koroğlu» destanı, «Qırımdevoquvpedneşir» — 2009).

İ.Kasumov ve qırımtatar alimi N.Seytyahyayev kitapqa degerli kiriş sözi yazğanlar. Amma er eki muelif Yaqub Zeki aqqında yeterli seviyede bilgiler berip olamağanlar. Şu da bir sıra suallerni doğura. Yaqub Zeki Umerov Bakuğa ne içün kelgen edi? Neden böyle mesul bir işni 18 yaşlı texnikumnıñ talebesine avale etken ediler? Aliy ve orta ixtisas oquv yurtlarında dersler iyunde bite. Yaqub Zeki ise destannı qışta yazığa alğan edi. Texnikumnı oqup bitirmegen yaş Bakuğa ne içün kelgen edi? Onıñ Bakuda başqa ilmiy-pedagogik faaliyeti bar edimi?

Qırımtatar edebiyatınıñ tetqiqatçıları R.Fazıl ve S.Nagayev öz araştırmalarında Yaqub Zekiniñ 1917-nci senede Bağçasaraynıñ Yancı köyünde doğğanını, 1935-nci senede Bağçasaray Pedagogika Texnikumını

oqup bitirgenini, 1935—1939-ncı senelerde Kuybışev rayonunda neşir olunğan «Udarnik» gazetinde çalışqanını, ilk ikâyesi olğan «Qara çızma»nı da 1937-nci senede şu gazette basqanını, 1939-1947-nci senelerde Sovet arbiy deñiz donanmasında (Sovetskiy voyenno-morskoy flot) xızmet yapqanını ve ömüriniñ soñuna qadar bediiy icatnen oğraşqanını yazalar (Fazıl Riza, Nagayev Safter, Qırımtatar edebiyatınıñ tarixi. Qısqa bir nazar, 2001:432—433).

N.Seytyahyayev «Qırmda «Koroğlu» destanı ve onıñ yañı variantı» adlı araştırmasında «Koroğlu» destannıñ Qırımda eki yolnen darqalğanını qayd ete. Muelif eposnıñ Qırımdaki Osmanlı garnizonlarındaki asker ve zabitlerniñ vastasınen darqalmasını, yaqut da Azerbaycandan Şimaliy Qafqazda yaşağan xalqlarğa, andan ise qırımtatarlarğa keçmesi mulâxazalarını beyan ete. Tetqiqatçı tüşüncelerni ilmiy esaslandırmaq maqsadınen D.Papunıñ Terek özeni boyunda çobanlıq yapqan devirde dağıstanlılar, urumlılar ve tatarlarnen sıq-sıq qonuşqanını açıqlay. Zanımızca, folklor numüneleriniñ darqalmasınıñ, bir xalqtan digerine keçmesi yolları murekkep ve çeşit türlü vastalardan ibarettir. Nariman bey ise faqat şulardan yalıñız ekisi uzerinde toqtalğandı.

N.Seytyahyayevge köre, Yaqub Zekiniñ Bakuda yazıp alğan «Koroğlu» destanı «qırımtatar tiliniñ yalıboyu şivesiniñ lexcelerinden birinde olğanı» içün «Azerbaycan variantına daha yaqın eken» («Koroğlu destanı», 2009:28).

Bugünki Azerbaycan oquyıcısında meraq doğura ki, Qırım xanlığı 500 yılğa yaqın bir zamanda Osmanlı devletiniñ muttefiqi ve ya vassalı olğanı alda, ya neden olarnıñ tili, xususen yalıboyu şivesi Türkiye türkcesine degil de, Azerbaycan türkcesine yaqın eken? Sebebini böyle izalamaq mumkün. Osmanlı devleti iç bir zaman tek onıñnen aynı bir soydan olğan xalqlarnı degil de, hatta memleketnıñ erazisinde yaşağan farqlı tillerde laf etken ğayrı xalqlarnı da devlet tilinde söylenip, yazmağa mecbur etmegen edi. Yaqut da mektepler açıp, aveslendirmek ve başqa vastalarnen assimilyatsiya siyasetini alıp barmaq tüşüncelerinden uzaq edi. Yalıñız xalqlar degil de, hatta tayfalar ve küçük etnik gruppalar bile öz ana tillerinde qonuşmağa ve ya başqa bir tilni saylamaqta serbest ediler. Yalıboy şivesi ise oğuz-qıpçaq gruppalarınıñ qarışmasından şekillengeni içün Azerbaycan türkcesiniñ edebiy til normalarına yaqın eken. Nariman

beyniñ til, şive, lexce aqqındaki tüşüncelerine tilşinaslarımıznıñ öz munasebetlerini açıqlamalarını maqsatqa daha da munasip dep sayam.

XIX—XX asırlarda «Koroğlu» destannıñ qırımtatar variantları toplanıp, yazığa alınmağanı ve qolda mevcut olğan variantlarnı qıyaslav şeklinde mukemmel ögrenilmegeni sebebinden destanlarımıznıñ süjetiniñ qaysı bir yolnen darqalğanı aqqında uküm çıqarmaq aqiqatqa doğru kelişmey. Şuña misal olaraq SSSR yıqılğan soñ Özbekistanda dünya yüzü körgen «Göröğlı» destanlarını köstermek mumkün. Sovetler devirinde destannıñ araştırıcıları türk soylı xalqlardan toplanıp neşir etilgen metinlerde daha çoq mevcut olğan farqlı allarğa diqqat ayıra ediler. Aynı bir tamırdan olıp, bizlerni biri-birimizge yaqınlaştırğan, ve aynı bir medeniyetniñ taşıyıcısı olğanımıznı isbatlağan delillerge degil de, aksine, bizlerni biri-birimizden ayıracaq meselelerge daha ziyade diqqat ve emiyet berile edi.

2006-ncı sene Taşkentte belli folklorşınas, akademik Töre Mirzoyev ve Zubayda Xusainovanıñ (söyleyicisi Rahmatulla Şair Yusuf oğlu) neşir ettirgen «Göröğlı: özbek xalq dostonlari» eposınıñ metini böyle başlay: «*Bir vaqtlar Türkman eli Urgançda qarar etdi. Zamonlar ağdarilib, Urganç podşoligi barham topib, Urgançda bir podşo turadigan bölib qoldi. Undan keyin taka, yovmit, ersari, köklang türkmanlarining oqsoqollari bir joyga yığılıb, Oğalibek deganni podşo kötarib, Yovmitin ortalıq, deb Yovmitda bir qulay joyni Oğalibekke orda qılıb berib, bozor yurgizdirib qöydilar*» («Göröğlı: özbek xalq dostonlari», 2006:16). Şu küçük parçadan, em de destannıñ soñki qısımlarından da belli ola ki, özbekler arasında keniş darqalğan variantlarda da Azerbaycandan, Türkiyeden, Türkmenistandan ve ğayrı bölgelerden toplanğan metinlerde olğanı kibi Koroğlu Türkmen ilindendir.

Al Xorezmiy adına Urgenç Devlet Universitetiniñ Filologik Tetqiqatlar Merkezi «Xorezm dostanlari. Oşiknoma» seriyasından 4 kitapnı neşir etti. 2005-2008-nci senelerde amelge keçirilgen şu leyxanıñ mesul redaktorı belli özbek folklorşınası, professor S.P. Rüzumbayovdır. Şu seriyadan neşir olunğan ilk kitap «Koroğlu» destanıdır. Mevzu baqımından Xorezm variantı da soñ 150 yılda Azerbaycandan toplanıp basılğan «Koroğlu» destanlarına çoq yaqındır. Şularnı qayd etmekte maqsadımız orta yüzyıllıqlarda türk soylı xalqlarnıñ umumiy medeniyeti arasındaki farqlılıqlarnıñ bugünimizdeki qadar olmağanını oquyıcılarımızğa bir daha xatırlatmaqtır.

Muqayeseli araştırmalardan belli ola ki, destanlarımıznıñ yalıñız filologik metinlerinde degil de, muzıkasında da bir yaqınlıq uküm süre edi. Muzıkaşınas alim Kâmile Dadaşzade «Epik eserlerniñ muzıka germenevtikası problemalarına dair» maqalesinde yaza: «Qayd etmek kerek ki, türk muzıka tefekküriniñ tarixiy rekonstruktsiyası zemaneviy muzıkaşınaslıqnıñ murekkep problemalarından sayıla. Şu soñ derece önemli ilmiy problemanıñ alli zamanı, zanımızca, ilk sırada öz epik avalarına malik olğan destanlarğa esaslanmaq kerektir. Böyle ki, Azerbaycan aşıqlarınıñ repertuarında özünemaxsus havacata (avalar toplusı) maxsus olğan eki destan mevcuttır — «Koroğlu» ve «Aslı ve Kerem». Şu destanlarnı ifa etken zamanı diger anâneviy aşıq avalarına yer berilse de, muzıka komponentiniñ esasını şu epik eserlerge maxsus olğan avalar toplusı teşkil ete». «Sinkretik seciye taşığan destanlarnıñ murekkep qurulışınıñ aynı ilmiy printsipler (meselâ, semiotika) esasında ögrenilmesi olarnıñ arxaik muzıka qatı aqqında da mueyen tasavur yaratmağa imkân bere. Böyle ki, teren qatlarında mifologik qaynaqlarnıñ, qadimiy tarixi kesimlerniñ izlerini qoruv saqlağan «Koroğlu» destannıñ araştırılması meraqlı ilmiy neticeler qolda etmege imkân bergendir. «Koroğlu» avalarınıñ Azerbaycan, türk, türkmen variantlarınıñ muzıka tiliniñ birde-bir seviyelerinde alıp barılğan muqayeseli talil olarnıñ tarixiy-genetik soydaşlığını aşkârlağandır. Umumen alğanda, qayd olunmalı ki, türk soylı xalqlarnıñ muzıkalı-epik yaratıcılığınıñ eñ teren semantik qatlarınıñ ögrenilmesinde, onıñ kodunıñ açılmasında tarixiy-muqayeseli talil önemli rol oynay bile».

Mezkür «Koroğlu» destanındaki şiirlerniñ episi heca vezniniñ qoşma, semai, divani ve başqa janrlarınıñ vezn em de qafiyesinde degil. Azerbaycan xalq yırlarında olğanı kibi mısralarnıñ arasında qafiye farqları mevcuttır. Bazı mısralarda hecalarnıñ sayısı çoqluqnı, bazılarında ise azlıqnı teşkil ete. Aşağıdaki numüne fikirmizni tasdıqlay:

Eyvazım, ağleseñ saa yazıxtır, yazıxtır,
Men atımı bağladığım xazıxtır, xazıxtır,
Bir xozum var, Eyvaz, saa layıxtır, layıxtır.
Böle çıxtıñ namnı, Eyvaz, ağleme.
Aman, oğlan, ağleme («Koroğlu» destanı, 2009:64).

Diqqatnı celp etken şu ki, 6 beyitli bu şiirniñ 1-ci, 2-ci, 4-ci, 5-ci beyitleri 5 mısra olğanı alda, 3-nci ve 6-cı beyitler ise 6 mısradan ibarettir. 1950-nci

senelerden soñ Azerbaycanda bir çoq destan toplayıcıları söyleyicilerniñ mısraları ve beyitlerni farqlı söylemelerini «yañılışlıq» kibi degerlendirip metinlerni özleri doğrulta ediler.

Tehranda yaşağan Ali Kâmaliniñ Aşıq Aliakperden toplağan «Koroğlu» destannıñ qollarını kasetten yazığa köcürip alğañımızda mısralarda heca farqlarınıñ çoqluğını sezdik. Aşıqnen körüşip, bizge qusurlı kibi olıp körüngen beyitlerni bir daha yırlamasını ondan rica ettik. Aşıq bizni meraqlandırğan beyitlerni yañıdan yırlap bergen soñ, er şeyniñ öz qararında olğanını kördik. Aydın oldı ki, şu mısra farqları muzıkanıñ aenkiniñ tesirinen aynı bir sesleşe. Qırımlı söyleyiciden yazılıp alınğan variant da şu qabildendir. Çoq taassüf ki, olsun söyleyici, olsun yazıp alğan bizge mısraları naqıs körünip turğan şiirlerniñ qaysı saz avasında yırlağanlarını qayd etmegenler.

Ali Kâmaliniñ 1980-nci senelerde Merkeziy İranda yaşağan türklerden toplağan destannen Yaqub Zekiniñ yazıp alğan «Koroğlu» destanı arasında beñzer cehetler yeterli derecededir. Şunı da maxsus qayd etmek kerek ki, «Koroğlu» eposınıñ Azerbaycandan toplanıp, neşir olunğan variantlarında semai ve qoşma janrında olğan şiirlerde beyitler esasen dörd mısradan ibarettir. Biz qıyaslağan metinlerde ise qoşma ve semailerniñ beyitleriniñ 5 mısra olğanını da rastketirdik. Meselâ:

Men bir Koroğluyum nece,
Ne kündüz bildim, ne gece,
Şini dünya cennetten gence.
Xocardım, Eyvaz, xocardım,
Xocardım, Eyvaz, pir oldum («Koroğlu» destanı, 2009:172).

İ. Kasumov öz tetqiqatında Koroğlunıñ yaşlığındaki adınıñ manasını añlatmağa ıñtıla. O, metinde qaramannıñ adı Aley Uşan, Aley oğlu Uşan, Aleyuşan, Aloşan ve Uşan kibi şekillerde yazılğanını qayd ete. Menbalarğa tayanğan araştırıcı qaramannıñ yaşlıq çağlarındaki adınıñ Uşan olğanı ixtimalını ögge çeke («Koroğlu» destanı, 2009:16).

Söz kelimi, şunı da yazmaq kerek ki, 1930-ncı senelerde Azerbaycanda Aşıq Esedden toplanıp ve AMİA-nıñ Folklor İnstitutınıñ ilmiy arxivinde 715(b) invertar qaydınen saqlanıp turğan bir qayd olunğandır.

İ. Kasumovnıñ fikrince epik qaramannıñ adı farsça olğan «rovşan-yarıq», «nur» sözünden degil de, türkce olğan «uruşqan» sözünden kelip

çıqqan eken. Koroğlu, Göroğlu ise soqurnıñ (kornıñ oğlu) oğlu, qabir oğlu añlamında değil de, «kor» sözünden meydanğa kelgen eken. Muelif öz araştırmasında «kor» sözüniñ manasınıñ mantıqen «kora» («kor», «kora», «kur», «kurma» «kurgan») sözüne yaqın manadan, ya da aynı bir tamırdan yaranğanını qayd ete. Şu sözlerniñ de manası sed, sıñır, divar, qale kibi añlamnı bere. Qaramanğa şu adnı da Çamlıbelge barıp, anda qale qurıp, yerleşken soñ, xalq tarafından berile. («Koroğlu» destanı, 2009:18).

Araştırıcınıñ şu mulâxazelerni daha da terenleştirmeknen koroğluşınaslığımıznı zenginleştirmek mumkün. İlgar Kasumovnıñ Qırımda neşir ettirgen «Koroglu» destanı bir daha isbatlay ki, koroğluşınaslıqta kerekli seviyede araştırılmağan mevcut problemalar ve çezilmegen bir çoq ilmiy meseler yeterli derecededir.

Qullanılğan edebiyat:

1. Dadaşzade Kâmile. «Epik eserlerin musiqi hermenevtikası problemlerine dair», Bakı.

2. Koroğlu. (2005). Metni hazırlayıb tertib edenler: İsrafil Abbaslı, Behlul Abdulla, «Lider» neşriyyatı, Bakı.

3. «Koroğlu» destanı. 2009. (İşlegen, tertip etken ve neşirge azırlağan İ.A.Kasumov (Gasımov), «Qırımdevoquvpedneşir».

4. «Koroğlu». (1999). (Veli Xuluflu neşri). «Elm» neşriyyatı. Bakı.

5. «Koroğlu» dastanı. (2009). (Neşre hazırlayan: Ali Şamil). «Seda» neşriyyatı. Bakı.

6. «Göröğlı: özbek xalq dostonlari», (Naşrga tayyorlovçilar: Töre Mirzoyev ve Zubayda Husainova). (2006). «Şarq» naşryot-mattbaa aksiyadorlik kompaniyasi boş naşriyati. Toşkent.

7. Gasımov Celal. (2003). Mehbus tercümeyi-halı. «Seda» neşriyyatı. Bakı.

8. Oşikname. (2005). (Neşrin tertibçileri: S.R.Rüzumboyev, A.Ahmedov, S.S.Rüzumboyev), I kitab, «Xorezm» neşriyatı. Urgenç,

9. Fazıl Riza, Nagayev Safter. (2001), Qırımtatar edebiyatınıñ tarixi, Qısqa bir nazar, «Qırımdevoquvpedneşir» neşriyatı, Aqmesçit.

P.S. «Koroğlu» destannıñ yañı variantını Bakuda İ. Çobanovdan qırımtatarcasında yazıp alğan Yaqub Zeki Umerov olğanı qayd olunsa da, şu meselege bir az şubenen yanaşqan edim. Keçenlerde KGB-niñ arxivinde çalışqanımda, qırımtatar milletine mensüp olğan, 1901-nci

senede Qırımda doğğan, Azerbaycan Tibb İnstitutında, Azerneşirde ve Azerbaycan Sovet Ensiklopediyasında ilmiy xadim olıp çalışqan ve 13 iyun 1937-nci senede aps etilip, uzundan-uzun taxqiqattan soñ qurşunlanğan Zeki Yaqub Mustafayevniñ adını rastketirdim. Zanımızca, böyle ixtimal etmek mumkün ki, Veli Xuluflu «Koroğlu» destanını Bakuda Yaqub Zeki Umerov degil de, Zeki Yaqub Mustafayev vastasınen yazdırtıp alğan eken. Şu devirde Veli Xuluflu Ensiklopediyanıñ reberi vazifesinde, Zeki Yaqub Mustafayev ise ilmiy xadim olıp çalışqan eken.

(Mezkür maqale «Azerbaycan xalq ağız edebiyatına dair tetqiqatlar» kitabından («Nurlan» neşriyyatı — 2009 , 29-ncı cılıt) alındı).

**(Maqale qırımtatar türkcesine uyğunlaştırılmadan evel muelif tarafından yañıdan işlenildi ve qısqartıldı. İ.K.)*

Qırımda imtian berip, Bakuda tasil almağa kelgen qırımtatar talebeleriniñ cedveli

Sayğılı oquyıcı, 1920—30-cu senelerde Bakuda onlarnen qırımtatar yaşları tasil aldı. Olarnıñ taliyinen meraqlanmaq niyetinde oldım. Lâkin yazıqlar ki, şu insanlarnıñ cedvelini qolda etip olamadım. Şuña köre de kelecekteki araştırıcılar, jurnalistler menim rastketirgen qıyınlıqlarnen qarşılaşmasın dep, Bakuda tasil alğan qırımtatar talebeleriniñ cedvelini de kitapqa kirsettim.

1991-ci senede kelgenler:

1. Dilâra Mustafa qızı Ablâkimova — Baku Devlet Universitetiniñ şarqşınaslıq fakültetiniñ türk bölügi (Sovetskiy rayonnıñ Vostoçnoye köyünden).
2. Elvina Rustemovna Murzayeva — Baku Devlet Universitetiniñ tarix fakültetiniñ tarixci — tercimeci bölügi.
3. Emiruşeyin T... oğlu Cepparov — Baku Devlet Universitetiniñ uquq fakülteti (Xerson vilayeti Geniçeskiy rayonı, N.Alekşeyevsk qasabası, Krasnoarmeytsi ev 6a).

4. İslâm Velilâyev — Baku Devlet Universitetiniñ uquq fakülteti (IV kursta Xarkovğa deñişti).

5. Niyara İsmet qızı Qurtbilâlova — Baku Devlet Universitetiniñ şarqşınaslıq fakültetiniñ türk bölügi (Sudak rayonı Taraxtaş köyü).

6. Ruşana... — Baku Devlet Universitetiniñ tarix fakültetiniñ tarixci — tercimeci (O, tasilini oqup bitirmedi).

1992-ci senede kelgenler:

1. Arsen Aliyeviç Aşiqov — Baku Devlet Universitetiniñ xalqara alâqalar fakülteti (Oktyabrsk rayonnıñ Kondraşina soqağı...).

2. Ayder Axtemoviç İbraimov — Baku Devlet Universitetiniñ xalqara alâqalar fakülteti.

3. Dilâver Ablâkimoviç Bilâlov — Baku Devlet Universitetiniñ uquq fakülteti.

4. Leyla Rustamovna Bekirova — Baku Devlet Universitetiniñ xalqara jurnalistika fakülteti.

5. Lilya Server qızı Tevfiqova — Baku Devlet Universitetiniñ tarix fakültetiniñ tarixci-tercimeci bölügi (Bakudan).

6. Faxriye Fikret qızı Aliyeva — Baku Devlet Universitetiniñ jurnalistka fakülteti (Bakudan).

7. Kâmile Fikret qızı Aliyeva — Baku Devlet Universitetiniñ tarix fakültetiniñ tarixci-tercimeci fakülteti (Bakudan).

8. Ruslan Reşidoviç Ablâkimov — Baku Devlet Universitetiniñ xalqara uquq fakülteti (soñıncı kursta tasilini bıraqıp ketti).

9. Sabri Eminoviç Semedov — ... (O, Dağıstan MSSR-den kelgen edi).

10. Şukret Şevketoviç Abdulayev — Baku Devlet Universitetiniñ uquq fakülteti.

11. Nazim Server oğlu Tevfiqov — Azerbaycan Neft Akademiyasınıñ Geologiya fakülteti (Bakudan).

12. Timur Lir oğlu Xalilov — Azerbaycan Neft Akademiyasınıñ avtomatika fakülteti (Bakudan).

Şulardan ğayrı Elzara ve Eskender adlı qırımtatar yaşları da Azerbaycan Tibb Universitetinde tasil aldılar ve soñradan olar aliy oquv yurtlarını Simferopol ve Taşkent şeherlerine deñiştirdiler.

Ali beyniñ qırımtatar alemi

Ta qadimiy zamanlardan berli mevcut olğan Azerbaycan — qırımtatar medeniy-edebiy alâqalarınıñ tarixiy yaşını bugün daqiq belgilemek murekkep meseledir. Evel-ezelden qomşulıqta yaşap kelgen eki qardaş xalqnıñ iqtisadiy ve medeniy bağları umumiy tariximizniñ saifelerinde öz teren izlerini qaldırdı. Çeşit devirlerde tarixiy zamannıñ ve siyasiy muitniñ talabına uyğun tarzada şu sıq munasebetler bazan daha da küçlendi, bazan ise nisbeten zayıflaştı. Amma şu qardaşlıq ve medeniy bağlar bir zaman üzülmedi. İnce şekilde olsa bile, zaruriy ve sıcaq munasebetlerniñ barlığını duydurmağa qadir oldı. Atta qırımtatarlar tuvğan yurtlarından sürgün etilse de, şu alâqalarımız unutılmadı. Kommunistlerniñ «men-men» degen devirinde bile Azerbaycanlılarnıñ toy-dügünlerinde Aşıq Ömerniñ şiirlerini yırladılar. Bakuda em de diger bölgelerdeki ilim ve medeniyet ocaqlarında İsmail bey Gaspralı, Bekir Çobanzade türk dünyasınıñ daiy mutefikkirleri kibi er zaman añıldılar ve olarnıñ zengin edebiy faaliyetleri Azerbaycan ziyalıları tarafından araştırıldı.

Bugün kene de evellerde olğanı kibi Azerbaycanda qırımtatar medeniyetine, edebiyatına buyük bir sevgi ve meraq bar. Azerbaycan ziyalılarınıñ qırımtatar xalqınıñ qadimiy medeniyetine ve zengin edebiyatına olğan araretli munasebetleri kün-künden yükselmekte devam ete. Xalqlarımıznıñ qardaşlıq, şu cumleden, medeniy ve edebiy bağlarımıznıñ umumiy maxsulı kibi artıq soñ devirlerde bir qaç kitap dünya yüzüni kördiler. Bir sıra eserler ise neşirge azırlana ve yaqın kelecekte olarnıñ da dünya yüzü körmesi bizde zarra qadar şube doğurmay. Qısqa bir zamanda Azerbaycan matbuatında qırımtatar medeniyeti ve edebiyatınen bağlı onlarnen araştırmalar derc olundılar. Qısmet olsa, matbuatta yarıqlanğan alâ nice-nice eserler Azerbaycan oquyıcılarnıñ dıqqatını özüne celp etecektir. Mevcut istiqametteki alınıp barılğan icadiy faaliyetler sözsüz ki, bizlerni ğayet quvandıra ve em de soñsız ilxamlandıra.

Al-azırda qırımtatar medeniyeti ve edebiyatı bir sıra Azerbaycan ziyalılarınıñ diqqat merkezinde özüne qaviy yer aldı. Olarnıñ çeşit saalarda alıp barğan ciddiy ilmiy araştırmalarını önemli bir adise kibi

degerlendirmek mumkün. Qalem saipleriniñ qırımtatar xalqına ve onıñ medeniyetine olğan saf sevgisi, sıcaq munasebeti olarnıñ eserlerinde öz aksini tapa. Ali Hüseyn oğlu Şamil de qırımtatar xalqına ve onıñ zengin medeniy alemine buyük sayğı ve isteknen yanaşqan istidatlı qalem saiplerindendir. Bir tamırdan olğan qan qardaşlarına soñsız sevgi beslegen Ali bey ta yaşlıq çağlarından başlap qırımtatar xalqınıñ acınıqlı taliyini acıdı. Xorluqlar çekken ve zorbalıqlarğa maruz qalğan xalqnıñ muxteşem tarixine, onıñ zengin edebiyatna buyük meraq kösterdi.

Mevcut usullerden yararlanıp, bir çoq kerekli ve zarurlı materiallarnı, edebiyatlarnı qolda etti, emiyetli bilgilerge saip oldı. Qırımtatar ziyalılarınen bağ qurdı, olarnen munasebetler yarattı. Azaplarğa ve zulumlarğa oğratılğan xalqnıñ musibetli taqdirini şaxsiy faciası kibi qabul etip, şu efkârnı qalbinde yaşattı. Qayda barsa — olsun toy-dügünlerde, olsun körüşüvlerde, olsun toplaşuvlarda qırımtatar mevzusından yan keçmedi. Subetdeşlerine qırımtatarlarğa qarşı olğan adaletsizlikten, xalqnıñ meşaqatından laf etti, olarnıñ buyük medeniy-edebiy mirasından söz açtı. Özüne nice-nice fikirdeş ve dertdeş buldı. Bayağı yıllar devamında Ali beyniñ xatırasında bir qırımtatar dünyası canlandı. Qırımtatarlarnen bağlı xatıralar ve şaxsiy tüşünceler bir yerge toplandı, tarixlerde yaşaycaq kitapqa çevirildi. Şimdi şu xatıralar aleminiñ dünya yüzü körmesiniñ vaqıtı ve zamanı keldi.

Qırımda Ali beyniñ qırımtatar alemine ilkin ziyaret etmek maña nasip oldı. Daha doğrusı, onıñ xatıralar dünyasınıñ beyaz kâğıtlarğa köçürilip, qırımtatar oquyıcısına taqdim etilmesi menim qısmetimge yazıldı. Afızalarğa siñgen kederli ve quvançlı xatıralar artıq bugün canlı tariximizniñ yañı saifeleridir. Nice-nice kereler şu saifelerniñ seyirine çıqtım. Bazan ğam-qasevet ateşinde alevlendim, bazan da sevinç deryasında yaldadım...

Ali bey «Qırım sevgisi» kitabını Azerbaycanda ve Qırımda aynı bir zamanda neşir ettirmekni qararlaştırdı. Şu maqsatnen muelif kitapnıñ elektron variantını bizge yolladı. Mezkür kitap bizim tarafımızdan Azerbaycan türkecesinden qırımtatar türkecesine çevirildi. «Qırım sevgisi»niñ Qırımda dünya yüzü körmesinde esas maqsat muelifniñ qardaş xalqnıñ acınıqlı taqdirine olğan munasebetini ve onıñ tarafından qırımtatar medeniyetiniñ Azerbaycanda nasıl şekilde taqdim etilmesini qırımtatar oquyıcılarına açıq-aydın köstermekten ibarettir.

Ali beyniñ «Qırım sevgisi» kitabı meni ğayet quvandırdı. Çünki muelifniñ şu kitabı Azerbaycan oquyıcısına xorluqlarğa oğratılğan qırımtatar xalqınıñ dramatik ve kergin ayat tarzından, olarnıñ muxteşem eski tarixinden, qadimiy ve zengin medeniyetinden tafsilâtlı bigiler bermek imkânlarına maliktir. Aynı zamanda qalem saibiniñ araştırmaları meni em de qasevetli tüşüncelerge daldırdı. Qırımtatar faciasından laf ketkende er daim efkârlanam, qalp alemim sarsıntılarğa maruz qala. Aceba, uzun yıllar devamında nice-nice xorluqlarnı başlarından keçirgen qan qardaşlarımnıñ meşaqatına, deşetli faciasına lâqayt qalmaq mumkün ekenmi? Elbette, yoq! Çünki şu şaxsen menim inam ve meslegimge uyğun kelişmey.

Evelceden maxsus qayd etmek kerek ki, kitap esasen Azerbaycan oquyıcısı içün közde tutulıp yazıldı. Qırımtatar qaynaqlarından ve çeşit menbalardan yararlanğan muelif oquyıcılarnı qırımatatar xalqınıñ uzunömürli faciasınen, zulumlı ayat tarzınen, yaqın ve uzaq keçmişinen, klassik ve zemaneviy edebiyatınen yaqından tanış ete. Söz kelimi, şunı da diqqatıñızğa yetkizmek kerek ki, kitaptaki bir sıra tarixiy, medeniy ve edebiy bilgiler qırımtatar ziyalılarına, keniş oquyıcı kutlelerine çoqtan belli eken. Meselâ, muelif Azerbaycan oquyıcısına qırımtatar faciasından etraflı bilgiler bermek maqsadınen bir sıra maqalelerde şu mevzuğa keniş yer berdi. Aynı zamanda bazı bir maqalelerde qırımtatar qalem saipleriniñ tercimeialı tolusınen tasvirlendi. Qırımtatar oquyıcılarına çoqtan belli olğan bilgilerni tekrarlamamaq maqsadınen kitap neşirge azırlanğanda muelifniñ razılığınen bazı bir maqaleler bizim tarafımızdan qısqartıldı. Şu maqalelerniñ ekseriyeti Azerbaycannıñ ve çetel memleketleriniñ kutleviy informatsiya vastalarında derc olundı, radio yayınlarında seslendirildi.

Tetqiqatçınıñ araştırmalarınıñ arasında bir sıra yañı bilgilerni de rastketirmek mumkün. Meselâ, Azerbaycan teatr sanasınıñ sönmez yıldızlarından biri olğan Fatime Qadriniñ adı ve namı maña ta balalıqtan belli edi. Lâkin Fatime xanımnıñ babasınıñ qırımtatar olğanından ve buyük sanatkârnıñ keçken acınıqlı ömür yollarından xabersiz edim. Ali bey «Azerbaycan sanasınıñ Cüleyttası» maqalesinde Fatime xanım aqqında keniş bilgi ve malümatlar bermege muvafaq oldı.

Azerbaycanda muzıka tasili alıp, sıq medeniy bağlar yaratqan, bir muddet Bakuda ömür sürgen belli bestekâr Asan Refatov, körümli

qalem saibi, pedagog, içtimayi-siyasiy xadim Asan Sabri Ayvazov ve «Millet» gazetiniñ Bakuda neşir olunması aqqındaki bilgiler de şubesiz ki, qırımtatar oquyıcılarınıñ diqqatını özüne celp etecektir. Noman Çelebi Cihan, Bekir Çobanzade, Cafer Seydamet ve Nasib bey Yusifbeyli aqqındaki araştırmalar eki qardaş xalq arasında faqat medeniy-edebiy munasebetlerniñ mevcutlığını degil de, aynı zamanda milliy istiqlâl qolda etmek içün alınıp barılğan mubarezede sıq siyasiy bağlarnıñ barlığını da delillernen isbatlay. Yigirminci asırnıñ evellerinde Azerbaycanda ceryân etken içtimaiy-siyasiy durumnen ve Azerbaycan Xalq Cumxuriyetiniñ yaranmasında önemli rol oynağan körümli devlet erbaplarınen bağı olğan bilgiler de oquyıcılarda keniş meraq doğuracaq.

Ali bey araştırmalarında keçken asırnıñ birinci yarısında Azerbaycan matbuatında basılğan qırımtatar yazıcılarınıñ eserlerinen xususiy bir ğurur duya ve türk xalqları arasındaki anâneviy medeniy-edebiy bağlarnıñ ilmiy maiyetini yüksek degerlendire. Azerbaycan şairi Ali Sengerliniñ adı Ali Şamilniñ seyleri neticesinde soñ devirlerde qırımtatar oquyıcısına tanıtıldı. Tetqiqatçı A.Sengerliniñ cesaretli icadına sayğınen yanaşıp, şairniñ qırımtatar faciasınen bağlı eserlerini terenden araştırdı. O, şiir nümunelerini degerince qıymetlendirip, öz elemini muelifniñ feryadına qoştı. Şakir Selim aqqındaki maqalesinde araştırıcı şairniñ yaratıcılığınen bağlı nazar noqtasını oquyıcılarnen paylaştı. Yunus Qandımnıñ vaqıtsız vefatı Ali beyni ğayet qasevetli tüşüncelerge daldırdı ve istidatlı şairniñ aydın sıması onıñ xatırasında qaviy yer aldı.

Ali beyniñ Bekir Çobanzadenen bağlı araştırması uzerinde ise keniş toqtalmağa ixtiyac duyula. Çünki tetqiqatçınıñ buyük türkolog-alimnen bağlı şaxsiy oyları ve mulâxazaları oquyıcılarda taacip doğurması, ya da birde-bir şaşqınlıq yaratması istisna degil. Şuna köre de muelifniñ baqışlarına ve şaxsiy tüşüncelerine aydınlıq ketirmege mecburmız. Evelceden xatırlatmaq isteymiz ki, Azerbaycanda ve bir çoq türk xalqlarına mensüp olğan devletlerde jurnalist, folklorşınas alim kibi tanınğan Ali Şamil aynı zamanda «türkçilik zenaatı»na da xızmet ete. Muelifniñ türkçilik baqışları mezkür kitaptaki ekser maqalelerde öz parlaq aksini taptı.

Ali bey öz araştırmasında Bekir Çobanzadeniñ ilmiy yaratıcılığınen bir sırada siyasiy faaliyetini de qıymetlendirmege tırışa. Daha doğrusı, alimniñ

pek murekkep ve dramatik devirdeki amansız rejimge qarşı olğan nefretli siyasiy baqışlarını, onıñ mevcut durumğa iddetli ğadapnen yanaşqanını açıqlamağa ıntıla. Muelif B.Çobanzadeniñ taxqiqat materialındaki ifadesini buyük alimniñ itirafı kibi qabul etip, yaza: *«KGB-niñ arxivinde araştırmalar alıp barğanımda körgen eñ kölemli taxqiqat materialı Bekir Çobanzadenen bağlı. Yani 1021 saifelik bir taxqiqat materialıdır. Şu taxqiqat materialı bir daha onı köstere ki, 1960-80-nci senelerde aytılıp yazılğanı kibi Bekir Çobanzade «iç neden», «nafile yerden», «birevlerniñ oña beftan yaqmasından» aps olunıp qurşunlanmağan edi. Onı böyle tarzda qorçalamaq asılında Bekir Çobanzadeni ve onıñ meslekdeşlerini urmetten tüşürmege, olarnıñ millet ve vatan qarşısındaki yapqan buyük işlerini küçükleştirmege xızmet ete.*

Bekir Çobanzade ve SSSR-niñ esareti astında olğan xalqlarnıñ yüzlernen milletsever oğulları Sovetler Birligini yıqıp, Vahit Türk- Tatar devletini qurmağa tırıştılar».

Tetqiqatçı maqalesinde türk xalqlarınıñ maariflenmesinde, olarnıñ siyasiy cehetten savatlanmasında muxteşem yeri olğan Bekir Çobanzadeniñ ve onıñ meslekdeşleriniñ iradelerini yüksek qıymetlendire, fedaiylerniñ cesaretli fedakârlığınen soñsız ğururlana: *«Bekir Çobanzade ve onıñ meslekdeşleri aps olunğan soñ da öz aliy arzularından qaçınmadılar, niyetlerinden çekilmediler. Apsxanede, dört divar arasında olsalar bile, olarnı suçlağanlarğa qarşı cesaretnen cevap berdiler. Olarğa uküm çıqarğanlar bile ittixam olunğanlarnıñ mantıqı qarşısında aciz olıp qaldılar».*

Ali beyniñ yuqarıda qayd olunğan tüşünceleri birde-bir fikir ayırılığınıñ yaranmasına şarait yarata. Elbette, fevqulade istidatqa saip olğan Bekir Çobanzadeniñ ve onıñ meslekdeşleriniñ qaviy iradelerge, olarnıñ alğışlarğa lâyıq cesaretlerge malik olmalarına qarşı bizim iç bir itirazımız yoq eken. Amma muelifniñ «*Bekir Çobanzade ve SSSR-niñ esareti astında olğan xalqlarnıñ yüzlernen milletsever oğulları Sovetler Birligini yıqıp, Vahit Türk- Tatar devletini qurmaq»* fikiriniñ esaslı olmasına şubenen yanaşamız. Şu Ali beyniñ şaxsiy subyektiv tüşüncesidir. Sözsüz ki, araştırma olsun Azerbaycanda, olsun Qırımda ziyalılar ve hatta adiy oquyıcılar tarafından birmanada qarşılanmayacaqtır ve akseda doğuracaqtır.

Biz Ali beyniñ şaxsiy oylarına urmetnen yanaşamız ve şu fikirniñ yañlış olğanını isbatlamaq meramında degilmiz. Amma aynı zamanda, sadece olaraq, biz bu tüşünceni em de desteklemeymiz. Çünki şu «itirafnı» bizim tarafımızdan ciddiy delil kibi qabul etmilmesi mumkün degil. Hatta onı Bekir Çobanzade öz qolunen yazsa bile. Bugün artıq o devirdeki maxkemelerniñ nasıl şaraitte keçkeni epimizge belli.

Ali beyniñ tüşünceleriniñ esaslı ya da esassız olğanını yalıñız tarixiy vesiqalarnen ve esaslı delillernen tasdıqlamaq mumkün. Ta İsmail bey Gaspralınıñ devirinden berli (belki ondan da evel) türk-tatar xalqlarınıñ birliginden laflar kete. Ziyalılar arasında böyle subetler bar, amma, amelde iç bir adım atılmadı. Türk xalqlarını umumiy birlige davet etken birde-bir içtimaiy-siyasiy qurumnıñ ne bir tarixiy vesiqası, ne de bir programması bugüngece ortalıqqa çıqmadı. Şuna köre de qalem dostumıznıñ Bekir Çobanzadeniñ ve onıñ ğayedeşleriniñ aqiqaten de Vahit Türk-Tatar devletini yaratmaları fikiri bizge işançlı olıp körünmey.

Elbette, Bekir Çobanzadeniñ içki aleminde böyle bir muxteşem arzunıñ olmasını inkâr etmek mumkün degil. Buyük alimniñ bediiy icadında ve ilmiy faaliyetinde onıñ isyankâr milliy istiqlâl ruxu ve saf türkçilik ğayeleri öz parlaq aksını taptı. Zaman ve muit Bekirni önemli mutefekkir kibi yetiştirdi. O, İsmail bey Gaspralınıñ ğayeleriniñ eñ sadıq ve şerfefli devamcılarından edi. Amma keçken asırnıñ 20—30-ncı senelerinde B.Çobanzadeniñ aliy arzularınıñ amelge aşması pek muşkül, daha doğrusı, çezilmesi mumkün olmağan bir mesele edi. Yañıca mustaqillikke qavuşqan ve kommunistler tarafından amansızcasına darmadağın etilgen türk xalqları yaşağan devletlerniñ, milliy istiqlâl kureşini alıp barğan millet ve vatanseverleriniñ soñki aqibeti Bekirge yaxşı belli edi. İtiraf etmek kerek ki, mustaqillik oğurında mubarezeniñ semereli neticelenmesine xalqlarımıznıñ nadanlığı ve cailligi bayağı manialar yarattı. Milliy istiqlâl kureşinde siyasiy baqışlarına köre xalqlarımıznıñ evlâtları sınıflarğa ayırılıp, biri-birine qarşı çıqtılar. Hatta ziyalılarımız ve siyasiy erbaplarımız da bölündiler, çeşit ğayelerge, amallarğa xızmet ettiler.

Tarixiy zaman ve içtimaiy-siyasiy muit birde-bir inqilâpnıñ ya da isyannıñ faydalı neticelenmesine elverişli şarait yarata. Şu yerde bir sual peyda ola. Ya keçken asırnıñ 20—30 senelerinde imperiyanıñ terkibinde

yaşağan türk xalqlarınıñ Vahit Türk-Tatar devletini yaratmasına böyle bir şarait bar edimi? Ya içtimaiy-siyasiy durum yetkinleşken seviyede edimi? Ya kimler şu muxteşem ğayeni amelge keçirmeli ediler? Cenk qabiliyetli nizamlı ordu bar edimi?

Yaqın keçmişimizniñ qorqunçlı yıllarını, mutxiş devириniñ tarixiy manzarasını tasavurımızda canlandırğanımızda şu sualniñ cevabını aydın şekilde köremiz. Şu devirde butün baylığı — mal-mulkü, bar-devleti qollarından zornen musadere etilgen, siyasiy yolbaşçısı ve adiy silâsı bile olmağan, nadanlıq ve sefalet içinde yaşağan türk xalqlarınıñ cenk meydanında zafer çalması mumkün edimi!? Elbette, yoq! Cenk meydanında söznen ğalebe qolda etilmez! Ya öz mustaqilligini zar-zornen qorçalağan Türkiyeniñ SSSR-nen cenkleşmesine silâlı taqatı bar edimi? Elbette, yoq! Muxteşem ğayeni amelge keçirgen türk xalqlarınıñ siyasiy lideri kim edi? Şu devirde böyle bir siyasiy erbap ne Bakuda, ne Aqmesçitte, ne de Orta Asiyada bar edi. Unutmamaq kerek ki, Bekir Çobanzade türk xalqlarınıñ tarixinde bir siyasiy erbap kibi degil de, esasen til ve edebiyat medeniyetiniñ saifelerinde daiy bip mutefekkir kibi yer aldı.

Xulâsa, o devirde Vahit Türk-Tatar devletiniñ yaratılması fikiri iç bir mantıqiy manağa doğru kelişmey. Türk xalqlarınıñ milliy ğayelerine xızmet etken Bekir Çobanzade pek murekkep, kergin ve dramatik bir devirde şerefli ömür yaşadı. Sadece olaraq şu mutxiş devirde buyük türkolog-alimniñ ve onıñ ğayedeşleriniñ sart rejimniñ tar mengenesinden sağ-selâmet qurtulması mumkün degil edi.

Cellâtlar B.Çobanzadeniñ türk xalqları arasında buyük nufuzğa malik olmasından ziyade telâşlana ediler. Diger ziyalılarnıñ da onıñ safdaşlarına qoşulması, Bekirniñ tutqan yoluna meyil etmesi kommunistik ğayelerge xızmet köstergenlerniñ arzularını sarsıttı. Çirkin usullerden yararlanğan cellâtlar Çobanzadeniñ devamcılarını ve aynı zamanda xalqlarnı qorqutmaq, daima qorqu-eyecan içinde yaşatmaq maqsadınen buyük alimniñ adına iftiralar, beftanlar yaqtılar. Bekir Çobanzade ve milliy tefekkürge xızmet etken yüzlernen, biñlernen türk xalqlarınıñ vatanperverleri aqsız ve suçsız yerden casus adınen lekelendiler, amansızcasına qurşunlandılar.

Bekir Çobanzade şu devirde yeterli derecede ilmiy ve siyasiy bilgilerge malik olğan ikmetli qalem saibi edi. Oña daqiq aydın edi ki, milliy azatlıq

kureşiniñ semereli neticesi umummilliy xalq tefekküriniñ teşekkülinden yarana. Şu devirde türk xalqlarınıñ maariflenmesine ve siyasiy cehetten savatlanmasına buyükten-buyük ixtiyac duyula edi. Mezkür meseleler çezilmeden milliy istiqlâl mubarezesinde önemli muvafaqiyetlerge irişmek mumkün degil edi.

Buyük alim Bekir Çobanzade de butün ömürini türk xalqlarınıñ ilmiy ve siyasiy bilgilerge saip olmasına bağışladı, ulu arzularnıñ kerçekleşmesine sarf etti. Türk xalqlarınıñ ilimlenmesi yolunda qaramancasına şeit oldı. Tilşinaslıq semamıznıñ sönmez yıldızı — Bekir Çobanzade sözniñ asıl manasında türk xalqlarınıñ til medeniyetiniñ efsaneviy qaramanıdır. O, türk xalqlarınıñ tilşınaslığınıñ ve edebiyatşınaslığınıñ muqaddes sımalarından biridir. Türk xalqlarınıñ iftixar menbası — Bekir Çobanzade türkologiyanıñ kuneşidir! Geceleri yıldızğa çevirilgen, kundüzleri ise bir kuneş olğan Bekir Çobanzadeniñ nurları daima ilim medeniyetimizni yarıqlandıra. Bugün şu fikirniñ esaslı olğanını bekirşinaslar ve tilşinaslar öz araştırmalarında isbatlaylar ve mından soñ da nice-nice kereler onı delillernen isbatlaycaqlar.

Bugün de türkçilik baqışlarına malik olğan ziyalılarımıznı rastketirmek mumkün. Amma Ali bey kibi türk xalqlarınıñ birligini istegen şaxıslarnıñ aliy arzularınıñ kerçekleşmesi pek muşkül meseledir. Çünki buña iç bir zaman ne dünyanıñ iqtisadiy ve arbiy cehetten inkişaf etken küçlü devletleri, ne de türk xalqlarınen sıñırdaş olğan qomşu memleketler şarait ve imkân yaratmazlar. Doğrusını itiraf etmek kerek ki, dünyanıñ siyasiy arenasına yañıca qoşulğan genç türk devletleri de bu birlige azır degiller. Aynı zamanda türk xalqlarınıñ özleri de buña meyilli degiller ve onıñ zarurlığına ciddiy emiyet köstermeyler. Türkçilik baqışlarınıñ yükselişi milliy şuurnıñ inkişafına bağlı.

Muelifniñ yararlanğan qaynaqlarınıñ episi bizge belli degil. Şuna köre de mezkür kitapta birde-bir xata ve yañlışlıqlarnıñ olmasını istisna etmeymiz. Amma umumilikte «Qırım sevgisi» Azerbaycan-qırımtatar medeniy ve edebiy bağlarınıñ inkişafına emiyetli tesir kösterecek itibarlı menba, anâneviy alâqalarımızğa qıymetli baxşıştır. Eki qardaş xalqnıñ arzu ve isteklerini, umut ve maqsatlarını birlige seslegen «Qırım sevgisi» xalqlarımıznı ve dünyabaqışlarımıznı biri-birine yaqınlaştıracaqtır. «Qırım sevgisi» xalqlarımız arasındaki qardaşlıq bağlarınıñ qaviyleşmesiniñ

xızmetinde olıp, amansız duşmanlarğa, nefretli baqışlarğa birlikte kureş alıp barmağa, baba-dedelerimizniñ yollarını tutmağa davet etecektir.

Ali Şamilniñ ve onıñ ğayedeşleriniñ aliy, saf arzularınıñ bir zamanlar aqiqaten de kerçekleşecegine çin yürekten umüt etemiz. Ulu tarix kösterdi ki, Muqaddes Tañrıdan ğayrı türk xalqlarını bir kimse biri-birinden ayırıp olamaz. Evel-ezelden qardaşlıq bağlarını yaşatqanlarınıñ ög sıralarında er daim türkçiler adımlaylar. Şu da türkçilerniñ baş yazısıdır.

Ali bey qırımtatar medeniyeti ve edebiyatınen bağlı araştırmalarını bugün de devam ettire. Onıñ qırımtatar alemi kün-künden zenginleşe. Demek, yaqın kelecekte muelifniñ yañı-yañı eserleri öz oquyıcılarına yaqın sırdaş, dertdeş olacaqlar. Qısmet Ulu Tañrıdan olsun...

İlgar Aliqulu oğlu Kasumov (Gasımov)

Мундеридже

Наукове видання

Qirim Sevgisi

Упорядник **Şamil A.**

Директор *І.Б. Чегертма*
Оператор *Е.Р. Аджалімова*

Підписано до друку ..2012 р. Формат 60х84 1/16.
Гарнітура «Times New Roman». Умовн. друк. арк. . Обл.-вид. арк. .
Обсяг друк. арк. Тираж прим. Зам. № .

КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»
95000, м. Сімферополь, вул. Горького, 5.
E-mail: krimuchpedgiz@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК № 508 від 26.06.2001 р.

Надруковано у СПД-ФО Подгорнов О.В.
95023, м. Сімферополь, вул. Радіонова, 17, кв. 23.
Свідоцтво про Державну регістрацію № 04055564Ф0090012, від 28.05.2002 р.